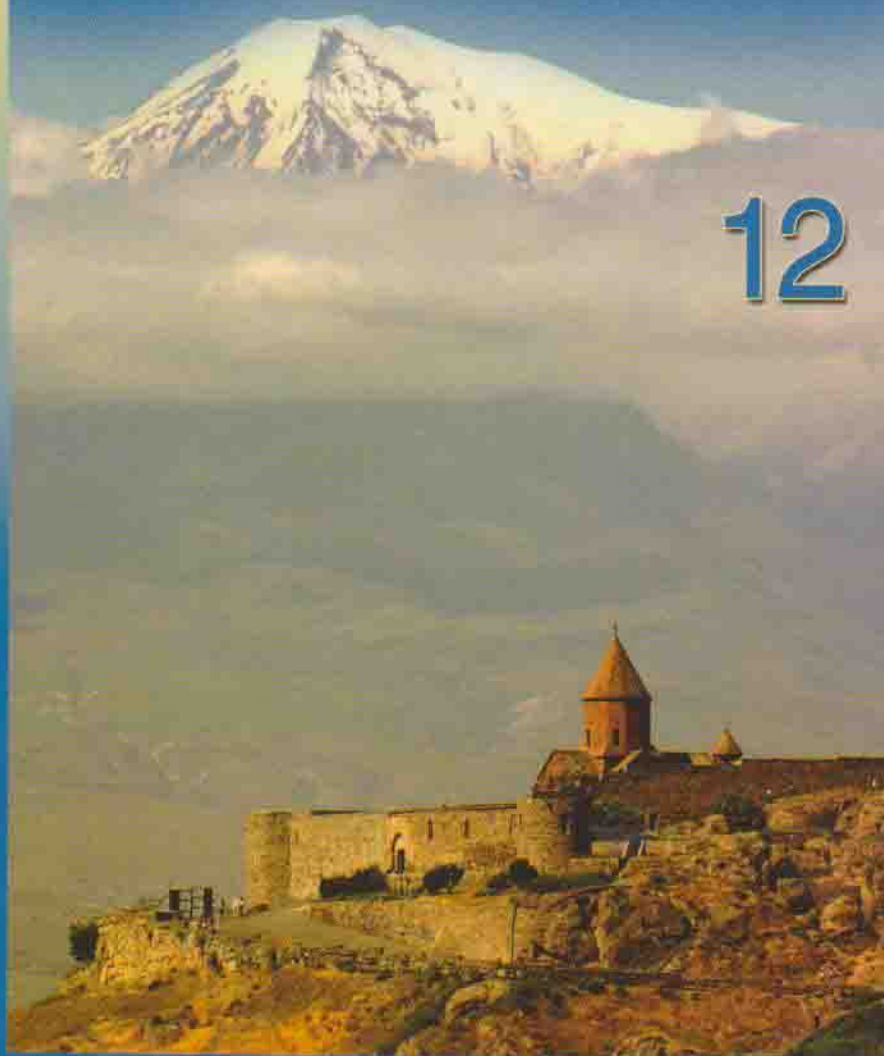

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՍԱԹԵՍԱՏԻԿԱԿԱՆ
ՀՈՍԹԵՐ

12

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Յ. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ,
Ա. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, Է. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

1922 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

12-ՐԴ

ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ
ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԵՐԵՎԱՆ 2011

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝
որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 12-րդ դասարանի ընդհանուր և
քնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25)(075.3)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 972

Հ 282

Գլխավոր խմբագիրներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ**
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ
Խմբագիր՝ **ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու**
Հեղինակներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ**
(Ներածություն)

ՅՈՒՐԻ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Բաժին 1. Գլուխ 1, Բաժին 3. Գլուխ 2)

ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Բաժին 1. Գլուխ 2, Բաժին 3. Գլուխ 1, Բաժին 4. Գլուխ 1)

ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱՔՅԱՆ. պատմագիտության դոկտոր
(Բաժին 1. Գլուխ 3, 4, Բաժին 4. Գլուխ 2)

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ. պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
(Բաժին 2. Գլուխ 1, 2, Բաժին 3. Գլուխ 3, Բաժին 4. Գլուխ 3)

Մեթոդական մասի
հեղինակներ՝ **ԱՐՄԵՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պատմաբան, մանկավարժ**
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու

Քարտեզագիր՝ **ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼՅԱՆ**

Հայոց պատմություն: 12-րդ դասարան

Հ 282 Ընդհանուր և քնագիտամաթեմատիկական հոսքերի դասագիրք: /Ա. Մելքոնյան,
Յ. Հովսեփյան, Է. Գևորգյան, Ա. Վիրաբյան, Է. Մինասյան. — Եր.:
«Զանգակ-97», 2011. — 128 էջ:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)972

ISBN 978-99941-1-924-0

© Ա. Մելքոնյան, Յ. Հովսեփյան, Է. Գևորգյան,
Ա. Վիրաբյան, Է. Մինասյան, 2011 թ.
© «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2011 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես գիտեք, 1918 թ. մայիսի վերջին Արևելյան Հայաստանում թուրքական զորքերի դեմ հայ ժողովրդի տարած փառահեղ հաղթանակներով բացվեց Հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանի առաջին էջը: Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմքի վրա 1920 թ. վերջին ստեղծվեց Խորհրդային Հայաստանը: Իր գոյության առաջին տարիներին, հատկապես մինչև 1922 թ. Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնելը, ՀՍԽՀ-ն պահպանում է իր հարաբերական ինքնիշխանությունը, ազգային պետության որոշ հատկանիշներ: Որքան էլ քաղաքական համակարգով ՀՍԽՀ-ն տարբերվում էր Առաջին հանրապետությունից (զուրկ էր անկախ քաղաքականություն իրականացնելու, ժողովրդավարական արժեքներ կրելու ու կիրառելու հնարավորություններից), այն պետականության որոշակի դրսևորում էր և երաշխիքներ էր ապահովում հայ ժողովրդի ազգային անվտանգության, տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար:

Սույն դասագիրքն ընդգրկում է Հայոց պատմության նորագույն շրջանի երկրորդ մասը՝ 1922 թ. մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակաշրջանը: Ներկայացված են Խորհրդային Հայաստանի 1922–1991 թթ., Երրորդ հանրապետության և Արցախի հանրապետության պատմությունը, հայկական սփյուռքը և նորագույն շրջանի հայ մշակույթը:

1920–1930-ական թթ. ինչպես ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանում հաստատվում է միակուսակցական, բռնատիրական վարչակարգ: Բազմաթիվ անմեղ հայ մարդիկ զոհ են դառնում ստալինյան բռնություններին: Դրանք սաստկանում են հատկապես 1930-ական թվականներին, երբ երկրի ղեկավարությունը, հրաժարվելով տնտեսության աշխուժացմանը մեծապես նպաստած նոր տնտեսական քաղաքականությունից (նէպ), անցնում է արդյունաբերացման (ինդուստրացման) ու գյուղատնտեսության բռնի կոլեկտիվացման միջոցառումներին:

Այդուհանդերձ, Խորհրդային Միության կազմում Հայաստանն ունենում է նաև լուրջ ձեռքբերումներ. չեզոքանում է թուրքական ներխուժման վտանգը, երկրում կառուցվում են տասնյակ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոշակի զարգացում է ապրում մշակութային կյանքը, բազմաազգար սփյուռքահայեր արդեն 1920-ական թթ. սկզբին բռնում են հայրենադարձության ճանապարհը: 1936 թ. Անդրդաշնության լուծարումից հետո Հայաստանը դառնում է միութենական հանրապետություն:

Հայ ժողովուրդն իր գործուն մասնակցությունն է ունենում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին: Ավելի քան կես միլիոն հայեր տարբեր ռազմաճակատներում մարտնչում են ֆաշիզմի դեմ, հարյուրից ավելի հայորդիներ արժանա-

նում են Խորհրդային Միության հերոսի բարձր կոչման: Հայկական ազգային 6 գործադիր ունեւորից Թամանյան 89-րդ դիվիզիան, անցնելով մարտական փառահեղ ուղի, հասնում է Գերմանիայի մայրաքաղաք Բեռլին:

Պատերազմի ավարտից հետո բռնությունների ստալինյան քաղաքականության նոր ալիքը կլանում է նաև Խորհրդային Հայաստանը: Բազմաթիվ հայ մտավորականներ հանիրավի մեղադրվում են օտարամոլության, այսպես կոչված՝ «միասնական հոսանքին հարելու» և այլ «մեղքերի» համար, ձերբակալվում, աքսորվում կամ պաշտոնազրկվում են:

ԽՍՀՄ-ի և պատերազմի ժամանակ նրա դաշնակից Արևմուտքի երկրների միջև սկսված սառը պատերազմի պատճառով Հայկական հարցի, տվյալ ժամանակաշրջանում հայկական հողերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու խնդրի ձախողումը խոր հիասթափություն է առաջացնում հայության բոլոր շրջաններում: 1949 թ. դադարեցվում է սփյուռքահայերի մեծ հայրենադարձությունը (1946–1948 թթ.), հունիսին իրականացվում է «քաղաքականապես անհուսալի» տասնյակ հազարավոր հայ մարդկանց աքսորն Ալթայի երկրամաս և ԽՍՀՄ ծայրամասային այլ շրջաններ:

Անհատի պաշտամունքի քննադատությունից հետո Հայաստանում ևս աշխուժանում է հասարակական-քաղաքական կյանքը: 1965 թ. Հայոց մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի կապակցությամբ, հայրենիքում և սփյուռքում սկսվում է ազգային զարթոնքը, ավելի են սերտանում Հայաստան-Սփյուռք

կապերը, աշխուժանում է հանրապետության տնտեսական ու մշակութային կյանքը: Սակայն այդ գործընթացը 1980-ական թվականներին ոչ միայն կանգ է առնում, այլև երկիրը թեակոխում է խոր լճացման ժամանակաշրջան: Հայաստանում ծավալվում է ազգային-այլախոհական շարժումը՝ նպատակաուղղված Հայկական հարցի, ցեղասպանության ճանաչման, մարդու իրավունքների պաշտպանության, Հայաստանի անկախության վերականգնման և այլ խնդիրների լուծմանը:

1988 թ. փետրվարին, օգտվելով վերակառուցման քաղաքականության ընձեռած հնարավորությունից, հայ ժողովուրդը դուրս է գալիս ազատագրական պայքարի՝ 1921 թ. ապրիլնաբար Ադրբեջանին բռնակցված Արցախը Հայրենիքին վերամիավորելու պահանջով: Արցախյան հուժկու շարժումը և անկախության համար պայքարը տալիս են իրենց պտուղները. 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, իսկ սեպտեմբերի 21-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը սեպտեմբերի 23-ին երկիրը հայտարարում է անկախ պետություն:

Հաղթանակ տանելով Արցախյան ազատագրական պատերազմում և հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ հայկական երկու պետությունները թևակոխում են XXI դար՝ ապագայի նկատմամբ հավատով և նոր մարտահրավերներին ընդդիմանալու պատրաստակամությամբ լցված:

ԳԼՈՒԽ 1. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

§ 1. ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ

Նէպոլ և դրա արդյունքները: Խորհրդային երկրի կառավարման ոլորտում կիրառված ռազմականության խոստովանած համակարգը հանգեցրեց ժողովրդական հուզումների: Խորհրդային Ռուսաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում տասնյակ հազարավոր գյուղացիներ զինված պայքար սկսեցին բոլշևիկյան իշխանության դեմ: 1921 թ. փետրվարին խորհրդային իշխանության դեմ ապստամբություն բռնկվեց նաև Հայաստանում:

Երկրի աղետալի վիճակը բոլշևիկյան ղեկավարությանը ստիպեց ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունից անցում կատարել դեպի **նոր տնտեսական քաղաքականություն (նէպ):** Այն պահանջում էր տնտեսության մեջ իրականացնել լուրջ համակարգային փոփոխություններ:

Տնտեսության զարգացման գործում կարևոր խթան պիտի դառնար ազատ առևտրի վերականգնումը, վարձու աշխատանքի կիրառումը: Պետությունը կատարեց այդ փոփոխությունները՝ իր ձեռքում պահելով խոշոր արդյունաբերությունը, ֆինանսները և արտաքին առևտրի մենաշնորհը:

Նէպին անցնելու առաջին միջոցառումներն իրականացվեցին գյուղատնտեսության ոլորտում: Արգելվեցին հացահատիկի ու այլ մթերքների բռնագրավումները, վերացվեց պարենմասնատրումը, և

ընդունվեց պարենհարկի մասին օրենքը: Պետության տուրքը վճարելուց հետո գյուղացին իրավունք ուներ ազատ տնօրինելու ստացած բերքի ավելցուկը: Հարկի չափը որոշվում էր միևնույն ցանքսը և տարվա ընթացքում փոփոխության ենթակա չէր: Բնամթերքով գանձվող հարկը երեք անգամ պակաս էր պարենմասնատրման եղանակով գանձվող հարկից:

Հայաստանում պարենհարկը գանձվում էր բոլոր տեսակի գյուղատնտեսական ապրանքներից: 1923 թ. շրջանառության մեջ մտավ գյուղմիասնակը: Միասնական հարկը գյուղացուն հնարավորություն էր տալիս պարենհարկը վճարելու ցանկացած ապրանքով: 1923 թ. միասնական հարկի գումարը կազմեց հողագործության արդյունքի 12 և անասնապահական արտադրանքի 2 տոկոսը:

Շուկայական հարաբերությունների որոշ աշխուժացումը նպաստեց, որ միասնական հարկը գանձվի նաև դրամով: Հարկի այս ձևով գանձման հաջողությունները թույլ տվեցին 1924 թ. հենց սկզբից հրաժարվել բնամթերային հարկաձևից:

1920-ական թվականներին գյուղի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմանն էր ուղղված խորհրդային իշխանության հողային քաղաքականությունը: Ի տարբերություն Ռուսաստանի և այլ հանրապետությունների՝ Հայաստանը

խիստ սակավահող երկիր էր: Կալվածատիրական հողատիրությունը չնչին տոկոս էր կազմում, ուստի Հայաստանում հողային հարցի լուծումը ենթադրում էր ոչ այնքան կալվածատիրական հողերի բռնագրավում, որքան հողաշինարարության անցկացում:

Հողը բաշխվում էր պարբերական վերաբաժանման (9 տարին մեկ անգամ) և հավասարարության (ըստ ծխերի անդամների թվի) սկզբունքով: Հողային ֆոնդի խիստ սահմանափակության պատճառով Հայաստանում հողի շեշաբաժինը սահմանվեց նվազագույն չափով: Արգելվում էին հողի անուվաճառքը, կտակելն ու գրավ դնելը: Թույլատրվում էր վարձու աշխատանքի կիրառումը:

Խորհրդային իշխանության հողային բարենորոգումները քիչ չափով ավելացրին հայ գյուղացու հողաբաժինը: Նէպի տարիներին խնդիրն ամբողջությամբ հնարավոր չեղավ լուծել, և 1929 թ. շուրջ 40 հազար գյուղացիներ շարունակում էին մնալ հողագուրկ:

Հատուկ դեկրետով նախկինում ազգայնացված մանր տնայնագործական ձեռնարկությունները, ջրաղացները պետք է վերադարձվեին նախկին տերերին: Նէպի պայմաններում սկսեցին արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերականգնումը և նորերի կառուցումը: 1923 թ. վերագործարկվեցին Երևանի գինու-կոնյակի «Արարատ», կաշվի երկու փոքր գործարանները և մի շարք այլ ձեռնարկություններ: 1923–1924 թթ. ընթացքում սկսվեցին Հայաստանի արդյունաբերության կարևորագույն ճյուղերից մեկի՝ պղնձարդյունաբերության վերականգնման աշխատանքները, ինչի շնորհիվ շուտով Ղափանում վերսկսվեց պղնձի ձուլումը:

1924–1925 թթ. գործարկվեցին Երևանի և Մարդարապատի բամբակագույն գործարանները: Հիմնարար աշխատանքներ կատարվեցին երկաթուղային տրանսպորտի վերականգնման բնագավառում:

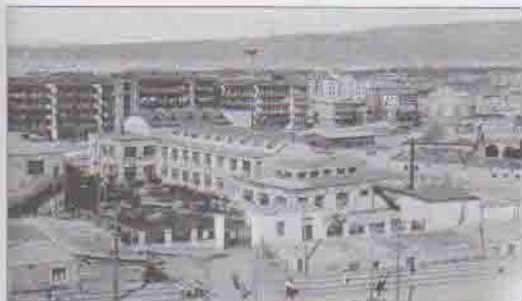
1925 թ. գարնանը հանդիսավոր պայմաններում դրվեցին Երևանի և Լենինականի (Գյումրի) հիդրոէլեկտրակայանների հիմքերը: Ոռոգելի տարածքներն ավելացնելու համար կառուցվեցին Էջմիածնի, Երևանի, Շիրակի ջրանցքները:

Նէպի կենսագործման առաջին տարիներին արդյունաբերական ձեռնարկությունները պետության կողմից ստացան զգալի տնտեսական ինքնուրույնություն: Արտադրանքի վաճառքից ստացված ֆինանսական միջոցների զգալի մասը թողնվում էր հիմնարկությանը՝ աշխատողների աշխատավարձը բարձրացնելու և սարքավորումները նորացնելու համար: Այժմ աշխատավարձը վճարվում էր նոր սկզբունքով՝ ըստ կատարած աշխատանքի քանակի ու որակի:

Թույլատրվեց պայմանագրեր ստորագրել իտալական «Սագո», շվեդական «Բալթիկ» առևտրական ու այլ ձեռնարկությունների հետ, սակայն խորհրդային կողմի մեղքով համագործակցությունը ձախողվեց:

Նէպի կենսագործումը նպաստեց երկրի ճգնաժամի հաղթահարմանը: Հայաստանում այդ տարիներին վերականգնվեց գյուղատնտեսությունը, սկսեցին դրվել արդյունաբերության հիմքերը, որոշ չափով բարելավվեց ազգաբնակչության կենսամակարդակը: 1928 թ. Հայաստանի տնտեսությունը հասավ նախապատերազմյան 1913 թ. մակարդակին:

Թեև արձանագրվեցին որոշակի հաջողություններ, սակայն Նէպը շուտով

*Երևանի № 1 կարի ֆարքիկայի ընդհանուր
տեսքը, 1940 թ.*

ստալինյան ղեկավարության կողմից կասեցվեց: Նէպի ծախողման ու վերացման պատճառներն առավելապես կապված էին ոչ թե տնտեսական, այլ քաղաքական և գաղափարախոսական խնդիրների հետ: Պետությունը տարեցտարի մեծացնում էր իր միջամտությունը երկրի տնտեսական կյանքին: Վերահսկում էր գները, սահմանափակում ձեռնարկությունների ինքնուրույնությունը: Վերակենդանացվեց ռազմական կոմունիզմի ժամանակների գործելակերպը: Հետզհետե անցում կատարվեց կառավարման վարչափրամայական եղանակին, որն էլ կանխորոշեց Նէպի ծախողումը:

Արդյունաբերացումը և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը: 1920-ական թվականների երկրորդ կեսից ԽՍՀՄ բարձրագույն ղեկավարությունը երկրի առջև ծառացած գլխավոր խնդիրը համարում էր սոցիալիզմի նյութատեխնիկական հիմքի ստեղծումը: Տեխնիկատնտեսական հետամնացությունն արագորեն վերացնելու նպատակով որոշվեց իրականացնել արդյունաբերացում (ինդուստրացում):

Արդյունաբերացնել երկիրը՝ նշանակում էր ստեղծել արդյունաբերական նոր ճյուղեր, կառուցել գործարաններ, ֆարքիկաներ, հիդրոէլեկտրակայաններ, ընդ-

լայնել երկաթուղիները: Խնդիր էր դրվում հասնելու այն վիճակին, որ համախառն արտադրանքի մեջ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը գերազանցեր գյուղատնտեսականին: Որոշվեց երկրի արդյունաբերացումն սկսել ոչ թե թեթև ու սննդի արդյունաբերություններից, ինչպես տեղի էր ունեցել զարգացած արդյունաբերական պետություններում, այլ ծանր արդյունաբերությունից: Նպատակը ԽՍՀՄ-ը մեքենաներ և սարքավորումներ ներմուծող երկրից դրանք արտադրող երկրի վերածելն էր:

Արագ արդյունաբերացման համար անհրաժեշտ միջոցները հնարավոր էր հայթայթել միայն երկրի ներսում: Ֆինանսավորման աղբյուր դարձան գյուղացիության վրա դրված խիստ ծանր հարկերը, վանքերի ու եկեղեցիների ունեցվածքի, թանգարաններում պահվող ազգային հարստության բռնագրավումը: Աշխատավորներին տրվում էր չնչին աշխատավարձ:

Ծագեց հնգամյա ծրագրերի անհրաժեշտությունը: Հնգամյակներով կենտրոնացված պլանավորումը շարունակվեց նաև հետագայում՝ խորհրդային իշխանության ամբողջ գոյության ընթացքում:

Արդյունաբերացման ընթացքում Հայաստանում շահագործման հանձնվեց 20-րահէկը, որը բարդ ճարտարագիտական կառույց էր: Նրա ամբարտակի փականը այն ժամանակ աշխարհում ամենախոշորն էր: Առաջին հնգամյակի տարիներին սկսվեց ավելի հզոր՝ Քանաքեռի 2-ին արարությունը, որին հաջորդեց Հրազդան գետի վրա ևս մի քանի կայանների կառուցումը: 1928 թ. գործարկվեց Լենինականի հէկը:

1929 թ. նախկին մեխանիկական ար-

հետտանոցի հիմքի վրա կառուցվեց Երևանի Ձերժինսկու անվան մեխանիկական գործարանը: ԽՍՀՄ ղեկավարության շրջանում տարածված էր այն թյուր կարծիքը, թե Հայաստանն ունի ջրային մեծ պաշարներ, և հանրապետությունում հնարավոր է ստեղծել էներգատար քիմիական արդյունաբերություն: Նման մոտեցումը հանգեցրեց նրան, որ միակողմանի զարգացավ քիմիական արդյունաբերությունը, դրա հետ կապված՝ լեռնահանքային արդյունաբերությունը, մասնավորապես՝ Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերը և ձուլարանները: Զանգեզուրում հայտնաբերվեցին մոլիբդենի հանքավայրեր:

Քիմիական արդյունաբերության նոր կենտրոններ դարձան Ղարաքիլիսան (Վանաձոր) և Երևանը: Ղարաքիլիսայում կառուցվեց խոշոր քիմիական կոմբինատ՝ կարբիդի և այլ արտադրամասերով:

1933 թ. Երևանում սկսվեց արհեստական կաուչուկի խոշոր գործարանի կառուցումը, որը շահագործման հանձնվեց 1940 թ.: Տասնամյակներ շարունակ Հայաստանը բավարարում էր ԽՍՀՄ-ի կաուչուկի պահանջի մեծ մասը: Որոշակի առաջընթաց գրանցվեց նաև թեթև ու սննդի արդյունաբերությունների ճյուղերում: Լենինականը դարձավ տեքստիլ արդյունաբերության կենտրոն:

Հայաստանում շինանյութերի արդյունաբերությունը հենվում էր հարուստ հանքերի՝ տուֆի, մարմարի պաշարների վրա: Լենինական-Արթիկ երկաթուղու կառուցման շնորհիվ գործարկվեցին Արթիկտուֆի հանքավայրերը: Ցեմենտի խոշոր կոմբինատ հիմնվեց Դավալուում (Արարատ): Կառուցվեցին կրի և աղյուսի գործարաններ:

Հայաստանում ձեռնամուխ եղան սեփական որակյալ կադրեր պատրաստելու գործին: Որակյալ բանվորական կադրեր սկսեցին պատրաստել ֆաբրիկագործարանային ուսումնարանները:

Արդյունաբերացման ընթացքում Հայաստանն աստիճանաբար ագրարային երկրից վերածվեց արդյունաբերական հանրապետության: Առաջին հնգամյակի ընթացքում՝ 1928–1932 թթ., Հայաստանում շահագործման հանձնվեց 18, իսկ երկրորդում՝ 1933–1937 թթ.՝ 26 արդյունաբերական ձեռնարկություն:

Արդյունաբերացման ուղղակի արդյունք էր բանվոր դասակարգի և ճարտարագիտատեխնիկական անձնակազմի քանակական աճը: 1928–1940 թթ. բանվորների թիվն ավելացավ 4,5 անգամ՝ հասնելով 92,4 հազարի:

Արդյունաբերացումն առաջացրեց բնապահպանական խնդիրներ: Հրազդան գետի վրա կառուցված հիդրոէլեկտրակայաններն աշխատում էին Սևանից բաց թողած ջրի հաշվին, որը հանգեցրեց լճի մակարդակի իջեցմանը: Շրջակա միջավայրին և մարդկանց առողջությանը զգալի վնաս հասցրին քիմիական և լեռնամետաղաձուլական ձեռնարկությունների թունավոր արտանետումները:

1927–1928 թթ. դժվարություններ էին առաջացել հացամթերումների բնագավառում: Հացի պակասը լրացնելու համար ստալինյան ղեկավարության նախաձեռնությամբ սկսվեց նեպի տարիներին իրենց աշխատանքի շնորհիվ կայուն տնտեսություններ ստեղծած խավի՝ կուլակ գյուղացիների հացի պաշարների բռնագրավումը: 1929 թ. դեկտեմբերի վերջին հայտարարվեց նեպից հրաժարվելու և կուլակությանը որպես դասակարգ վե-

*Երևանի բերրոնի գործարանի
շինարարությունը, 1935 թ.*

րացնելու քաղաքականությանն անցնելու մասին:

Որպես խնդրի լուծման միջոց առաջարկվեց կոլեկտիվ տնտեսությունների կազմակերպումը: 1920-ական թթ. ստեղծվել էին գյուղացիական միացյալ տնտեսությունների մի քանի ձևեր՝ **կոմունաներ, արտելներ**, խորհրդային տնտեսություններ (սովխոզներ):

Գյուղացուն զրկում էին տասնամյակներ շարունակ երազած հողաքաժնից և հարկադրում, որ հրաժարվի դարավոր կենցաղավարությունից՝ հանուն կոլեկտիվ աշխատանքի և գյուղի «սոցիալիստական» վերակառուցման: Փաստորեն գյուղացին օտարվում էր հողից: Հաստատվեցին ժամկետներ, որոնց ընթացքում պետք է իրականացվեր կոլեկտիվացումը: Սկզբում այդ գործընթացը պետք է ավարտվեր հացահատիկ արտադրող շրջաններում: Ենթադրվում էր, որ Հայաստանում կոլեկտիվացումը կավարտվի 1933 թ.: 1929 թ. նոյեմբերին Ստալինը, «Մեծ բեկման տարին» հողվածում կեղծելով իրականությունը, ներկայացրեց՝ իբր գյուղում տեղի է ունեցել արմատական բեկում կոլեկտիվացման օգտին, քանզի միջակ գյուղացին, որը գյուղացիության մեծամասնությունն է, արդեն նախընտրում է

կոլտնտեսությունը: Հողվածը կոլեկտիվացումն արագացնելու կոչ էր: Հետևելով հրահանգին՝ Հայաստանի ղեկավար մարմիններն անցան խնդրի իրականացմանը: Սակայն գյուղացին դեռ պատրաստ չէր, ցանկություն չունեւ հրաժարվելու անհատական տնտեսությունից: Ամեն տեսակի բռնություններ գործադրելով՝ միջակ և չքավոր գյուղացիներին ստիպում էին անդամագրվել կոլեկտիվ տնտեսություններին: Մրանով խախտվում էր կոլեկտիվացման կամավորության սկզբունքը:

Համատարած կոլեկտիվացումն արագացնելու նպատակով կուսակցության առաջադրանքով գյուղ մեկնեցին բանվորական խմբեր, որոնք իրենց հերթին էին ճնշում գործադրում գյուղացիների վրա: 1928 թ. դեկտեմբերից մինչև 1930 թ. փետրվար ամիսը «համատարած կոլեկտիվացում» անցկացվեց Երևանի ամբողջ գավառում, Լենինականի և Լոռու գավառների մեծ մասում և առանձին շրջաններում:

Բռնագրավելով ունևոր գյուղացու ունեցվածքը՝ կուլակներին ամբողջ ընտանիքով վտարում էին գյուղից՝ բնակեցնելով անբարենպաստ կլիմայական պայմաններ ունեցող շրջաններում: Գործընթացը ստացել էր **կուլակաթափություն** անվանումը: 1930 թ. ապրիլի դրությամբ որպես «կուլակ» ունեզրկվեց շուրջ 1100 տնտեսություն:

Գյուղացիությունը զինված դիմադրություն սկսեց՝ ի պատասխան բռնաճնշումների և հարկադրական կոլեկտիվացման: Հայաստանի առանձին շրջաններում՝ Դարալագյազ, Շամշադին, Վեդի, Թալին, պայքարը կրում էր զինված բնույթ: 1930 թ. մարտից մինչև մայիս ամիսները Դարալագյազի ամբողջ շրջանը գտնվում էր պաստամբած գյուղացիների ձեռքում:

Պայքարը ղեկավարում էին նախկին խմբապետներ Մարտիրոսը և Ղարաշխանը, որոնք մեծ խմբով այստեղ էին հասել Պարսկաստանից:

Առանձին շրջաններում, մասնավորապես Շամշադինում, շարժման մեջ ներթափանցեցին նաև իսկական ավազակախմբեր, որոնք նախկինում զբաղվում էին գյուղերի կողոպուտով:

Հակակոլտնտեսային շարժումն արտահայտվեց նաև գյուղացիների կողմից իրենց անասուններն անխնա կոտորելու ձևով՝ կոլտնտեսություններին չհանձնելու համար: Այդ պայմաններում Հայաստանում խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը կրճատվեց 30 %-ով, իսկ մանր եղջերավորներինը՝ կիսով չափ:

Գյուղացիական ելույթները ճնշելու համար պետությունը գործի դրեց բռնամիջոցներ: Գյուղացիության պայքարը ճնշվեց:

Սակայն իշխանությունները ստիպված էին հրաժարվել համատարած կոլեկտիվացման կարգախոսից: Շուտով Հայաստանում լուծարվեց հարկադրաբար ստեղծված կոլտնտեսությունների մեծ մասը, իսկ գյուղացիները հեռացան կոլտնտեսություններից: Որպես ճնշման միջոց պետությունը գյուղացիական տնտեսությունների նկատմամբ սկսեց կիրառել հարկերի ավելացման քաղաքականությունը: Այդ ամենին ավելացավ

1932–1933 թթ. ահավոր սովը: Դրանից մեծապես տուժեց Սևանա լճի ավազանի բնակչությունը: 1933 թ. ապրուստի միջոց հայթայթելու համար այդ շրջանները լքեց շուրջ 6750 ընտանիք: Նման երևույթներ տեղի էին ունենում ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններում: Գյուղացիների տեղաշարժերը կասեցնելու համար նրանցից խլեցին անձնագրերը, առանց որոնց հնարավոր չէր հաստատվել որևէ վայրում:

Հաջորդ տարիների ընթացքում մեկնատնտես գյուղացիությունը, ծանր հարկային բեռին չդիմանալով, ստիպված էր, այնուամենայնիվ, ընդգրկվել կոլեկտիվ տնտեսություններում: Հայաստանում գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը կոլտնտեսություններին անդամագրվեց 1935–1937 թթ.: 1930–ական թթ. վերջին հանրապետության ավելի քան 1000 կոլտնտեսություններում ընդգրկված էր շուրջ 180 հազար գյուղացիական տնտեսություն:

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը տնտեսական վերելք չապահովեց, ընդհակառակը՝ անկում ապրեցին նրա բոլոր ճյուղերը: Հանրային սեփականության համակարգը, կյուլական շահագրգռվածության բացակայությունը չէին կարող աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու խթան հանդիսանալ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչով էր պայմանավորված անցումը նեպին: Ի՞նչ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին նեպին անցման քաղաքականության շրջանակներում: Գյուղատնտեսության ոլորտում ի՞նչ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին: Ի՞նչ հետևանքներ դրանք ունեցան: Համեմատե՞ք ռազմական կոմունիզմի և նեպի քաղաքականությունները:
2. Ի՞նչ արդյունքներ ունեցավ նոր տնտեսական քաղաքականությունը: Որո՞նք էին նեպի ձախողման և վերացման պատճառները: Գնահատե՞ք երկրի տնտեսական կյանքում պետության միջամտության մեծացման քաղաքականությունը:

3. Ո՞րն էր արդյունաբերացման քաղաքականության իրագործման նպատակը: Ի՞նչ եղանակներով էին հայթայթվում անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցները: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ էր արդյունաբերացման համար տևական ժամանակ պահանջվում: Ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք արդյունաբերացման կարևոր արդյունքներն ու բացասական հետևանքները:
4. Ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք կոլեկտիվացման էությունը: Ի՞նչ միջոցներով էր իրականացվում կոլեկտիվացումը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ բռնի կոլեկտիվացման քաղաքականությունը: Ինչո՞ւ իշխանությունները հրաժարվեցին համատարած կոլեկտիվացման կարգախոսից: Ի՞նչ արդյունքներ ու հետևանքներ ունեցավ կոլեկտիվացումը Հայաստանում: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ նպատակին չհասավ կոլեկտիվացումը:

§ 2-3. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Կոմունիստական կուսակցության մենիշխանության հաստատումը և այլ կուսակցությունների գործունեության արգելումը: Հայաստանում խորհրդային թշվառության հաստատումից հետո պետական բարձր պաշտոնները գրավեց կառավարող բոլշևիկյան կուսակցությունը: Թշվառության մարմինները հայտնվեցին նույն կուսակցության ձեռքում, որը քայլեր էր ձեռնարկում մյուս քաղաքական ուժերին երկրից դուրս մղելու ուղղությամբ: Ծառով երկրում հաստատվեց կոմկուսի մենիշխանությունը:

Հայաստանում ոչ կոմունիստական ուժերից հատկապես վտանգավոր էր համարվում Հայ հեղափոխական դաշակցությունը՝ Ժողովրդի մեջ պահպանած ազդեցությամբ:

1923 թ. նոյեմբերին Երևանում գումարվեց ՀՅԴ, այսպես կոչված, ինքնավերացման համագումարը: Այն հայտարարեց Հայաստանում իրենց վերացման մասին և կոչ ուղղեց արտասահմանի ընկերներին, որ հեռանան դաշակցությունից:

Իրականում համագումարի կոչին արտասահմանում չհետևեցին, իսկ Հայաս-

տանում պահպանվեցին ընդհատակյա կազմակերպությունների կառույցները:

Վերոհիշյալ եղանակով 1924 թ. փետրվարին կազմակերպվեց նաև դաշակցության երիտասարդական միության «ինքնավերացման» համագումարը:

1923 թ. փետրվարի 5-ին կայացված որոշմամբ կոմկուսի անդամ դառնալու համար հնչակյանների առաջ դրվեցին մի շարք պայմաններ: Այդ պայմանները կատարելուց հետո միայն նրանց ընդգրկեցին կոմունիստական կուսակցության մեջ: Կոմկուսի անդամ դարձավ նաև հնչակյան կուսակցության առաջնորդներից Ա. Նազարբեկյանը: Փաստորեն 1924 թ. հնչակյան կուսակցությունը ԽՍՀՄ տարածքում դադարեցրեց իր գործունեությունը: Հակառակ Կոմինտերնի ընդունած որոշման՝ կուսակցությունը շարունակեց գործունեությունն արտասահմանում:

Հայաստանի կոմկուսը, հանդիսանալով Ռուսաստանի կոմկուսի բաղկացուցիչ մասը, ըստ էության, գուրկ էր ինքնուրույն քաղաքականություն իրականացնելու հնարավորությունից:

1920-1930-ական թթ. Հայաստանում

հաշվվում էր 36 հազար կոմունիստ: Պետական պաշտոնները վստահվում էին գերագանցապես կուսակցության անդամներին:

Տեղեկում կուսակցական մարմիններն ամրապնդելու համար 1930 թ. Հայաստանի գավառային բաժանումը վերացվեց, և ստեղծվեցին 25 շրջաններ՝ իրենց կուսակցական կոմիտեներով:

Ըստ ԽՍՀՄ և ազգային հանրապետությունների սահմանադրությունների՝ պետության քաղաքական հիմքը խորհուրդներն էին: Փաստորեն երկրի պետական կառավարումը պետք է իրականացվեր խորհուրդների միջոցով, սակայն պետական ոչ մի օրենք չէր կարող ընդունվել առանց կուսակցության բարձրագույն մարմինների հավանության: Խորհուրդներում պաշտոններ ստանձնած կուսակցականները պարտավոր էին անվերապահորեն կատարել կուսակցության վերահսկող օրոշումները: Այդ պայմաններում խորհուրդները դարձան կուսակցության կցորդն ու կամակատարը:

Ամենազանգվածային կազմակերպությունները երիտասարդական և արհեստակցական միություններն էին: Հայաստանի կոմունիստական երիտասարդական միությունը (ՀԿԵՄ) ստեղծվել էր 1921 թ., և արդեն 1930 թ. նրա շարքերում կար շուրջ 23 հազար երիտասարդ: Հաջորդ տասնամյակի ընթացքում այդ թիվը քառապատկվեց:

Ստեղծվեց մինչև անգամ մանկական կամ պիոներական կոմունիստական կազմակերպություն: Մյուս զանգվածային հասարակական կազմակերպությունն արհեստակցական միություններն էին: Նրանց գործունեությունը կենտրոնացնելու համար ստեղծվեց Հայաստանի ար-

հեստակցական միությունների խորհուրդ (ՀԱՄԽ): Աշխատավորության մեծագույն մասն ընդգրկված էր այդ միություններում:

Ներկուսակցական պայքարը, անհապառանգության ձևավորումը, քաղաքական բռնաճշմունքները: 1920-ական թթ. կոմունիստներն անզիջում պայքար էին մղում ոչ միայն ուրիշ կուսակցությունների, այլ նաև կոմունիստական կուսակցության ներսում այն մարդկանց ու խմբերի դեմ, որոնք ընդհանուրից տարբերվող տեսակետ էին արտահայտում այս կամ այն հարցի վերաբերյալ: Դրանցից էր տրոցկիստական ընդդիմությունը, որը Լենինի մահից հետո հանդես եկավ **Լ. Տրոցկու**, այնուհետև նրան միացած **Գ. Զինովի և Լ. Կամենևի** գլխավորությամբ:

Հայաստանում ևս եղան Տրոցկու տեսակետների պաշտպաններ. ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի տվյալներով՝ 1927 թ. առավելագույնը՝ 238 մարդ: Հայաստանում տրոցկիստական կազմակերպություններ կային Լենինականի, Ղարաքիլիսայի երկաթուղայինների շրջանում և այլ հիմնարկություններում:

Երևանի կոմերիտական կազմակերպության շարքերում գոյություն ուներ տրոցկիստական 2 խումբ, որոնք իրենց անվանում էին «Երիտասարդության տրոցկիստական միություն» և «Ուղղափառ մարքսիստներ»: Հայ տրոցկիստների առաջին հրապարակային ելույթը «Երեքի դեկլարացիան» էր, որը տպագրվեց մանուկում:

Ստալինն իր գինակիցների հետ կազմակերպեց տրոցկիստական ընդդիմության գաղափարական և կազմակերպական ջախջախումը: 1927 թ. նույնը տեղի ունեցավ նաև Հայաստանում: Հաջորդ երկու տարիներին նույն ճակատագրին

արժանացան ընդդիմության մյուս ներկայացուցիչները:

«Աջերի», տրոցկիստների ջախջախումից հետո ՀամԿ(բ)Կ ստալինյան ղեկավարությունը հաստատեց իր բացարձակ իշխանությունը: Սկսում էր ձևավորվել Ստալինի պաշտամունքը, որը բացահայտ դարձավ 1929 թ.՝ նրա ծննդյան 50-ամյակի նշումից հետո: Ստալինի պաշտամունքը նրա դերի գերազնահատումն էր. նրան էին վերագրում ԽՍՀՄ ժողովուրդների ջանքերով ձեռք բերված հաջողություններն ու հաղթանակները:

1930-1932 թթ. շարունակվեցին դաշնակցության անդամների զանգվածային ձերբակալությունները, շատ դեպքերում՝ հենց միայն կուսակցական պատկանելության համար:

1932 թ. սկզբին առանց դատաքննության և դատարանի վճիռների գնդակահարվեց շուրջ 500 մարդ, տարբեր ժամկետների ազատազրկման ենթարկվեց շուրջ 2100 մարդ:

1930-ական թթ. կեսերին Ստալինի պաշտամունքը հասավ գագաթնակետին: Իշխող վարչակարգն ամբողջությամբ իր շահերին էր ծառայեցնում երկրի հասարակական, քաղաքական, մշակութային, սոցիալական կյանքը: ԽՍՀՄ-ում հաստատվեց ամբողջատիրական (տոտալիտար) համակարգ: Այդ համակարգի բնորոշ գծերն են՝ բռնությամբ միակուսակցական համակարգի հաստատումը, իշխող կուսակցության ներսում ընդդիմության ոչնչացումը, պետության բռնազավթումը կուսակցության կողմից, օրենսդիր, գործադիր, դատական իշխանությունների տարանջատման համակարգի բացակայությունը, քաղաքացիական ազատությունների վերացումը և այլն:

1930 թ. ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրված **Ադասի Խանջյանին** մեղադրեցին ազգայնամոլության համար: Այդ արշավն ավելի մեծ թափ ստացավ, երբ Անդրկովկասի կուսակցական երկրային կոմիտեի առաջին քարտուղար դարձավ Լ. Բերիան: Նա Խանջյանի դեմ տրամադրեց կուսակցության մի խումբ կամակատարների:

Լենինգրադի կուսմարզկոմի առաջին քարտուղար Ս. Կիրովի սպանությունը (1934 թ. դեկտեմբեր) Ստալինն օգտագործեց իր նախկին զինակիցներից ազատվելու համար: Նրանք Կիրովի սպանության կազմակերպման մեղադրանքով ձերբակալվեցին և գնդակահարվեցին: Երկրի պատժիչ մարմինների համար բացվեց գործունեության լայն ասպարեզ:

1936 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը Հայաստան ուղարկեց ստուգող հանձնաժողով, որն իբր լուրջ թերություններ բացահայտեց տնտեսության բնագավառում: Որոշվեց, որ Հայաստանի ղեկավարությունը ցուցաբերում է տեղայնական՝ ազգայնամոլական մոտեցումներ և հանրապետության շահերը վեր է դառում ԽՍՀՄ ընդհանուր շահերից: 1936 թ. մայիսին ձերբակալվեց մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն **Ներսիկ Ստեփանյանը**: Շուտով եղան նոր ձերբակալություններ: 1936 թ. հուլիսին Բերիայի հրամանով Թիֆլիսում սպանվեց Ադասի Խանջյանը: Պաշտոնապես հայտարարվեց, որ նա ինքնասպան է եղել: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նոր առաջին քարտուղար Ամատունու կարգադրությամբ այդ գործն իր անմիջական հսկողությանը վերցրեց Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմ Խաչիկ Մուդրուսին:

Զանգվածային ձերբակալությունների ու բռնությունների ալիքը գագաթ-

նակետին հասավ 1937 թ.: Մոսկվայից Հայաստանի իշխանություններին կարգադրություն էր իջեցվել՝ շարունակել «ժողովրդի թշնամիներին» «արդյունավետ» որոնումները: Ձերբակալվեցին պետական, կուսակցական, մշակութային հարյուրավոր գործիչներ, ուսուցիչներ, բանվորներ, ծառայողներ, գյուղացիներ, գինվորականներ: Չախ թեքման և այլ «հանցանքների» համար մեղադրվեցին Եղիշե Չարենցը, Ալսեղ Բակունցը, Գուրգեն Մահարին և ուրիշներ: Ե. Չարենցը մահացավ բանտում, Ա. Բակունցը մահապատժի ենթարկվեց, Գ. Մահարին աքսորվեց Հայաստանից:

Բացի դատարանով պատժվածներից, մեծ թիվ էին կազմում նաև նրանք, ում գործերը ձևակերպում էին արտադատարանային կարգով. դրանք իրականացնում էին պետքադվարչության կոլեգիան, հատուկ խորհրդակցությունը: 1937 թ. օգոստոսին՝ հաքցաքննության ժամանակ, երրորդ հարկի լուսամուտից ցած նետվեց Հայաստանի ժողկոմխորհի նախկին նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը: Բռնաճնշումների զոհ դարձան Կարմիր բանակի հայ գորահրամանատարներ Հայկ Բժշկյանցը (Գայ), Սուրեն Շահումյանը, Գրիգոր Խախանյանը և ուրիշներ:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Գրիգոր Հարությունյանը: Բռնությունները Հայաստանում շարունակվեցին մինչև 1939 թ.:

1938 թ., երբ սրվեց միջազգային դրությունը, իշխանությունները փոքր-ինչ մեղմացրին բռնությունները:

Որոշ հաշվարկներով՝ 1930-ական թվականներին Հայաստանում բռնությունների է ենթարկվել 15 հազար մարդ, որոնց մեկ երրորդը գնդակահարվել է:

Պետության անհանդուրժողական քաղաքականությունը կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ: Խորհրդային Հայաստանի Սահմանադրությամբ եկեղեցին դառնում էր «հավատացյալների մասնավոր համայնք», իսկ բոլոր քաղաքացիներին իրավունք էր տրվում ազատորեն վարելու կրոնական և հակակրոնական քարոզչություն: Իրականում, սակայն, խիստ սահմանափակվեցին կրոնական քարոզչության հնարավորությունները, և ուժեղ պայքար ծավալվեց եկեղեցու դեմ:

Պետությունը եկեղեցու հետ հարաբերություններն իրականացնում էր իր ներկայացուցիչների միջոցով: Խորհրդային իշխանության համար Հայոց եկեղեցին և առանձին հոգևորականներ կապի միջոց էին Սփյուռքում գործելու համար:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո իշխանության առաջին քայլը եկեղեցու դեմ՝ նրան անշարժ և շարժական գույքից զրկելն էր: Ռուսաստանի սովյալ բնակչությանն օգնելու պատրվակով սկսվեց եկեղեցական գույքի և թանկարժեք իրերի բռնագրավումը: Գևորգ Ե կաթողիկոսը միաբաններին ուղղված կոնդակով դատապարտեց Էջմիածինը «քանդող» խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը:

Պետությունը միջամտում էր եկեղեցու բոլոր գործերին: Արգելվել էր ճեմարանի վերաբացումը: Թույլատրվել էր միայն հոգևոր դպրոցի գործունեությունը: 1926 թ. հատուկ որոշումով արգելվեց եկեղեցու կողմից Հայոց եղեռնի օրվա՝ ապրիլի 24-ի նշումը:

Պաշտոնական եկեղեցու դեմ պայքարում իշխանությունները փորձեցին օգտագործել այսպես կոչված՝ «Ազատ եկեղեցական եղբայրությունը» կամ «Նոր

Խորեն Մուրադբեգյան

եկեղեցին», որն, ըստ էության, աղանդավորական դրսևորում էր: Նրանք քաղցում էին, որ եկեղեցիները պետք է ինքնուրույն լինեն, չենթարկվեն հոգևոր էկզիստենսին, կրճատեն ծիսական արարողությունները, հրաժարվեն կուսակրոնությունից: Պետությունը «Նոր եկեղեցուն» արամադրել էր շենք և միջոցներ՝ հրատապակչական գործունեություն ծավալելու համար: 1926 թ. Ս. Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհուրդը դիմեց բոլոր թեմերին՝ դատապարտելով «Նոր եկեղեցի» կազմակերպության պառակտիչ գործունեությունը:

Հայոց եկեղեցու դեմ պայքարն ավելի առաստկացավ համատարած կոլեկտիվացման շրջանում. հոգևորականությունը զիջվեց որպես հակահեղափոխական և հակախորհրդային տարր:

1930 թ. մահացավ Գևորգ Ե կաթողիկոսը: Պետությունը խոչընդոտներ էր ստեղծում և ձգձգում նոր հայրապետի ընտրությունը: 1932 թ. նոր կաթողիկոս ընտրվեց Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեգյանը:

Սկսած 1920-ական թվականներից՝ պետությունը փակում էր վանքերը, եկեղեցիները, հաճախ դրանք ծառայեցնում

որպես պահեստներ: 1937 թ. վերջին Հայաստանում արդեն փակված էր 800 եկեղեցի: Բռնությունների զոհ դարձան շատ հոգևորականներ: Նրանցից 91-ը գնդակահարվեց:

1930-ական թվականներին ԽՍՀՄ իշխանությունների կարգադրությամբ Երևանում և հանրապետության մյուս բնակավայրերում հիմնահատակ քանդվեցին մեծ թվով վանքեր ու եկեղեցիներ:

1938 թ. ապրիլին Էջմիածնում խեղդամահ արվեց կաթողիկոս Խորեն Մուրադբեգյանը: Լուրջ վտանգ ստեղծվեց Հայոց եկեղեցու գոյության համար: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1938 թ. օգոստոսի 4-ին որոշում ընդունեց Էջմիածնի վանքը փակելու, կաթողիկոսությունը վերացնելու մասին: Մոսկվան չհաստատեց այդ որոշումը, բայց նաև միևնույն Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը թույլ չտվեց կաթողիկոսի ընտրություններ անցկացնել:

«Հայաստանը՝ միութենական հանրապետություն»: Խորհրդային Միության կազմավորումից հետո երկրի բովանդակ կյանքում տեղի էին ունեցել զգալի փոփոխություններ, և անհրաժեշտություն էր առաջացել նոր Սահմանադրությամբ ամրապնդելու այդ տեղաշարժերը:

1920-1930-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ում պարբերաբար իրականացվում էին ազգային վարչատարածքային վերաբաժանումներ, որոնց հետևանքով ազգային տարածքներն արհեստականորեն մտցվում էին մեկ այս, մեկ այն ինքնավար կամ հանրապետական պետական միավորման կազմի մեջ: Անհրաժեշտություն էր առաջացել հստակ որոշելու ազգային ինքնավարության կամ հանրապետության կարգավիճակի և սահմանների հարցերը:

1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին ԽՍՀՄ խորհուրդների 8-րդ համագումարում ընդունվեց երկրի նոր Սահմանադրությունը: Երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն էր, որ կազմված էր երկու՝ Միության խորհրդի և Ազգությունների խորհրդի պալատներից:

ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությամբ Անդրկովկասյան Դաշնությունը լուծարվեց, և մյուս 10 ազգային հանրապետությունների հետ Հայաստանը հռչակվեց միութենական հանրապետություն՝ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀԽՍՀ): Այդ հանրապետությունները ԽՍՀՄ Սահմանադրության

հիմքի վրա պետք է համապատասխան սահմանադրություն ունենային: Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունն ընդունվեց 1937 թ. մարտին: Նոր օրենքով 1937 թ. դեկտեմբերի 12-ին կայացան բարձրագույն իշխանության՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները: Հայկական ԽՍՀ-ից ընտրվեցին 4 պատգամավոր (ըստ բնակչության թվի) Միության պալատի և 25 պատգամավոր (որպես միութենական հանրապետություն) Ազգությունների պալատի համար:

1938 թ. հունիսին տեղի ունեցան Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո: Ներկայացրե՞ք խորհուրդների և կոմկուսի դերը երկրում:
2. Ի՞նչ ավարտ և հետևանքներ ունեցավ 1920-ական թվականների միջկուսակցական և ներկուսակցական պայքարը: Ներկայացրե՞ք ամբողջատիրական վարչակարգի էությունը, համեմատե՞ք ժողովրդավարական և ամբողջատիրական վարչակարգերը: Լրացուցի՞չ տվյալներ ներկայացրե՞ք Ա. Խանջյանի վերաբերյալ և գնահատե՞ք նրա գործունեությունը:
3. Համառոտ ներկայացրե՞ք 1936-1939 թթ. Հայաստանում կիրառված բռնությունների և զանգվածային ձերբակալությունների քաղաքականությունն ու դրա հետևանքները:
4. Ձեր կարծիքով՝ որո՞նք էին կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ խորհրդային պետության անհանդուրժողականության պատճառները: Ի՞նչ միջոցներով էր պետությունը պայքարում Հայ եկեղեցու դեմ, ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք այդ պայքարի ընթացքը և հետևանքները:
5. Որո՞նք էին նոր Սահմանադրության ընդունման պատճառները: Ե՞րբ և որտե՞ղ է ընդունվել ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությունը: Ո՞րն էր երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը և ի՞նչ կառուցվածք ուներ: Ի՞նչ փոփոխություն կատարվեց Անդրկովկասում: Այլ աղբյուրներից ճշտե՞ք միութենական մյուս հանրապետությունների անվանումները: Ե՞րբ է ընդունվել Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունը: Ե՞րբ տեղի ունեցան ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԷ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1941-1945 թթ.)

§ 1. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆՈՒՄ

Գերմանիայի հարձակումը ԽՍՀՄ-ի վրա: 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին Լեհաստանի վրա Գերմանիայի հարձակումով սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Պատերազմի առաջին փուլում զավթելով Եվրոպայի զգալի մասը՝ Գերմանիան, 1941 թ. հունիսի 22-ին խախտելով 1939 թ. օգոստոսի 23-ին ԽՍՀՄ-ի հետ կնքած չհարձակման պայմանագիրը, հարձակվեց Խորհրդային Միության վրա: Մկսվեց ԽՍՀՄ ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը (1941-1945 թթ.):

Գերմանիան նպատակ ուներ կայծակնային պատերազմի միջոցով գրավելու ԽՍՀՄ-ը և հասնելու համաշխարհային տիրապետության:

Երկրորդ աշխարհամարտում ևս Թուրքիան Գերմանիայի դաշնակիցն էր: Դա նշանակում էր, որ հայ ժողովրդի համար սուղա էր լուրջ վտանգ: Պատահական չէր, որ երբ ֆաշիստական զորքերը մոտենում էին Մոսկվա և Կովկասին, Թուրքիայում գլուխ բարձրացրին պանթյուրքիզմի գաղափարախոսները, որոնք ծրագրում էին զավթել նաև Խորհրդային Հայաստանի տարածքը: Գերմանիան, որպես դաշնակից, խրախուսում էր Թուրքիային:

Պատերազմի սկզբնական փուլում խորհրդային զորքերը մեծ կորուստներով նահանջում էին՝ թշնամուն թողնելով ընդարձակ տարածքներ:

Սակայն ԽՍՀՄ-ը Գերմանիայի դեմ պայքարում միայնակ չմնաց: ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան և այլ երկրներ միանալով հազմեցին հակաֆաշիստական միություն:

Խորհրդային Հայաստանի անկախության վերականգնումը պատերազմի պահանջներին համապատասխան: Պատերազմի հենց սկզբից հայ ժողովուրդը խորհրդային մյուս ժողովուրդների հետ ոտքի կանգնեց՝ պաշտպանելու հայրենիքը: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1941 թ. հունիսի 22-ի հրամանագրի համաձայն՝ հունիսի 23-ից Խորհրդային Հայաստանում ևս սկսվեց զորահավաքը: Հանրապետությունից պատերազմի տարիներին բանակ զորակոչվեց շուրջ 330 հազար մարդ, որից 300 հազարը՝ հայեր: Եվս 200 հազար հայեր զորակոչվեցին մյուս խորհրդային հանրապետություններից: Արտասահմանում ապրող հայերից պատերազմին մասնակցել են շուրջ 100 հազարը: Ընդհանուր առմամբ՝ պատերազմին մասնակցեցին մոտ 600 հազար հայեր, որոնցից շուրջ 200 հազարը զոհվեցին:

Թեպետ Հայաստանում ռազմական գործողություններ տեղի չունեցան, սակայն հայ ժողովուրդը թե՛ ռազմաճակատում, թե՛ թիկունքում հերոսական պայքար մղեց ֆաշիզմի դեմ:

Առաջնահերթ խնդիր էր Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության վերակառուցումը պատերազմի պահանջներին համապատասխան: Ամենուր մարդիկ առաջնորդվում էին «Ամեն ինչ պատերազմի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանով: Նրանց անձնվիրության շնորհիվ պատերազմի տարիներին հանրապետությունում ոչ միայն պահպանվե-

ցին ու ամրապնդվեցին գործարանները, այլև շահագործման հանձնվեց շուրջ 30 արդյունաբերական նոր ձեռնարկություն. ավիացիոն, ավտոդողերի, կոմպրեսորների, ժամացույցի և այլ գործարաններ: Հանրապետությունում թողարկվում էր 300 նոր արտադրատեսակ, այդ թվում՝ զինամթերք՝ ականանետներ, ականներ, նռնակներ, ինքնաթիռներ, ռետինատեխնիկական իրեր և այլն:

1942 թ. հոկտեմբերից Երևանի էլեկտրամեքենաշինական գործարանում վերանորոգվում էին ինքնաթիռներ, արտադրվում «Յակ-3» ինքնաթիռի թևեր և շասսի: Պատերազմի վերջին տարում այդ գործարանն սկսեց «ՈւՏ-2Մ» թեթև ինքնաթիռների արտադրությունը: Ինքնաթիռները տեղում փորձարկվելուց հետո ուղարկվում էին ռազմաճակատ:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանը երկրին մատակարարում էր կաուչուկ, պղինձ, կարբիդ:

Դժվարին վիճակում հայտնվեց գյուղատնտեսությունը: Ռազմաճակատ մեկնած տղամարդկանց գյուղերում փոխարինեցին կանայք, թոշակատուները, պատանիները: Նրանք ընդարձակեցին ցանքատարածությունները, հանրապետությունը հիմնականում ապահովվեց սեփական հացով, և դրսից հացի ներմուծումը հասցվեց նվազագույնի: Մկսեցին արտադրել մեծ քանակությամբ նոր տեխնիկական մշակաբույսեր՝ ծխախոտ, ճակնդեղ և կարտոֆիլ:

Պատերազմի տարիներին հսկայական աշխատանք կատարեցին Հայաստանի մտավորականները՝ գրականության, արվեստի, գիտության գործիչները: Չնայած պատերազմական դժվարություններին **1943 թ. նոյեմբերի 29-ին հիմնադրվեց ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան:**

Հայկական Թամանյան դիվիզիայի մարտիկների ժամանումը Լենինականի կայարան, 1945 թ.

Պատերազմի տարիներին Հայաստանի բնակչության խնայողությունների հաշվին Կարմիր բանակի համար կազմվեցին «Խորհրդային Հայաստան», «Հայաստանի կոլտնտեսական», «Զանգեզուրի լեռնագործ», «Հայաստանի ֆիզկուլտուրնիկ», «Հայաստանի կոմերիտական» տանկային շարայուները, «Խորհրդային Հայաստան», «Հաղթանակ», «Երիտասարդ գվարդիա» ավիաէսկադրաները և այլն:

Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակում զգալի ներդրում ունեցան ԽՍՀՄ պետական բարձրագույն մարմիններում, ռազմական արդյունաբերության և ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում աշխատող հայերը՝ Անաստաս Միկոյանը, որը ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊԳԿ) անդամ էր, ԽՍՀՄ սև մետաղաձուլության նախարար (1940–1948 թթ.) Իվան Թևոսյանը, «ՄԻԳ» կործանիչ ինքնաթիռների կոնստրուկտորական բյուրոյի գլխավոր կոնստրուկտոր Արտեմ Միկոյանը, 1940–1945 թթ. 92-րդ հրետանային գործարանի տնօրեն Համո Յոյանը և ուրիշներ:

Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար պատերազմի տարիներին 10 հայորդիներ արժանացան Սոցիալիս-

աական աշխատանքի հերոսի կոչման: Հետագայում նրանցից երեքը՝ Արտեմ Մրկոյանը, հրթիռամիջուկային վահանա-
նի ստեղծման գլխավոր կոնստրուկտոր Սամվել Քոչարյանցը և ակադեմիկոս
Վիկտոր Համբարձումյանը, այդ կոչմանն
արժանացան կրկնակի:

**Հայկական ազգային դիվիզիաների
հազմավորումը և նրանց մարտական
աղին:** Հայ ռազմիկները պատերազմի
ամբողջ ընթացքում մարտնչում էին տար-
բեր զորատեսակներում և բոլոր ռազմա-
ճակատներում:

Հայ ժողովրդի ավելի քան 60 000
զավակներ պատերազմին մասնակցե-
լ են հայկական ազգային դիվիզիաների
շարքերում: Առաջինը **76-րդ լեռնահրա-
ձգային դիվիզիան** էր, որը կազմավոր-
վել էր Հայաստանում դեռ 1920-1922 թթ.
ՀՀ բանակի, ապա Հայկական կարմիր
բանակի վերակառուցման արդյունքում:
Դիվիզիան հատկապես աչքի ընկավ
Ստալինգրադի ճակատամարտում և վե-
րակազմավորվեց 51-րդ գվարդիական
հրաձգային դիվիզիայի:

Հայկական զորամիավորումներից
առաջինը ռազմաճակատ մեկնեց **390-րդ
գիվիզիան:** 1942 թ. մարտի սկզբներին
դիվիզիան մասնակցեց Կերչի մարտերին,
ունեցավ ծանր կորուստներ: Այդտեղ զոհ-
վեց դիվիզիայի հրամանատար, գեղա-
պետ **Սիմոն Զաքյանը:** 1942 թ. հունիսի
14-ին դիվիզիան ԽՍՀՄ պաշտպանության
ժողկոմի հրամանով կազմացրվեց:

Աչքի ընկավ հայկական **408-րդ հրա-
ձգային դիվիզիան**, որը կազմավորվել էր
Վաղարշապատում (Էջմիածին) և Երևա-
նում: Դիվիզիան Նովոռոսիյսկ-Տուսայսե
շրջանում փակեց գերմանական զորքերի
ճանապարհը դեպի Անդրկովկաս:

Հերոսական մարտական ուղի ան-
ցան **89-րդ և 409-րդ դիվիզիաները**,
որոնք մարտնչեցին մինչև պատերազմի
ավարտը:

Հյուսիսային Կովկասի Մոզդոկ քաղաքի
շրջանից մինչև Ռումինիա, Հունգարիա,
Ավստրիա և Չեխոսլովակիա ձգվեց
409-րդ հրաձգային դիվիզիայի մար-
տական ուղին: Դիվիզիան կազմացրվեց
1945 թ. հուլիսի 2-ին Հունգարիայում:

Կովկասյան նախալեռներից՝ Գրոզ-
նու մատույցներից, Կուրանի, Թամանի,
Կերչի, Դրինի վրայով մինչև Գերմա-
նիա հասավ **Հայկական 89-րդ հրա-
ձգային դիվիզիան:** Դիվիզիային շնորհ-
վեց **Թամանյան** անունը՝ Թամանյան
թերակղզու ազատագրմանն ունեցած
հերոսական մասնակցության համար:
Դիվիզիայի անձնակազմից 9 հոգի ար-
ժանացան ԽՍՀՄ հերոսի կոչման, այդ
թվում՝ Հունան Ավետիսյանը և Մուրեն
Առաքելյանը, որոնք իրենց մարմնով
փակեցին հակառակորդի հրակնատը:
1943 թ. փետրվարից դիվիզիայի հրա-
մանատարը գեներալ-մայոր **Նվեր Սա-
ֆարյանն** էր: 1945 թ. սեպտեմբերին
դիվիզիան վերադարձավ Հայաստան
ու մինչև կազմացրվելը (1956 թ.) մնաց
Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի
կազմում:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարի-
ներին կազմավորված ազգային զորամիա-
վորումներից միայն 261-րդ հրաձգային
դիվիզիան չմասնակցեց մարտական գոր-
ծողություններին: Դիվիզիայի հիմնական
խնդիրն էր պաշտպանել Խորհրդային
Հայաստանի Թուրքիայի հետ ունեցած
պետական սահմանը, ինչպես նաև ռազ-
մաճակատի համար պատրաստել եր-
թային գումարտակներ:

Խորհրդային Հայաստանում կազմավորվեցին կամ վերահամարվեցին 61-րդ, 136-րդ, 138-րդ, 406-րդ և այլ դիվիզիաներ, որոնք թեպետ պաշտոնապես ազգային չէին, սակայն նրանց անձնակազմի մեծ մասը հայեր էին: Հայաստանը հանդերձավորեց և պարենավորեց նաև իր տարածքում գտնվող 349-րդ վրացական դիվիզիան:

Հայ ռազմիկները կովում էին պատերազմի սկզբից՝ Բրեստի պաշտպանությունից մինչև Բեռլինի գրավումը: Մոսկվայի ճակատամարտում, որտեղ գերմանացիները կրեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին խոշոր պարտությունը, աչքի ընկան գեներալ-մայոր Հ. Բադրամյանի, գեներալ-լեյտենանտ Մ. Պարսեղովի և այլոց ղեկավարած զորամասերը, բազմաթիվ հայ զինվորներ:

Ստալինգրադի ճակատամարտում ցուցաբերած անձնվիրության համար ԽՍՀՄ հերոսի կոչմանն արժանացավ կործանիչ ավիագնդի ավիատեխնիկայի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ **Սերգեյ Բուռնազյանը**: Բալթիկայի համար մղվող մարտերից մեկում (1944 թ.) զոհվեց խիզախ օդաչու, ԽՍՀՄ հերոս **Նելսոն Ստեփանյանը** (հետմահու արժանացավ կրկնակի հերոսի կոչման): Հայորդիները մասնակցեցին Կիևի, Լենինգրադի, Կուրսկի, Բեռլինի խոշոր ճակատամարտերին, ցամաքային, օդային ու ծովային կռիվներին:

Ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում կարևոր գործ կատարեցին անտեսանելի ճակատի մարտիկները՝ լեգենդար հետախույզներ, գեներալ-լեյտենանտ **Հայկ Հովակիմյանը**, գեներալ-մայոր **Իվան Աղայանը**, գնդապետ, ԽՍՀՄ հերոս **Գևորգ Վարդանյանը**, նրա կինը՝ **Գոհար**

Վարդանյանը, և ուրիշներ: Նրանց գործունեությունը հասկանալի պատճառներով երկար ժամանակ չէր լուսաբանվում:

Պատերազմի հայ հերոսները և զորավարները: Պատերազմի տարիներին ցուցաբերած սխրանքների համար ԽՍՀՄ հերոսի կոչում է շնորհվել 108 հայի և Հայաստանում ծնված կամ ապրած 11 այլազգիների, ընդամենը 119 մարդու: Նրանցից 36-ն այդ կոչմանն արժանացել է հետմահու: Հայերից 4-ին հերոսի կոչում է շնորհվել 1939-1940 թթ. խորհրդաֆինլական պատերազմում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում առաջին հայ հերոսը տանկիստ, շարքային **Կարապետ Սիմոնյանն** էր, որն այդ կոչմանն արժանացել էր 1940 թ. հունվարի 15-ին: Հայրենական մեծ պատերազմում առաջին հայ հերոսը օդաչու **Լազր Չափախյանն** էր, որին այդ կոչումը շնորհվեց 1942 թ. հուլիսի 21-ին:

27 հայ ռազմիկներ, պարգևատրվելով Փառքի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճանի շքանշաններով, դարձել են զինվորական այդ պատվավոր շքանշանի լրիվ ասպետներ:

Հաղթանակի գործում ծանրակշիռ դեր խաղացին խորհրդային բանակի հայ զորավարները: Պատերազմին մասնակցել է 64 հայ գեներալ, որոնցից 4-ը հետագայում դարձան մարշալներ: Հայ ժողովրդի հպարտությունն են ԽՍՀՄ մարշալ, կրկնակի հերոս **Հովհաննես Բադրամյանը**, նավատորմի ծովակալ, ԽՍՀՄ հերոս **Իվան Իսակովը**, ավիացիայի մարշալ **Արմենակ Խանդերյանը** (**Սերգեյ Խուդյակով**), զրախատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ **Համազասպ Բաբաջանյանը** և ինժեներական զորքերի մարշալ **Սերգեյ Ագանովը** (**Ագանյան**): Իրենց անունը փառքով պսակեցին գեներ-

Համազասպ Բարաջանյան

Հուիսանեա Բաղրամյան

Արմենակ Խանսիդյանց

բալներ Միքայել Պարսեղովը, Սերգեյ Մարտիրոսյանը, Հայկ Մարտիրոսյանը, Բագրատ Առուշանյանը, Անդրանիկ Ղազարյանը, Ասքանազ Կարապետյանը, Աշոտ Ղազարյանը և ուրիշներ: Այդ թիվն ավելի մեծ կլիներ, եթե 1937 թ. ստալինյան բռնաճշմունքների գոհը չդառնային Կարմիր բանակի մի շարք գորավարներ:

Պատերազմի ժամանակ հայերից մեկը եղել է ռազմաճակատի (Հ. Բաղրամյան), 3-ը՝ բանակի, 6-ը՝ կորպուսի, 28-ը՝ դիվիզիայի, իսկ ավելի քան 100 հայորդիներ քրիզադի և գնդի հրամանատարներ:

Հայերի մասնակցությունը պարտիզանական պայքարին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում տարած հաղթանակում իրենց արժանի տեղն ունեցան նաև հայ պարտիզանները: Միայն Ուկրաինայում և Բելոռուսիայում մարտնչել են ավելի քան 2000, Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում՝ 500, Մերձքաղկայում, Լեհիսգրադի և Կալինինի մարզերում՝ 200

հայ պարտիզաններ: Հայերից էին գերագանցապես բաղկացած «Հաղթանակ», «Կարմիր աստղ», Ա. Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատները, որոնց շարքերում կային 400 հայ պարտիզաններ:

Ֆրանսիայում հայ ռազմագերիներից բաղկացած պարտիզանական գնդում կար ավելի քան 1200, իսկ Հունաստանի «Ազատություն» ջոկատում՝ 1000 հայորդի: Տարբեր երկրներում և ջոկատներում իրենց խիզախությամբ աչքի են ընկել հայ պարտիզաններ Արամայիս Հովսեփյանը, Սերգեյ Հարությունյանը, Հովհաննես Պետոյանը, Մկրտիչ Գաշտոյանը, Գևորգ Քոլոզյանը, «Երիտասարդ գվարդիա» կազմակերպության անդամ Գեորգի Հարությունյանը և ուրիշներ:

Հայ պարտիզանների հիմնական զանգվածը կազմում էին ռազմագերիները և թշնամու թիկունքում գտնվող շրջանների (Ղրիմ, Հյուսիսային Կովկաս) հայկական բնակավայրերի բնակիչները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ են սկսվել Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմները, վերիիշե՛ք այդ պատերազմների մի քանի պատճառներ: Ո՞ր երկրներն էին ֆաշիստական Գերմանիայի դաշնակիցները, նրանցից հատկապես ո՞րն էր վտանգավոր Հայաստանի համար. ինչո՞ւ:

2. Ե՛րբ և ո՛ւմ հրամանագրով Խորհրդային Հայաստանում սկսվեց զորահավաքը, որքա՞ն մարդ զորակոչվեց: Որքա՞ն էր պատերազմին մասնակցած հայերի թիվը: Պատերազմի պահանջներին համապատասխան ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության մեջ: Հայաստանի բնակչության խնայողությունների հաշվին Կարմիր բանակն ի՞նչ օգնություն ստացավ: ԹՎարկե՛ք հայ պետական պաշտոնյաների, ովքեր զգալի ներդրում ունեցան հաղթանակում: Հայրենիքին մատուցած ծառայությունները ինչպե՞ս գնահատվեցին:
3. Ներկայացրե՛ք հայկական դիվիզիաների կազմավորման և նրանց անցած մարտական ուղու պատմությունը: Ուրիշ ի՞նչ դիվիզիաներ են կազմավորվել կամ վերահամալրվել Հայաստանում: Ո՞ր մարտերում աչքի ընկան հայ ռազմիկները: Կազմե՛ք ուրվագծային քարտեզ և նշե՛ք հայկական դիվիզիաների անցած մարտական ուղին ու նշանավոր ճակատամարտերը:
4. Քանի՞ հայ ռազմիկ է արժանացել ԽՍՀՄ հերոսի կոչման. նրանցից քանի՞ն են այդ կոչմանն արժանացել մինչև Հայրենական մեծ պատերազմը, քանի՞սը՝ հետմահու: Ովքե՛ր են Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին հայ հերոսները: Քանի՞ հայ մարտիկ է արժանացել Փառքի բոլոր երեք աստիճանի շքանշանների ասպետի կոչման: Քանի՞ հայ գեներալ է մասնակցել պատերազմին: ԹՎարկե՛ք հայ մարշալներին և նրանց զորատեսակները:
5. Ո՞ր տարածաշրջաններում և որքա՞ն հայեր են մարտնչել պարտիզանական ջոկատների կազմում: Արտասահմանյան ո՞ր երկրներում են մարտնչել հայ պարտիզանները: ԹՎարկե՛ք նշանավոր հայ պարտիզանների: Գրե՛ք ռեֆերատ կամ գեկուցում Հայրենական մեծ պատերազմի հերոսներից մեկի մասին:

§ 2. ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Սփյուռքահայերի մասնակցությունը ֆաշիզմի ջախջախմանը: Սփյուռքահայությունը նույնպես ակտիվ մասնակցություն ունեցավ ֆաշիզմի դեմ պայքարին: Նրանց մեծամասնությունը համախմբվեց Ազգային ճակատի կազմակերպությունների մեջ՝ նյութական և բարոյական օգնություն ցուցաբերելով Կարմիր բանակին: Սփյուռքահայերի հավաքած միջոցներով խորհրդային բանակի համար կազմվեցին «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարայուները:

Սփյուռքահայերը մարտնչում էին Հա-

յոց ցեղասպանությունից հետո իրենց հանգրվանած երկրների զինված ուժերի կազմում: Միայն ԱՄՆ-ի բանակում ծառայում էին 20 հազար հայեր: Նրանցից լեյտենանտ **Երվանդ Դերվիշյանն** արժանացավ Ամերիկայի հերոսի՝ «Կոնգրեսի պատվո մեդալ» շքանշանի, որով պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ի բանակում պարգևատրվել է ընդամենը 87 մարդ: Ամերիկյան բանակի գեներալներ դարձան **Ջորջ Մարտիկյանը և Հայկ Շեքերջյանը:** Ավելի քան 30 հազար հայ մարտնչում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի բանակներում:

«Մասունցի Դավիթ» փանկային շարժացունը

Մեծ թվով սփյուռքահայեր մասնակցեցին Գերմանիայի կողմից նվաճված երկրների դիմադրական-պարտիզանական շարժմանը: Իր անունը փառքով պսակեց բանաստեղծ **Միսաք Մանուշյանը**, որը հետմահու արժանացավ Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման հերոսի կոչման: Մանուշյանի խմբին և հայ ռազմագերիներին մեծ օգնություն ցուցաբերեցին հանրահայտ **Շառլ Ազնավուրի** ծնողները, քույրը և անձամբ երգիչը: Ֆրանսիայում հերոսի մահով ընկան **Լուիզա** (Լաա) և **Արփիար Ասլանյանները**:

Ավելի քան 300 քաջ հայորդիներ գոհվեցին Հունաստանի պարտիզանական կոմիսների ընթացքում: Առայսօր Բուլղարիայում հիշում են հերոսուհի պարտիզան **Հերմինե Ռազգրադյանի** (Սաշկայի) անունը, որին գերմանացիները մատնությամբ բռնեցին և տանջամահ արեցին: «Ազատություն» հայկական պարտիզանական ջոկատը կոչվում էր Հունաստանի ազատագրական բանակի շարքերում:

Պատերազմի հենց սկզբից գերմանական հրամանատարությունը խորհրդային ռազմագերիներից կազմակերպեց ազգային լեգեոններ՝ ռազմաճակատ ուղարկելու համար: 1942 թ. կազմավորվեց հայկական լեգեոնը: Այդ գործին մասնակից

ղարձան նաև մի խումբ հայ գործիչներ (**Դրո, Արտաշես Աբեղյան, Գաբեգին Նժդեհ** և ուրիշներ): Լեգեոնի միջոցով նրանք ծրագրում էին ֆաշիստական հնարավոր ճնշումներից պաշտպանել հայ ժողովրդին, եթե պատերազմն ավարտվեր Գերմանիայի հաղթանակով:

Հայկական լեգեոնում գործում էր նաև ընդհատակյա հակաֆաշիստական հայրենասիրական կազմակերպություն, որը ղեկավարում էր քաղաքական աշխատանքը և ռազմագերիների փախուստի գործը:

Ակտիվ աշխատանք կատարեցին սփյուռքահայ տարբեր գաղթօջախներում (ԱՄՆ, Ուրուգվայ, Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Իրաք, Իրան և այլն) գործող ազգային խորհուրդները:

Պատերազմի տարիներին Հայ առաքելական եկեղեցին թիկունքի աշխատավորության կողքին էր, մասնակցում էր ռազմաճակատին օգնություն կազմակերպելու գործին:

1941 թ. հուլիսին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Գևորգ Զ Չորեքչյանը դիմում է համայն հայությանը՝ համախմբվելու և հայ ժողովրդի հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին սատարելու կոչով: Հայոց հայրապետի կոչերն ու կոնդակները լայն արձագանք են գտնում թե՛ մայր հայրենիքում, թե՛ սփյուռքում: Կաթողիկոսական տեղապահի անմիջական ջանքերով հանգանակություն է սկսվում արդեն հիշատակված «Մասունցի Դավիթ» տանկային շարայունը կազմավորելու նպատակով: Առաջին հանգանակողն ինքը՝ Գևորգ Զ Չորեքչյանն էր՝ 800 հազար ռուբլի ընդհանուր արժողությամբ պլատինե ու ադամանդե թանկարժեք իրերի նվիրաբերությամբ:

Կարճ ժամանակամիջոցում սփյուռ-

քահայության միջոցներով հավաքվեց 21 տանկ և 1944 թ. ուղարկվեց ռազմաճակատ: Դրան հետևեց «Մասունցի Դավիթ» տանկային 2-րդ շարասյունը: Այն 1944 թ. մայիսին ուղարկվեց Առաջին Մերձբալթյան ռազմաճակատ, որը գլխավորում էր Հովհաննես Բաղրամյանը:

Հայոց առաքելական եկեղեցու ազգանվեր գործունեությունը խորհրդային կառավարությանը ստիպեց մեղմացնել եկեղեցու նկատմամբ բռնաճնշումների քաղաքականությունը: 1943 թ. Հայաստանի կառավարությանը կից ստեղծվեց եկեղեցու գործերի խորհուրդ, որը միջնորդ էր լինելու եկեղեցու և պետության միջև: Իսկ 1943 թ. նոյեմբերին ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց եկեղեցիների վերաբացման կարգի մասին:

Օգտվելով պատեհ առիթից՝ կաթողիկոսական տեղապահը գործնական քայլերի դիմեց Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի վերաբացման, բռնաճնշումների ենթարկված ավելի քան 300 հոգևորականների ազատ արձակման համար: Հենց այս շրջանում վերականգնվեց Վրաստանի հայոց թեմը, վերաբացվեցին մի շարք եկեղեցիներ:

1945 թ. մարտին Չորեքչյանը դիմեց Մտալինին և Բերիային՝ խնդրելով թույլատրել տեղահանված և Ռուսլում վերաբնակեցված 16 հազար դրիմահայերին վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը կամ Հայաստան:

1945 թ. ապրիլի 19-ին ԽՍՀՄ կառավարության ղեկավար Ի. Մտալինը Մոսկվայում ընդունեց Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Գևորգ Զ Չորեքչյանին և բարձր գնահատեց նրա հայրենանվեր գործունեությունը պատերազմի ընթացքում. տեղապահը պարգևատրվեց

Գևորգ Զ Չորեքչյան

«Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով: Գևորգ արքեպիսկոպոսը, օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից, կրեմլում բարձրացրեց հայկական հողերի պահանջի, սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը թույլատրելու, Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի և տալարանի բացման, Զվարթնոցի տաճարի վերակառուցման և այլ կենսական հարցեր:

Երկրորդ աշխարհամարտում Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակի մեջ ամենակարևոր դերը ԽՍՀՄ ժողովուրդներին է: Պատերազմի ծանրության առյուծի բաժինն իր վրա վերցրեց խորհրդային բանակը: Դաշնակիցները՝ Անգլիան և ԱՄՆ-ը, Գերմանիայի դեմ երկրորդ ճակատ բացեցին 1944 թ. հունիսին: Հայրենական մեծ պատերազմը ԽՍՀՄ ժողովուրդներից խլեց 27 մլն մարդկային կյանք և ահռելի նյութական միջոցներ:

Հայ ժողովրդի զավակներն անձնագոհաբար կովեցին բոլոր ռազմաճակատներում, հաղթանակով մտան Բեռլին և պարեցին հայկական քոչարին: 1945 թ. մայիսի 9-ին Գերմանիան ստորագրեց անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը: Դրանով ավարտվեց Հայրենական մեծ

[illegible]

շրտադր մէջ տպւոյ միջոցով

-ամբողջական ղեկավարումը՝ «մի ղույնով»

-մոն ղոխեւսմզմողաւսմո մղոգ մյ լզվ
-ճողամտղչի մղսխեւսմնոշու ղոհողղլվ
մղսխեւտղլ :մյ յուղոնմոն մղսխեւսմ
-զմողաւսմո յուղոտոռոմոշ ղվմոնմզմաւ
(թել 0961-9761) յուհմոյոնդկ նմսմնո

[illegible]

፡፱-፱ ፭፻፲፭-፭፻፲፭ ቅጥረው፡፱፡፱፡፱፡፱ ሲጠቀሙበት
ኩሳ ሲጠቀሙበት፡፱፡፱፡፱፡፱ ሲጠቀሙበት፡፱፡፱፡፱፡፱ ፡፱፡፱፡፱፡፱

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԵՂԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԿՈՄԻՏԵ
ԵՄԵՐՈՒՄ ԵՎ ԿՈՆՍՏԱՆԴՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԿՈՄԻՏԵ

5. Գրախոսաժողովի անունը: Կարգադրության համաձայնությամբ:

4. Գործընկերության շրջանակներում իրականացվող հետազոտությունները պետք է իրականացվեն համապատասխան հետազոտության մեթոդական ցուցանիշներին, որոնք կազմակերպության կողմից հաստատվում են:

3. Ներդրումագրերը և գրառումները կառավարող մարմինը կհրապարակի միայն այն դեպքերում, երբ դրանք համապատասխանում են հետևյալ պահանջներին:

ումը մէ դմա միտքեղ ղոհիւիւնչ եղիմսիտրեմի ժոմեխեհիտողորդ ոյս ղ մմ՛Գ 7
:ղվուր եղումը ժլուպե իղվ ղոհիղմ վճիւմ վճիւս ղվստուրդուգմուղնւ եմսմիմ

միւս լեւոնհողոյոյ վնասներէն զիտ զարգացման համար: Եւ ինչպէս ինչպէս
զիտ զարգացման համար զիտ զարգացման համար:

մղժղոսկոծումն ու մշմուշ

[illegible]

նվիրույթներ փոխադրվելու, դուրս գալու
-նախ քան թե ինքնաշարժով անհատներ
-ները իրենց անհատականությամբ, անհատական

Այլ էր իրավիճակը գյուղատնտեսության ոլորտում: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին խիստ բարձր էր պետական մթերոսմների չափաքանակը: Պետությունը հաճախ վերցնում էր կոլտնտեսությունների բերքի մեծ մասը, երբեմն էլ ամբողջը: 1949 թ. Հայաստանում հացահատիկի հեկտարի միջին բերքատվությունը կազմեց 10,8 ցենտներ: Նույն թվականին Արևմտյան Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում հացահատիկի հեկտարի միջին բերքատվությունը կազմել էր 18-30 ցենտներ:

Հայաստանի գյուղատնտեսության ոլորտում դրական տեղաշարժեր կատարվում էին մեքենայացման, էլեկտրաֆիկացման, ջրաշինարարական աշխատանքների, ճահճակալած հողերի յուրացման և այլ բնագավառներում: Ստալինի մահից հետո ԽՍՀՄ նոր դեկալարությունը որոշում ընդունեց բարձրացնելու կոլտնտեսություններից կատարվող մթերոսմների պետական գները. 5,5 անգամ՝ սսինը, 2 անգամ՝ կաթինը և յուղինը, 50 տոկոսով՝ հացահատիկինը: Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ գյուղատնտեսության տևական անկմանը հաջորդեց որոշ վերելք:

1950-ական թթ. վերջերին գյուղատնտեսական արտադրության աճի տեմպերը դանդաղեցին: Պատճառներից մեկը օժանդակ և մասնավոր տնտեսություններում անասնազխաքանակի անկումն էր: Կրճատվում էին նաև տնամերձ այգիները և քանջարանոցները: Արդյունքում 1958-1964 թթ. ընթացքում օժանդակ տնտեսություններում 20 տոկոսով պակասեց կաթի և մսի արտադրությունը:

Բնակչության սոցիալական վիճակի փոփոխությունները: 1947 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը դրամական ռեֆորմ

անցկացրեց: Ապրանքների բաշխման քարտային համակարգը, որ մոցվել էր պատերազմի սկզբին, վերացվեց: Ապրանքների ազատ վաճառք էր կատարվելու: 1950-ական թթ. սկզբին կոլտնտեսական ամսական ստանում էր միջին հաշվով ընդամենը 164 ռուբլի՝ համարյա չորս անգամ պակաս, քան բանվոր-ծառայողները:

Ստալինի մահից հետո՝ 1950-ական թթ. կեսերից, ԽՍՀՄ-ում իրականացվեց մեծածավալ սոցիալական քաղաքականություն: Բարձրացվեցին աշխատավարձերը, ավելացան հաշմանդամների և ծերության թոշակները: Մեծ թափով ընթացավ բնակարանային շինարարությունը:

Հետպատերազմյան տարիներին Հայկական ԽՍՀ բնակչության թվաքանակի կտրուկ աճի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: Աճի տեմպերը զգալիորեն բարձր էին ԽՍՀՄ միջին ցուցանիշից: 1945-1965 թթ., այսինքն՝ 20 տարվա ընթացքում, հանրապետության բնակչության թվաքանակն աճեց շուրջ 1,8 անգամ (ԽՍՀՄ-ում՝ 1,5 անգամ)՝ հասնելով 2 միլիոն 134 հազարի: Հայաստանում բնակչության վերաբնակչության հիմնական աղբյուրը բնական աճն էր:

Հայաստանի բնակչության մեխանիկական աճի համար կարևոր գործոն էր սփյուռքից և ԽՍՀՄ հանրապետություններից բնակչության ներհոսքը Հայկական ԽՍՀ: 1945-1965 թթ. Խորհրդային Հայաստան ներգաղթածների ընդհանուր թիվը կազմեց 804 հազար, իսկ արտագաղթածներինը՝ 398 հազար մարդ: Մեխանիկական աճը կազմեց 406 հազար, որն այդ տարիներին հանրապետության բնակչության քանակական աճի 40 %-ից ավելին էր: ԽՍՀՄ կազմում Հայաստանն այն եզակի հանրապետություններից էր, որը

մասին, առաջ. «Մենք հաստատականորեն կձգտենք մեր առաջադրած հարցի դրական լուծմանը, որը կենսական նշանակություն ունի ամբողջ հայ ժողովրդի հետագա զարգացման համար»: Հայկական պահանջների պաշտպանության օգտին հանդես եկան արտասահմանյան մի շարք երկրների պետական և հասարակական գործիչներ, զանգվածային լրատվության միջոցներ:

Միջազգային նոր իրադրության պայմաններում՝ սառը պատերազմով, 1949 թ. Հյուսիսատլանտյան դաշինքի ստեղծումով և երեք տարի անց այդ դաշինքին Թուրքիայի անդամակցությամբ պայմանավորված, Խորհրդային Միությունը սկսեց հետ կանգնել իր պահանջներից: 1953 թ. մայիսի 30-ին խորհրդային կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց. «ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայից ոչ մի տարածքային պահանջ չունի»: Հայկական հարցը ներքաշվեց Արևելք-Արևմուտք առճակատումների ոլորտ, մնաց չլուծված սառը պատերազմի պատճառով: Հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները կրկին անտեսվեցին:

Անհատի պաշտամունքի հեղեղանքների հաղթահարումը: Ստալինի ղեկավարման վերջին տարիներին ամբողջատիրական համակարգը հասել էր դրսևորման բարձրակետին: 1953 թ. մարտի 5-ին մահացավ Ի. Վ. Ստալինը: Ավարտվեց մի ամբողջ պատմական ժամանակաշրջան:

Հունիսի 26-ին ձերբակալվեց ներքին գործերի նախարար Լ. Բերիան: Հուլիսի 2-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի լիազումար նիստը քննարկեց «Բերիայի հակակոսակցական և հակապետական հանցավոր գործունեության մասին» հարցը: Այդ նիստը շրջադարձային եղավ հասարակության

կյանքում: Երկրի կոսակցական իշխանությունն անցավ Նիկիտա Խրուշչովին:

Հայաստանի ղեկավարությունը ևս փոփոխվեց: Նոյեմբերին Գ. Հարությունյանի փոխարեն ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց **Սուրեն Թովմասյանը:**

1954-1955 թթ. ընթացքում աշխատանքներ կատարվեցին բռնաճնշումների ենթարկվածներին արդարացնելու, ողջ մնացածներին ազատ արձակելու, Ալթայի երկրամաս 1949 թ. արտաքսվածներին Հայաստան վերադարձնելու ուղղությամբ:

1956 թ. փետրվարի 14-ին Մոսկվայում բացված ԽՄԿԿ XX համագումարում «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների մասին» զեկուցումով հանդես եկավ Ն. Խրուշչովը: Դրվեց ստալինիզմի վերացման գործընթացի սկիզբը: 1960 թ. ղեկտններին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց **Յակով Զարոբյանը:**

Ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը: 1965 թ. Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցն էր: Յ. Զարոբյանը 1964 թ. հանձնարարեց մշակել այդ տարելիցը նշելու միջոցառումների նախագիծ: Ստացված առաջարկությունների հիման վրա ՀԿԿ Կենտկոմը ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղարկեց «1915 թվականին հայերի զանգվածային բնաջնջման 50-ամյակի հետ կապված միջոցառումների մասին» ծավալուն նամակը, որտեղ ասված էր, թե 1915 թ.՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Թուրքիայի 3 միլիոն հայ բնակչությունը տեղահանվել, հետապնդվել ու ոչնչացվել է: Նամակում նշված առաջարկությունները Երևանում Եղեռնի գոհերի հուշահամալիրի կառուցում, Մեծ եղեռնին նվիրված պատմական ու գեղարվեստական գրականության հրատարակում և այլն, ժամանակի ընթացքում իրականացվեցին:

Այլախոհությունը Հայաստանում:

Ստալինի մահից հետո համակարգի ամբողջատիրական էությունը մնաց անփոփոխ: Սակայն այդ պայմաններում էլ երկրում կային մարդիկ, ովքեր բացահայտորեն չէին պահպանում խորհրդային երկրի պարտադրած կանոնները: Նրանցից ոչ բոլորն էին իրենց համարում քաղաքական ընդդիմություն, պարզապես իրենց անձնական, մասնագիտական և քաղաքացիական անկախությունն ավելի բարձր էին գնահատում և պատրաստ էին ամեն ինչ գոհելու այդ անկախության համար:

1960-ական թթ. հայտնվեց նոր հասկացություն՝ բնութագրելու համար նրանց, ովքեր ընտրել էին խորհրդային իրականությունը փոփոխելու պայքարի ուղին: Նրանց սկսեցին կոչել **այլախոհներ**: Այլախոհները ուժային միջոցներով չէին պայքարում խորհրդային իշխանության և մարքս-լենինյան գաղափարախոսության դեմ, այլ գաղափարական պայքար էին մղում՝ անընդունելի համարելով խորհրդային օրենքները և պաշտոնապես հռչակված արժեքները:

Ասպարեզ եկան նաև մարդիկ, որոնք խորհրդային իշխանություններից պահանջում էին պահպանել օրենքները և ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը, միաժամանակ պայքարում էին մարդու իրավունքների պաշտպանության համար: Նրանց կոչում էին իրավապաշտպաններ:

Հայաստանում այլախոհությունը հիմնականում կրում էր ազգային բնույթ: 1960-ական թթ. սկզբին ազգային զարթոնքի և կորցրած պատմական տարածքները վերադարձնելու գաղափարի շուրջ համախմբված այլախոհները Հայաստանում ստեղծեցին առաջին այլախոհական կազմակերպությունները: 1965 թ.

ապրիլի 24-ին՝ Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի օրը, Երևանում տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր ու հանրահավաքներ. խորհրդային պատմության ընթացքում առաջին անգամ հասարակության լայն շերտերը Հայաստանում դուրս եկան իշխանությունների սահմանած թույլտվությունների շրջանակներից: Հատկանշական է, որ ապրիլյան ցույցերին չհետևեցին քաղաքական բանտարկություններ: Հասարակության շրջանում այդպիսի զանգվածային ելույթներ մինչև գորբաչովյան «վերակառուցման» շրջանը այլևս տեղի չունեցան:

1960-1970-ական թթ. Հայաստանում ձևավորվեցին մի շարք գաղտնի խմբակներ և կազմակերպություններ: Հատկանշական է «Յոթ հայրենասերներ» անվամբ հայտնի «Հայկական երիտասարդական միության» գործունեությունը:

1964 թ. ազատագրված դատապարտվեցին Խաչատուր Ամիրջանյանը, Խաչիկ Սաֆարյանը, Վիգեն Բաբայանը, Մերուժան Հովհաննիսյանը, Գրիգոր Եղյանը, Կարապետ Քիրամիջյանը և Էդուարդ Կալոյանը: Նրանք մեղադրվեցին «ազգայնական հակասովետական և սպառնալից իրականացման» համար:

1966 թ. ապրիլի 24-ին Հայաստանում ստեղծվեց նոր գաղտնի կազմակերպություն՝ Ազգային միացյալ կուսակցությունը (ԱՄԿ): 1967 թ. գաղտնի հրատարակվեց կուսակցության «Փարոս» թերթը, կազմվեցին ծրագիրը, կանոնադրությունը և երդման տեքստը: Կազմակերպության հիմնադիրն էր Հայկազ Խաչատրյանը՝ Ստեփան Զատիկյանի և Շահեն Հարությունյանի հետ, ովքեր 1969 թ. դատապարտվեցին ազատագրված: 1970 թ. դատապարտվեցին վերջիններիս կուսակիցներ Պարույր

Հայրիկյանը, Աշոտ Նավասարդյանը և ուրիշներ, որոնք հրատարակում էին «Երկունք» թերթը: Նրանց մեղադրում էին, որ «ակտիվ քնդհատակյա գործունեություն են վարել՝ նպատակ ունենալով անջատելու Հայաստանը ԽՍՀՄ-ից և ստեղծելու անկախ հայկական պետություն»:

1970-ական թվականներին Հայաստանում այլախոհական շարժումը վերելք էր ապրում: 1973 թ. ձևավորվեց ԱՄԿ ղեկավար մարմինը՝ խորհուրդը (ղեկավար՝ Պ. Հայրիկյան, անդամներ՝ Ա. Արշակյան, Ա. Մարգարյան, Ա. Նավասարդյան), որը որդեգրեց «Անկախություն՝ հանրաքվեի ճանապարհով» ռազմավարությունը: 1974 թ. հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով ազատազրկման և քսոթի դատապարտվեցին Ազատ Արշակյանը, Ռազմիկ Զոհրաբյանը, Քաջիկ Մահակյանը և Ռազմիկ Մարկոսյանը:

1975 թ. մարտին հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով երեք տարի ազատազրկման դատապարտվեց Անդրանիկ Մարգարյանը: Նա 1967 թ. անդամագրվել էր «Շանթ» կոչվող գաղտնի խմբին, իսկ հաջորդ տարի՝ Ազգային միացյալ կուսակցությանը դառնալով նրա ակտիվ անդամներից մեկը:

1950-1970-ական թթ. հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով Հայաստանում դատապարտվել է ավելի քան 100 մարդ: Նրանց հիմնական նպատակը հայկական հողերի վերամիավորումն էր, կոմունիստների իշխանության վերացումը, լեզվի և մշակույթի պահպանումը, ինչպես նաև անկախ Հայաստանի ստեղծումը:

Այլախոհական շարժումը նպաստեց ազգային անկախ պետականության վերահաստատման գաղափարի կենսունակության պահպանմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ խնդիրներ էին ծառացած Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության առջև. Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո: Ներկայացրե՞ք գյուղատնտեսության բնագավառի հիմնախնդիրները, նշե՞ք դրանց պատճառները:
2. Ինչո՞ւ ստալինյան վերնախավը հաղթական պատերազմից անմիջապես հետո վերսկսեց բռնաճնշումների քաղաքականությունը: Ներկայացրե՞ք քաղաքական բռնաճնշումների նոր փուլի և հայերի զանգվածային քսոթի արդյունքներն ու հետևանքները:
3. Որո՞նք էին Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտական փուլում Հայկական հարցի վերաբացման պատճառները: Ինչո՞ւ 1953 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը հետ կանգնեց Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջներից:
4. Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ 1960-ական թթ. առաջին կեսին Խորհրդային Հայաստանում սկսվեց ազգային ինքնագիտակցության զարթոնք: Փորձե՞ք վերհանել դրա պատճառները:
5. Ի՞նչ է այլախոհությունը: Ներկայացրե՞ք դրա դրսևորումները և առանձնահատկությունները Խորհրդային Հայաստանում: Նշե՞ք հայտնի հայ այլախոհների: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ այլախոհական շարժումը:

§ 2. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ

Խրուչովի կատարած փոփոխությունները անհրաժեշտ արդյունք չտվեցին: Մասնավեց նրա հեղինակությունը: Բարձրագույն քաղաքական ղեկավարության ջանքերով 1964 թ. հոկտեմբերին Նիկիտա Խրուչովը հեռացվեց կուսակցական և պետական ղեկավարությունից: Նրան փոխարինեց **Լենինի Բրեժնևը**, որը երկրի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման համար վարում էր ավելի պահպանողական քաղաքականություն:

Բրեժնևյան ղեկավարության տնտեսական քաղաքականությունը: ԽՍՀՄ-ում 1960-ական թվականների կեսերին սկսված սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու նպատակով ձեռնարկվեցին համալիր տնտեսական բարեփոխումներ: Վերականգնվեց արդյունաբերության կառավարման ճյուղային համակարգը, վերանայվեցին պլանավորման սկզբունքները: Եթե նախկինում պլանային առաջադրանքների կատարումը որոշվում էր թողարկված արտադրանքի քանակով, ապա այժմ՝ արտադրանքի իրացման ծավալով և ստացված շահույթով: Ձեռնարկված միջոցառումները հնարավորություն տվեցին ավելացնելու համախառն ներքին արդյունքի, ազգային եկամտի, արդյունաբերության հիմնական տեսակների աճի տեմպերը: 1970 թ. ՀԽՍՀ համախառն ներքին արդյունքը 1965 թ. համեմատ աճեց 67,7, իսկ ազգային եկամուտը՝ 57,8 տոկոսով: Աշխատանքի արտադրողականությունն աճեց 31 %-ով:

Սակայն դրական տեղաշարժերը խո-

րացնել չհաջողվեց: Տնտեսության զարգացումը նորից դանդաղեց, բարեփոխումներն սկսեցին տեղապտույտ տալ: Հիմնական պատճառներից էին անհետևողականությունը և բարեփոխումների ոչ լիարժեք լինելը: Նպաստավոր պայմաններ չստեղծեցին գիտատեխնիկական առաջընթացի համար:

Արդյունաբերության զարգացումը: 1960-1980-ական թթ. Խորհրդային Հայաստանում շեշտը դրվեց արդյունաբերության աշխարհագրության ընդլայնման և գիտաարտադրական միավորումների ստեղծման վրա: Եթե նախկինում այդ արդյունաբերությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Երևան, Լենինական (Գյումրի), Կիրովական (Վանաձոր) քաղաքներում, ապա 1970-ական թթ. արդյունաբերական ձեռնարկություններ հիմնվեցին փոքր քաղաքներում, քաղաքատիպ ավաններում և խոշոր գյուղերում: Նոր արդյունաբերական համալիրներ ստեղծվեցին Հրազդանում, Արթիկում, Չարենցավանում, Արարատում, Դիլիջանում, Կամոյում (Գավառ) և այլուր:

Առավել բարձր տեմպերով զարգացան արդյունաբերական նոր ճյուղերը՝ ռադիոէլեկտրոնիկան, գերճզգրիտ հաստոցաշինությունը, միկրոէլենաբանական, ավտոմոբիլային և այլ ճյուղերը: 1970-1980-ական թվականներին արդյունաբերական աճի տեմպերով Հայաստանը Խորհրդային Միությունում գրավում էր երկրորդ տեղը: Սակայն պետք է նշել, որ արդյունաբերական արտադրանքը որակական ցուցանիշներով հետ էր մնում համաշխարհային մակարդակից:

*ՀԿԿ Կենտրոնի առաջին քարտուղար
Կ. Դեմիրճյանը բացում է
Արփա-Սևան թունելը, 1981 թ.*

Հայաստանում արդյունաբերական նոր ճյուղեր ստեղծելիս անտեսվել էին անհրաժեշտ հումքով, էներգիայով և նույնիսկ ջրի պաշարներով հանրապետության ապահովվածության, բնապահպանական հարցերը: Շրջակա միջավայրի վրա բացասական ազդեցություն ունեցան հատկապես գունավոր մետաղաձուլության ձեռնարկությունները՝ Քանաքեռի ալյումինի գործարանը, Ալավերդու մետաղաձուլական, Քաջարանի պղնձամոլիբդենային, Հրազդանի լեռնաքիմիական և այլ ձեռնարկություններ:

1960-ական թվականների կեսերից կարևոր փոփոխություններ տեղի ունեցան հանրապետության էներգետիկ ոլորտում: Սևան-Հրազդան կանաղը տալիս էր հանրապետության էլեկտրաէներգիայի 95 %-ը. դա Սևանա լճի մակարդակի կտրուկ իջեցման պատճառ էր դարձել: Կարող էր խախտվել սակավաջուր Հայաստանի ջրային հաշվեկշիռը: Հայաստանի կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկեց Սևանը փրկելու համար:

Սևանա լճի մակարդակը բնականին մոտ պահպանելու համար դեռևս 1961 թ. Հայաստանի կառավարության միջնոր-

դությամբ ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը որոշում էր ընդունել Արփա գետի ջրերի մի մասը Սևան փոխադրելու համար կառուցել 48 կմ ջրատար թունել: Դա եզակի և բարդ կառույց էր, որի շինարարությունը տևեց շուրջ 20 տարի: 1981 թ. Արփա-Սևան թունելը շահագործման հանձնվեց, կասեցվեց Սևանի մակարդակի իջեցումը, ապա սկսվեց լճի մակարդակի բարձրացումը: Սակայն անլուծելի մնացին բնապահպանական շատ հարցեր, որոնք բացասաբար անդրադարձան լճի մաքրության և կենսոլորտի վրա:

Հանրապետության աճող էներգետիկ պահանջները լիովին բավարարելու նպատակով 1969 թ. սկսվեց Հայկական ատոմակայանի շինարարությունը, որի առաջին էներգաբլոկը (405 մեգավատ հզորությամբ) գործարկվեց 1976 թ., իսկ երկրորդը (410 մեգավատ հզորությամբ)՝ 1979 թ.: Ատոմային էլեկտրակայանի շահագործման շտրիկով հանրապետությունում էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալը գերազանցեց ժողովրդական տնտեսության պահանջները:

Գյուղատնտեսության հիմնախնդիրները: 1960-ական թվականների կեսերին ԽՍՀՄ-ում քայլեր կատարվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում թույլ տրված սխալները վերացնելու ուղղությամբ: Կոլտնտեսությունների և խորհրդային տնտեսությունների պլանային առաջադրանքներն իջեցվեցին մինչև իրական ծավալները, թույլատրվեց արտադրության նախնական պլանավորման որոշակի ինքնուրույնությունը: Սակայն շարունակում էր ցածր մակարդակի վրա մնալ գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետությունը: Իշխանությունները որոշեցին լրջորեն զբաղվել օժանդակ տնտեսությունների հարցերով:

Վերացվեցին տնամերձ հողամասերի տնտեսվարման սահմանափակումները: Մակայն պետության նոր քաղաքականությունը չկարողացավ արմատապես շտկել գյուղատնտեսության զարգացման բացասական միտումները, քանի որ երկրում տիրապետողը կոլեկտիվ տնտեսության սկզբունքն էր:

Գյուղատնտեսության վատ վիճակը պահանջում էր առավել արմատական միջոցառումներ: Կատարված փոփոխություններից կարևորը **ագրոարդյունաբերական համալիրների** (ԱԱՀ) ստեղծումն էր: Մեկ տարածքում գտնվող խորհրդային և կոլեկտիվ տնտեսությունները, գյուղատնտեսության կարիքների համար աշխատող մեքենաշինական և քիմիական արտադրությունը, գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման ձեռնարկությունները միավորվեցին տարածքային ԱԱՀ-ում: Մակայն այդ համալիրներն իրենց չարդարացրին՝ մնալով որպես վարչական միավորներ և չդառնալով կենսունակ տնտեսական մարմիններ:

Լճացման երևույթները սոցիալական բնագավառում: Տնտեսության ոլորտում հիվանդագին երևույթներն անմիջապես իրենց արտացոլումն էին գտնում սոցիալական գործընթացներում: Թափ հավաքող **ուրբանիզացումը** հանգեցնում էր քաղաքների թվի աճին և քաղաքատիպ ավանների ծավալի մեծացմանը: ՀԽՍՀ քաղաքային բնակչության թիվը 1970 թ. 1-ին 481 հազար էր, իսկ 1986 թ. հասավ 2-ին 228 հազարի: Երևան քաղաքի բնակչությունը նույն ժամանակաշրջանում 775 հազարից հասավ 1 մլն 140 հազարի: **Քաղաքային բնակչությունը** կազմում էր հանրապետության **բնակչության 2/3-ից** ավելին:

Սրվում էր բնակարանային հիմնախնդիրը: Եթե 1981 թ. ԽՍՀՄ-ում մեկ մարդուն բաժին էր ընկնում 15 քառ. մետր ընդհանուր բնակտարածություն, Հայաստանում՝ 13 քառ. մետր, ապա Ֆրանսիայում՝ 30, Գերմանիայում՝ 40, ԱՄՆ-ում՝ 50 քառ. մետր:

Քաղաքային բնակչության աճի հետևանքով համընդհանուր կրթական մակարդակը բարձրացավ: 1970 թվականից մինչև 1985 թվականը ՀԽՍՀ ժողովրդական տնտեսությունում զբաղվածների մեջ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն ունեցողների տեսակարար կշիռը 15,8 %-ից հասավ 25 %-ի: Արդյունաբերական Հայաստանում ամենամեծ դասակարգը բանվորությունն էր: Տեղի ունեցավ աշխատավարձի և նյութական բարիքների բաշխման հավասարեցում, որակյալ և ոչ որակյալ աշխատանքի վարձատրության չափը 1980-ական թվականների կեսերին համարյա հավասարվեց, իսկ 1950-ական թվականներին այդ երկու խմբերի աշխատողների վարձատրության տարբերության միջին մեծությունը տատանվում էր երեք-չորս անգամ: Ընկնում էր բարձր որակավորման աշխատանքի վարկը:

Խորհրդային պետության պատմության ընթացքում մշտապես առկա էր սպառողական ապրանքների պակասը: Որպեսզի սպառողը ձեռք բերեր կահույք, լվացքի մեքենա, սառնարան, ավտոմեքենա, պետք է հերթագրվեր և սպասեր ամիսներով, հաճախ տարիներով: Կենսամթերքի պակասի պատճառով 1980-ական թվականների սկզբին երկրում մտցվեց առաջին անհրաժեշտության մթերքների բաշխման կորոնային համակարգ: Իհարկե, հետպատերազմյան,

նույնիսկ 1960-ական թվականների համեմատ կյանքի ընդհանուր մակարդակը երկրում բարձրացել էր: Մակայն նրա աճի արագությունն անընդհատ հետ էր մնում հասարակական սպասելիքից և պահանջից: Եվ վերջապես, խորհրդային քարոզչությունը ոչ հեռավոր երջանիկ ապագայի մասին, պաշտոնական և իրական կյանքի միջև առկա լուրջ խզումը առաջացնում էին մարդկանց դժգոհությունը, ապա և անտարբերությունը:

Վարչահրամայական համակարգի նոր դրսևորումները: 1960-ական թվականների կեսերին խորհրդային հասարակությունը վերջնականապես ձևավորվեց որպես միասնական և հզոր կառույց, որը կառավարվում էր կուսակցական-պետական մարմնի կողմից: Կենտրոնը Մոսկվայում գտնվող ԽՄԿԿ Կենտկոմն էր, որը վերահսկողության տակ էր պահում մարդկային գործունեության ցանկացած ոլորտ, քիչ թե շատ նշանակալից պաշտոն:

Կոմունիստական կուսակցության անդամների թիվը շարունակում էր աճել: Հայաստանում 1966-1985 թթ. կոմունիստների թիվը 110 հազարից աճեց մինչև 186 հազար: 1970-ական թթ. գործնականում չկար արդյունաբերական ու շինարարական ձեռնարկություն, կոլտնտեսություն ու խորհրդային տնտեսություն, ուսումնական ու այլ հիմնարկ, որը չունենար կուսակցական կազմակերպություն: Դրանք գործիք էին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների անմիջական վերահսկողության, քաղաքական և գաղափարական ազդեցության համար:

Ընդլայնվել էին նաև պետական գերատեսչությունները: Համակարգի կառուցվածքային տարրերից էին հասարակական կազմակերպությունները: Դրանք

հիմնականում պետական բյուջեից ֆինանսավորվող կազմակերպություններ էին, որոնց ղեկավար պաշտոնյաներն ընդգրկված էին կուսակցական-պետական անվանակարգում և կատարում էին կուսակցության հրահանգները: 1970-1980-ական թվականներին արհմիություններում և կոմերիտմիությունում անդամակցությունը դարձել էր պարտադիր, իսկ դրա նկատմամբ վերաբերմունքը ձևական:

1977 թ. ընդունվեց ԽՍՀՄ Նոր Սահմանադրությունը: Բրեժնևյան Սահմանադրությունը ստալինյանից տարբերվում էր ներածությամբ, որտեղ ամրագրված էր ԽՍՀՄ-ում «**գարգացած սոցիալիստական հասարակություն**» կառուցելու մասին միտքը: Ընդհանուր առմամբ Սահմանադրությունը կարելի էր «նոր» անվանել պայմանականորեն: Սահմանադրությամբ հռչակված և երաշխավորված՝ խոսքի, մամուլի, ժողովների ազատություններն իրականացնելը գործնականում անհնար էր: Նոր Սահմանադրությամբ՝ քաղաքական իշխանությունում ԽՄԿԿ փաստացի մենաշնորհը ստացավ իրավաբանական ձևակերպում: Սահմանադրության **6-րդ հոդվածը** կոմկուսը հայտարարում էր «խորհրդային հասարակության ղեկավար և ուղղորդող ուժ, նրա քաղաքական համակարգի միջուկը»:

ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը, որն ընդունվեց **1978 թ.**, առանձնապես չէր տարբերվում ԽՍՀՄ Սահմանադրությունից: Այդուհանդերձ, վերջին պահին, շնորհիվ մտավորականության գործադրած ջանքերի, ներառվեց հայոց լեզվի պետական կարգավիճակի մասին հոդվածը:

ԽՄԿԿ-ի քաղաքական գործելակերպում ժողովրդավարություն չկար: Պարզորոշ

զգացվում էր կոմունիստների շերտավորումը կուսակցական վերնախավի, ղեկավար շերտի և շարքային կուսակցական զանգվածի: Այսպիսով՝ խորհրդային պետությունը կարիք ուներ արմատական քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային-գաղափարախոսական բարեփոխումների, հասարակության բոլոր ոլորտների որակական փոփոխությունների:

Կուսակցության արտաքին և ներքին քաղաքականության նկատմամբ վստահության ճգնաժամն աճում էր: Այդ գործընթացը որոշ չափով կանգ առավ, երբ

1982 թ.՝ Լ. Բրեժնևի մահից հետո, ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Յուրի Անդրոպովը: Երկրի քաղաքական առաջնորդի փոփոխությունը դրական տեղաշարժերի հույս էր ներշնչում: Տարրական կարգուկանոնի հաստատման և աշխատանքային կարգապահության ամրապնդման համար խստագույն վարչական միջոցառումներ ձեռնարկվեցին: Սակայն 1984 թ. Յ. Անդրոպովը մահացավ: Նրա սկսած քաղաքականությունը չշարունակվեց: Երկրում խորացավ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տնտեսության բնագավառում ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացվեցին 1960-ական թթ. կեսերին: Ի՞նչո՞ւ տնտեսական աճը դանդաղեց, և տեղի ունեցավ լճացում:
2. Ներկայացրե՛ք Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման առանձնահատկությունները 1960-1980-ական թթ.: Սկսած լճի հիմնախնդիրը լուծելու նպատակով ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին: Ձեր կարծիքով՝ ճիշտ էր Հայաստանում ատոմային էլեկտրակայան կառուցելը, հիմնավորե՛ք պատասխանը:
3. Որո՞նք էին գյուղատնտեսության ոլորտի հիմնախնդիրները: Ի՞նչ միջոցառումներ իրականացվեցին դրանց հաղթահարման նպատակով, ի՞նչ արդյունքներ ստացվեցին:
4. Պարզաբանե՛ք սոցիալական բնագավառում տեղ գտած լճացման երևույթների պատճառները և հետևանքները:
5. Ի՞նչ նոր դրսևորումներ ունեցավ վարչափրամայական համակարգը: Ցոյց տվե՛ք 1977 թ. ԽՍՀՄ Սահմանադրության որոշ առանձնահատկություններ: ԽՍՀՄ իշխող կուսակցական-պետական վերնախավում ի՞նչ փոփոխություններ եղան 1980-ական թթ. սկզբներին:

ԳԼՈՒԽ 4. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

§ 1-2. ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Վերակառուցման քաղաքականությունը: Ազգային հարցի սրումը: 1980-ական թվականների սկզբին խորհրդային տնտեսավարման համակարգը ճգնաժամի մեջ էր:

Խորհրդային Միությունը, ունենալով հումքային հսկայական պաշարներ, ավելի ու ավելի էր հետ մնում Արևմուտքից: Տնտեսությունն ի վիճակի չէր բավարարելու որակյալ ապառողական ապրանքների աճող պահանջարկը: Տնտեսության անարդյունավետությունը բացասաբար էր ազդում երկրի պաշտպանունակության վրա: 1980-ական թվականների սկզբին Խորհրդային Միությունը սկսեց կորցնել մրցունակությունը այն միակ բնագավառում, որտեղ մինչ այդ հաջողությամբ մրցում էր Արևմուտքի հետ՝ ռազմական տեխնոլոգիաների ոլորտում: **Երկրի տնտեսական հենքը դադարեց համապատասխանել համաշխարհային մեծ տերության կարգավիճակին:**

Առողջապահության, կրթության և մշակույթի ոլորտներում ձեռքբերումները նվազեցին: Երկրի բարձրագույն ղեկավարությունը հասկանում էր, որ անհրաժեշտ են բարեփոխումներ, սակայն ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղքյուրոյի պահպանողական մեծամասնությունը չէր ցանկանում իր վրա վերցնել նման պատասխանատվություն: Այնհայտ էր դառնում, որ բարեփոխումների համար անհրաժեշտ է թարմացնել երկրի ղեկավարությունը:

Վերակառուցման քաղաքականության սկիզբը 1985 թ. մարտին հռչակեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար, 54-ամյա **Միխայիլ Գորբաչովը:**

Տնտեսական ծրագրի հիմքում դրվեց **արագացման** ռազմավարությունը: Ենթադրվում էր կենտրոնացնել բոլոր միջոցներն արտադրության արդիականացման, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, մեքենաների և սարքավորումների թողարկումն ընդլայնելու համար:

Սակայն Հայաստանում վերակառուցման և հրապարակայնության զարգացման ուղղված գործընթացները դանդաղում էին, շարունակվում էին լճացման երևույթներն ինչպես տնտեսական, այնպես էլ հասարակական կյանքում:

Հրապարակայնության, ժողովրդավարության և այլ սկզբունքների հռչակման հետ երկրում սրվեց **ազգային հարցը:**

1986 թ. դեկտեմբերին Ալմա Աթայում դազախ ուսանողները բողոքի ելույթ ունեցան ընդդեմ Ղազախստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար, դազախ Գ. Կունասի փոխարեն ազգությամբ ռուս Գ. Կոլբինի նշանակման: Բողոքը ճնշվեց: 1987 թ. ամռանն ազգային շարժումներն ավելի կազմակերպված բնույթ ստացան: Սկսվեց Ղրիմի թաթարների շարժումը ինքնավարության վերականգնման համար:

1988 թ. փետրվարին ծավալվեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու շարժումը:

հազարավոր արցախցիներ ցնծությամբ ընդունեցին այդ որոշումը: Հաջորդ օրը որոշումը տպագրվեց «Սովետական Ղարաբաղ» մարզային թերթում: Սկսվեց Արցախի բնակչության ծանր ու երկարատև պայքարն ազատության համար: Փետրվարի 23-ին տեղի ունեցավ ԼՂԽՄ մարզկոմի լիազումար նիստը, որը Բ. Կեռքկովին պաշտոնազրկեց և մարզկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց **Հենրիխ Պողոսյանին**:

Հանրահավաքներ Երևանում: Սումգաիթյան ողբերգությունը: 1988 թ. փետրվարի կեսերից Երևանում ամեն օր հանրահավաքներ էին անցկացվում: Փետրվարի 20-ին **Թատերական (այժմ՝ Ազատության)** հրապարակում հավաքված հազարավոր ցուցարարներ հանդես եկան ի պաշտպանություն ՀԽՍՀ-ի և ԼՂԽՄ-ի վերամիավորման: Փետրվարի 22-ին Ղարաբաղյան շարժումը ղեկավարելու համար ստեղծվեց «**Ղարաբաղ կոմիտեն**, որի կազմում էին **Իգոր Մուրադյանը, Վաչե Սարոյանյանը** և այլք: Փետրվարի 25-26-ին Երևանում ցուցարարների թիվն անցնում էր 100 հազարից: Դա ԽՍՀՄ պատմության մեջ աննախադեպ իրադարձություն էր:

Լեռնային Ղարաբաղում և ՀԽՍՀ-ում բռնկված զանգվածային ելույթներն անհանգստացրին երկրի ղեկավարությանը: Փետրվարի 21-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» որոշումով հայության արդարացի շարժումը որակվեց «**ծայրահեղական**»: Խորհրդային Միության ղեկավար Մ. Գորբաչովը փետրվարի 26-ին դիմեց «Աղրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին», «խսկական եղբայրության և միասնության» կոչերով և խոս-

Զորի Բալասանի ելույթը Թատերական հրապարակում, 1988 թ.

տացավ Աղրբեջանում ու Հայաստանում կուտակված տնտեսական, սոցիալական, բնապահպանական և այլ հիմնահարցերի լուծում:

Փետրվարի 27-29-ը Բաքվից 25 կմ հեռավորության վրա գտնվող **Սումգաիթ քաղաքում** միլիցիայի և տեղական իշխանությունների լրիվ անգործության պայմաններում և համաձայնությամբ տեղի ունեցավ հայ բնակչության կոտորած (ջարդ)՝ թուրքական վայրագության բոլոր դրսևորումներով... Պաշտոնական տվյալներով զոհվեցին 27 հայեր: Հազարավոր մարդիկ դարձան փախստական: Սումգաիթի եռօրյա ոճրագործությունը ցեղասպանություն էր և կազմակերպվել էր արցախյան ազատատենչ ոգին կոտրելու նպատակով:

Լեռնային Ղարաբաղում իրավիճակը խիստ սրվեց: **1988 թ. մարտի 24-ին** ԽՄԿԿ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը ընդունեցին «Աղրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988-1995 թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը: Այդ ծրագիրն

իրականացնելու համար Ադրբեջանի իշխանություններին հատկացվելու էր 500 միլիոն ռուբլի: Արցախահայությունը մերժեց այդ որոշումը:

Երկրում հետզհետե սրվող ազգային հարցին գործնական լուծում տալու փոխարեն Մոսկվան վարում էր երկդիմի ու խուսաճավելու քաղաքականություն: Հայ ժողովրդի բարձրացրած արդար պահանջը մերժվեց:

Շարժման հեղափոխական դերերը: Հայաստանում Արցախյան շարժումն օրեցօր ներառում էր ժողովրդական նորանոր գանգվածներ: Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը հանրապետության կոմունիստական ղեկավարությունից պահանջում էր կանգնել հայոց ազգային շահերի պաշտպանության դիրքերում: Հայաստանի կոմկուսի և պետական շատ ղեկավարներ աջակցում էին «Ղարաբաղ» կոմիտեին: Մայիսի 31-ի հանրահավաքի ժամանակ հայտարարվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեն լրացվել է նոր անդամներով՝ **Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Վազգեն Մանուկյան, Համբարձում Գալստյան, Աշոտ Մանուչարյան, Վանո Սիրադեղյան** և ուրիշներ:

1988 թ. մայիսի 21-ին Հայաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմների լիագումար նիստերում առաջին քարտուղարներ Կ. Գեմիբեյանին և Բ. Բաղիրովին փոխարինեցին Սուրեն Հարությունյանը և Արթուրախան Վեդիրովը:

1988 թ. հունիսի 9-ին Միխայիլ Գորբաչովի հրավերով Մոսկվա մեկնեցին Լեոնային Ղարաբաղի մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիխ Պողոսյանը, Հայաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմների նորընտիր առաջին քարտուղարները: Գորբաչովը Հայաստանի

Հանրահավաք Թատերական հրապարակում, 1988 թ.

և Ադրբեջանի ղեկավարներին հանձնարարեց իրենց հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդներում քննարկել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումը և ընդունել համապատասխան որոշումներ:

Երևանում ընթացող երկարատև ցույցերի ճնշման տակ **1988 թ. հունիսի 15-ին** գումարվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը: Քննարկելով ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումը՝ Գերագույն խորհուրդը համաձայնություն տվեց ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտնելուն և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին խնդրեց քննարկել ու դրական լուծում տալ այդ հարցին: Հակառակ որոշում ընդունեց Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը՝ հայտարարելով, որ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի որոշումը հակասում է «հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների շահերին» և չի համապատասխանում «մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդմանը, վերակառուցման խնդիրներին»:

1988 թ. հուլիսի 18-ին Մոսկվայում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը քննարկեց «Լեոնային

Ղարաբաղի վերաբերյալ Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների որոշումների մասին» հարցը: Հենրիխ Պոդոպանը հայտարարեց. «*Լեռնային Ղարաբաղը մշտնջենապես բնակեցված է եղել հայերով և նրանց հայրենիքի մի հատվածն է, որը, Սյուլիսի մեղքով հայրնակելով Ադրբեջանի կազմում, 65 տարի շարունակ ենթարկվել է արորացման, փրավորանքների ու սանեն րեսակի ճնշումների... Լեռնային Ղարաբաղի ճակարագիրը կարող են լուծել միայն Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչները... Սրեղծված իրավիճակի միակ ճշմարիտ լուծումը կարող է լինել Լեռնային Ղարաբաղի որսրերումը Ադրբեջանի կազմից*»:

ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունն ընդունեց որոշում, որտեղ ասված էր. «Մենհարին է Հայկական ԽՍՀ-ի և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի սահմանների և Սահմանադրության հիման վրա հաստատված ազգային-տարածքային բաժանման փոփոխումը»:

Օգոստոսի 19-ին երևանյան հանրահավաքում «Ղարաբաղ» կոմիտեն հրապարակեց պայքարի նոր ծրագիր, որը հաջորդ տարի դարձավ **Հայոց համագային շարժման (ՀՀԾ)** առաջին համագումարում ընդունված ծրագրի հիմքը: Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն վերակազմավորվեց Հայոց համագային շարժման, որի հիմնական նպատակն էր Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին:

Նոյեմբերին ազգային-ազատագրական շարժումը նոր թափ ստացավ: Նոյեմբերի 7-ին Հոկտեմբերյան հեղափոխության 71-րդ տարեդարձին նվիրված ամենամյա շքերթը Լենինի (այժմ՝ Հանրապետության) հրապարակում վերածվեց ՀԽՍՀ-ի, Արցա-

խի վերամիավորման համար պայքարի նոր հուժկու դրսևորման:

Նոյեմբերի 24-ին ժամը 24⁰⁰-ից, Երևանում հայտարարվեց պարետային ժամ: Խորհրդային զորքը մտավ ՀԽՍՀ մայրաքաղաք: Հանրապետության 16 շրջաններում դեկտեմբերի 5-ից հատուկ դրություն մտցվեց: Բնակչությունը դժգոհ էր և պահանջում էր պարետային ժամը վերացնել թե՛ ՀԽՍՀ-ում, թե՛ Արցախում:

Սակայն իրադրությունը փոխվեց **1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին** տեղի ունեցած Մալիտակի աղետալի երկրաշարժի հետևանքով: Երկրաշարժի էպիկենտրոնում՝ Մալիտակ քաղաքում, ցնցումների ուժը հասավ 10 բալի: Պատմության մեջ այս աղետը մտավ **«Մալիտակի երկրաշարժ»** անունով:

Երկրաշարժի գոտում հայտնվեցին Հայաստանի տասնյակ քաղաքներ ու ավաններ: Հիմնահատակ ավերվեց 16 հազար բնակչություն ունեցող Մալիտակը: Ավերվեցին հանրապետության երկրորդ քաղաքի՝ 250 հազար բնակչություն ունեցող Լենինականի շինությունների ավելի քան 80 տոկոսը, Կիրովականի շինությունների համարյա կեսը: Տուժեց 400 գյուղ, 58-ն ավերվեց ամբողջությամբ: Երկրաշարժին գոհ գնաց 25 հազար մարդ, 17 հազարը վիրավորվեց, անօթևան մնաց 514 հազարը:

Հայաստանին պատուհասած ահավոր դժբախտության լուրը անմիջապես տարածվեց Խորհրդային Միությունում և ամբողջ աշխարհում:

Օգնության աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով ստեղծվեց հանձնաժողով՝ ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ **Նիկոլայ Ռիժկովի** գլխավորությամբ:

Չսայած երկրաշարժի ծանր հետևանքներին՝ Արցախյան շարժումը չդադարեց: «Ղարաբաղ» կոմիտեի մի շարք անդամներ 1989 թ. հունվարի 9-ին կալանավորվեցին և տեղափոխվեցին Մոսկվա:

1989 թ. հունվարի 11-ին ԽՍՀՄ ԳԽ Նախագահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում կառավարման հատուկ ձև սահմանեց՝ հատուկ կառավարման կոմիտե, որի վրա էր դրվում մարզի պետական մարմինների ղեկավարումը: Մարզի տնտեսությունը կախվածության մեջ էր մնում Ադրբեյջանից: Կոմիտեի նախագահ նշանակվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ **Արկադի Վոլսկին:**

Ղարաբաղի բնակչությունը դժգոհ էր հատուկ կառավարման կոմիտեից, որի թողտվությամբ Ադրբեյջանի իշխանությունները մարզի միայն ադրբեյջանաբնակ վայրերում էին ծավալել բնակարանների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների, սոցիալ-տնտեսական օբյեկտների լայնածավալ շինարարություն:

1989 թ. մայիսի 25-ին Մոսկվայում աշխատանքներն սկսեց ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 1-ին համագումարը: Հայաստանի բնակչության զանգվածային բողոքներն ստիպեցին իշխանություններին թույլատրել ազատ հանրահավաքներն ու ցույցերը: Նոր թափ առած ժողովրդական շարժման պահանջով իշխանությունները մայիսի վերջին ազատ արձակեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին:

Ստեփանակերտում չէին դադարում հանրահավաքները: Արդեն երկու ամիս չէին աշխատում մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Արցախի վիճակը ծանրանում էր նրանով, որ օրեցօր ավելանում էր Ադրբեյջանից մագապործ

հայ փախստականների թիվը: Իուլիսի 1-ին մարզում 18500-ից ավելի փախստական կար: **Օգոստոսի 16-ին** Ստեփանակերտի պետական թատրոնի շենքում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության **լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը:** Համագումարում ընտրվեց 80 հոգուց բաղկացած **Ազգային խորհուրդ** և խորհրդի նախագահություն՝ 21 անդամից: Ազգային խորհուրդը գլխավորեց արցախցիների ազատագրական պայքարը: Հռչակվեց, որ Ազգային խորհուրդը անկախ է իր գործունեության մեջ, վերահսկելի՝ միայն համագումարի կողմից: Նրա որոշումները պարտադիր էին Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում:

Կալանքից ազատված «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները հայրենիք վերադառնալուց հետո նոր մարտավարությամբ ծավալեցին իրենց գործողությունները: **1989 թ. նոյեմբերի 4-ին** բացվեց Հայոց համագգային շարժման առաջին համագումարը: Մասնակցում էին Խորհրդային Միության տարբեր հանրապետությունների ժողովրդական ճակատների, հայաշատ վայրերի, սփյուռքահայ համայնքների պատվիրակներ, զանգվածային լրատվության ներկայացուցիչներ: Համագումարում կազմակերպության խնդիրների մասին զեկուցեց **Լևոն Տեր-Պետրոսյանը:** Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակների անունից հանդես եկավ «Միացում» կազմակերպության ներկայացուցիչ **Սերժ Մարգարյանը:** Համագումարն ընդունեց ՀՀԸ ծրագիրն ու կանոնադրությունը և ընտրեց ՀՀԸ վարչություն:

Ավելի էին սրվում հայ-ադրբեյջանական հարաբերությունները, և դրան նպաստում էր Մոսկվայի ոչ սկզբունքային դիրքորոշումը: 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ ԳԽ-

րագույն խորհուրդը քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Համաձայն այդ օրն ընդունված՝ «Լեռնային Ղարաբաղի մարզում իրադրությունը կարգավորելու միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ ԳԽ որոշման՝ ԼՂԽՄ-ը թողնվում էր Ադրբեջանի կազմում, իսկ Հատուկ կառավարման կոմիտեն վերացվում էր: Փոխարենը ստեղծվում էր Ադրբեջանի Հանրապետության կոմիտե:

Արցախում և ՀԽՍՀ-ում դժգոհ էին ԽՍՀՄ ԳԽ այդ որոշումից: Արցախը շարունակում էր մնալ Ադրբեջանի կազմում: Ստեղծված պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը և ՀՀԸ-ն պահանջեցին հրավիրել Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ու Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստ և վճռել Արցախը հայրենիքին վերամիավորելու հարցը:

1989 թ. նոյեմբերի 30-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամների մասնակցությամբ Երևանի Ստեփան Շահումյանի անվան մշակույթի պալատում աշխատանքներն սկսեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը: **Գեկտեմբերի 1-ի** երեկոյան ընդունվեց «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» համատեղ որոշումը: Մակայն ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունը 1990 թ. հունվարի 10-ին քեկանեց ՀԽՍՀ-ի Գերագույն խորհրդի և ԼՂ Ազգային խորհրդի 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի համատեղ որոշումը:

1990 թ. հունվարի 13-20-ը Բաքվում իրականացվեց հայ բնակչության կոտորած և տեղահանություն, որի ընթացքում ազգային ճակատը և իշխանության մարմինները գործում էին համատեղ: Կողոպտված և խոշտանգումների ենթարկված հազարավոր հայեր լաստա-

նավերով փոխադրվեցին Կրասնովոդսկ (Թուրքմենիա):

Լարված էր վիճակը նաև Հայաստանում: ՀՀԸ-ի առաջին համագումարից հետո կազմակերպության ղեկավարությունը գործում էր երկու ուղղությամբ՝ աջակցել Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարին և հանրապետությունում իշխանությունը վերցնել իր ձեռքը: Թատերական հրապարակը դարձել էր կամավորական ուժերի կազմակերպման, նախընտրական քարոզչության և Արցախին նյութական ու ռազմական օգնության կազմակերպման վայր: Հունվարի 13-ի հանրահավաքում հայտարարվեց, որ ՀՀԸ-ի ինքնապաշտպանական ուժերը թե՛ շրջաններում, թե՛ Երևանում բերվել են ռազմական պատրաստության: Հանրապետության բնակչությանը կոչ արվեց ունեցած զենքը կա՛մ հանձնելու «Ղարաբաղ» կոմիտեին, կա՛մ զենքով ներկայանալու կոմիտե: Հայաստանի սահմանները պաշտպանող ինքնապաշտպանական ջոկատները Երասխավանում և սահմանամերձ մյուս հատվածներում Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի հրահրած ընդհարումների ժամանակ արժանի հակահարված հասցրին հակառակորդին:

1990 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Արցախում վիճակն օրեցօր ծանրանում էր: ԽՍՀՄ ղեկավարության ոչ հայանպաստ ու Արցախի համար վտանգավոր դիրքորոշման դեմ բողոքի արտահայտություն էր Մոսկվայում սեպտեմբերի 9-ին գրող, հրապարակախոս **Զորի Բալայանի** կողմից հացադուլի հայտարարումը: Նրան միացան աշխարհահռչակ գիտնական **Վիկտոր Համբարձումյանը**, սիրված դերասան **Սոս Սարգսյանը** և Ղարաբաղի մի քանի

պատգամավորներ: Մակայն այս ծայրահեղ քայլը միութենական ղեկավարության վրա գործնական ազդեցություն չթողեց: Հացադուլը դադարեցվեց սեպտեմբերի 29-ին Ամենայն հայոց Վազգեն Ա կաթողիկոսի խնդրանքով:

Խորհրդային բանակի և Ադրբեջանի հասրուկջոկապայինների գործողությունները ԼՂՀՄ-ում: 1991 թ. Արցախի համար ավելի ծանր տարի էր: Շրջափակման պատճառով հիմնովին խաթարվել էր տնտեսությունը: ԽՍՀՄ և Ադրբեջանի իշխանություններն ուժեղացրել էին ճնշումներն ու բռնարարները:

Խիստ մտահոգիչ էր վիճակը Հյուսիսային Արցախում: Դատարկվել էին Գետաբեկի, Թովուզի, Շամխորի և Դաշքեսանի շրջանների հայկական գյուղերը: Հերթը հասել էր Խանլարի շրջանին: Հյուսիսային Արցախի լիակատար հայաթափության համար 1991 թ. **գարնանը** Ադրբեջանի իշխանությունները, խորհրդային բանակի հետ համագործակցելով, մշակեցին «Կոլցո» («Օղակ») ռազմական գործողության ծրագիրը: Վիճակն ավելի ծանրացավ, երբ ապրիլի կեսերին «Կոլցո» գործողության իրականացմանը միացան խորհրդային զորամասերը, որոնք ապրիլի 18-22-ը հրազենի տարբեր տեսակներից գնդակոծում էին Գետաշենը, Մարտունաշենը և Շահումյանի շրջանի մի շարք գյուղեր: 100-120 զրահամեքենա շրջապատել և անընդհատ գնդակոծում էր Գետաշեն գյուղը: Գյուղ ներխուժած խորհրդային զինվորականներին ուղեկցում էին ադրբեջանցի հատուկջոկատայինները, որոնք դաժան հաշվեհարդար էին տեսնում գյուղի բնակչության հետ: Գետաշենցիների հերոսական պայքարը գլխավորում

Թաթուլ Կրպեյան

էր **Թաթուլ Կրպեյանը**: Անհավասար մարտում զոհվեցին Թաթուլ Կրպեյանը, **Արթուր Կարապետյանը**, Մարտունաշենի պաշտպանության ղեկավար **Սիմոն Աչիքզյոզյանը** և ուրիշներ, այդ թվում՝ բազմաթիվ խաղաղ բնակիչներ:

1991 թ. մայիսի 7-ին երեք հազար մարդ կանայք, երեխաներ, ծերեր, ռազմական ուղղաթիռներով տեղափոխվեցին Ստեփանակերտ, այստեղից էլ Հայաստանի տարբեր շրջաններ: Գյուղի գրեթե բոլոր ինքնապաշտպանները տեղափոխվեցին Շահումյանի շրջան: Գետաշենում իրագործված «Կոլցո» գործողության ժամանակ զոհվեց 41, վիրավորվեց 70, պատանդ տարվեց 335 մարդ:

Չնայած խորհրդային բանակի օժանդակությամբ ադրբեջանական իշխանություններին հաջողվեց հայաթափել և Ադրբեջանին բռնակցել Հյուսիսային Արցախի մի մասը, սակայն հայկական ինքնապաշտպանական ուժերն արժանի հակահարված տվեցին թշնամուն: Մարտերում ձեռք բերված փորձը հետագայում հաջողությամբ կիրառվեց Արցախյան ազատագրական պատերազմի այլ ճակատներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին վերակառուցման քաղաքականության նպատակները: Ինչո՞ւ Խորհրդային Հայաստանում, ինչպես և մյուս խորհրդային հանրապետություններում, վերակառուցումը տեղապատույտ տվեց, և խորացավ սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը: Վերակառուցման շրջանում ինչո՞ւ սրվեցին ազգամիջյան հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ում և ի՞նչ դրսևորումներ ունեցան:
2. Արցախի հայությունը ինչո՞ւ կրկին բարձրացրեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու հարցը: Ներկայացրե՞ք 1988 թ. փետրվարի իրադարձությունների ընթացքը Լեռնային Ղարաբաղում: Երևանում ե՞րբ սկսվեցին հանրահավաքներն ի պաշտպանություն ՀԽՍՀ-ի և ԼՂԽԲ-ի վերամիավորման:
Ինչո՞ւ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը հենց սկզբից մերժողական մոտեցում դրսևորեց հայերի արդարացի պահանջի հանդեպ: Մումզախիթի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված ցեղասպանությունը ովքե՞ր էին կազմակերպել:
3. Ժամանակագրական սանդղակի տեսքով ներկայացրե՞ք 1988 թ. մայիս – 1991 թ. մարտ ժամանակահատվածի Արցախյան շարժման գլխավոր իրադարձությունները: Ներքին և արտաքին ոչ բարենպաստ պայմանների պարագայում ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը հետ չկանգնեց իր պահանջատիրությունից:
4. Լուսաբանե՞ք Հյուսիսային Արցախի ինքնապաշտպանության ընթացքը, «Լուլցո» գործողությունը և դրա հետևանքները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Գետաշենի, Մարտունաշենի և մյուս գյուղերի հայության հերոսական ինքնապաշտպանությունը:
5. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Սպիտակի երկրաշարժը: Նշե՞ք երկրաշարժի պատճառած մարդկային և նյութական կորուստները: Ի՞նչ օգնություն ցուցաբերվեց Հայաստանին և երկրաշարժից տուժածներին:

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՌԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Շրջադարձային փոփոխություններ հանրապետության քաղաքական կյանքում: 1990 թ. գարնանը Հայաստանում նախապատրաստվում էին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններին: Հայկոմկուսը, ՀՀԸ-ն և մյուս քաղաքական ուժերն առաջադրել էին իրենց թեկնածուներին: Ընտրատարածքներ էին ստեղծվել նաև ԼՂԽՄ-ում:

Քաղաքական ընդհանուր վիճակը հանրապետությունում լարված էր: Կոմ-

կուսը կորցրել էր ժողովրդի վստահությունը: Գաղափարական պայքարում ՀՀԸ-ին հեղինակություն և համակրանք էին քերում անկախության և Արցախի ազատագրության գաղափարները:

1990 թ. ապրիլի 6-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումը Ս. Հարությունյանին ազատեց Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից: Նրան փոխարինեց Վլադիմիր Մովսիսյանը:

1990 թ. մայիսի 20-ին տեղի ունեցան

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները, որոնք Խորհրդային Հայաստանի պատմության մեջ առաջին ժողովրդավարական և այլընտրանքային ընտրություններն էին: Ընտրողների ձայները համարյա հավասարապես բաժանվեցին Հայկոմկուսի և ՀՀԸ-ի թեկնածուների միջև:

Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը: Նորընտիր Գերագույն խորհրդի նստաշրջանն սկսվեց հուլիսի 20-ին: **Օգոստոսի 4-ին** ՀՀԸ վարչության նախագահ **Լևոն Տեր-Պետրոսյանն** ընտրվեց **Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ**, մի քանի օր անց նախարարների խորհրդի նախագահ նշանակվեց **Վազգեն Մանուկյանը**: Վերջ դրվեց կոմունիստական կուսակցության մենիշխանության յոթանասունամյա շրջանին:

1990 թ. օգոստոսի 23-ին ԳԽ-ն քննարկումից հետո ընդունեց «**Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին**» փաստաթուղթը, որով հռչակվում էր անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը: 12 հոդվածից բաղկացած այդ հիմնարար փաստաթուղթը նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները:

Փաստաթղթի քաղաքական բաժնում նշվում էր, որ ՀԽՍՀ-ն վերանվանվում է **Հայաստանի Հանրապետություն**: Հայաստանի պատմության մեջ սկսվում էր **Երրորդ հանրապետության** թշնամի:

Հռչակագրում հատուկ հոդվածով ընդունվում էր հանրապետության օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ: Եթե ԽՍՀՄ օրենքը հաստատված չէր ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից, հանրապետությունում չէր գործելու:

Հայաստանը պետք է վարեր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, ունենար իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները տարբեր երկրներում:

Հռչակագրի տնտեսական բաժնում նշվում էր, որ Հայաստանի տարածքում հողը, ընդերքը, ձեռնարկությունները համարվում են բացառապես հայ ժողովրդի սեփականությունը: Երկրի տնտեսության հիմքում դրվում էին մասնավոր սեփականատիրական և ազատ շուկայական հարաբերությունները: Հողն իբրև մասնավոր սեփականություն պետք է տրվեր գյուղացուն: Ձեռնարկությունների մի մասը ենթակա էր սեփականաշնորհման:

Հատուկ կետով արձանագրվում էր, որ Հայաստանը պետք է ունենա իր մասնաբաժինը ԽՍՀՄ գինված ուժերի սպառազինությունից, պիտի հասնի սեփական դրամական միջոցների ստեղծմանը:

Հռչակագրի մշակութային բաժնում հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում հայերենի՝ իբրև պետական լեզվի կիրառման հիմնահարցին: Հանրապետությունում ամբողջ գործավարությունը կատարվելու էր միայն հայերենով:

Հռչակագիրն արտոնում էր մարդու իրավունքների պաշտպանություն, խղճի, կուսակցությունների, ժողովների, խոսքի ազատություն: Վերականգնվում էին Հայ առաքելական եկեղեցու ոտնահարված իրավունքները:

Առանձին հոդված կար **1915 թ. Հայոց ցեղասպանության և հայկական տարածքների** մասին: Հռչակագիրը հաստատում էր նաև ՀՀ վճռականությունն Արցախի իր տարածքի անբաժանելի մասը ճանաչելու վերաբերյալ:

Մինչև նոր Սահմանադրության ընդունումը, Հռչակագիրը ծառայում էր որպես

պետության իրավական կարգավիճակը որոշող հիմնական փաստաթուղթ:

ԽՍՀՄ-ի պահպանման փորձերը: 1991 թ. գարնանը ԽՍՀՄ-ը փլուզման եզրին էր: Երկրի ղեկավարությունը ջանքեր էր գործադրում Միությունը փրկելու համար: Այդ նպատակով որոշվեց մարտի 17-ին հանրաքվե անցկացնել բարեփոխված ԽՍՀՄ-ի պահպանման վերաբերյալ: Հանրաքվեն անտեսվեց Մերձբալթյան երկրների՝ Լիտվայի, Լատվիայի և Էստոնիայի, ինչպես նաև Վրաստանի, Մոլդավիայի և Հայաստանի կողմից: Մնացած խորհրդային հանրապետություններում բնակչության մեծամասնությունը կողմ քվեարկեց ԽՍՀՄ-ի պահպանմանը:

Հենվելով հանրաքվեի արդյունքների վրա՝ Մ. Գորբաչովը 1991 թ. ապրիլին բանակցային գործընթաց սկսեց Խորհրդային Ինքնիշխան Հանրապետությունների Միություն ստեղծելու մասին պայմանագիր մշակելու համար: Հուլիսի վերջին Մ. Գորբաչովը հայտարարեց գործընթացի ավարտի մասին:

Պայմանագրի հանդիսավոր ստորագրումը նշանակվեց օգոստոսի 20-ին:

1991 թ. օգոստոսյան խռովությունը: Գորբաչովի արձակուրդ մեկնելուց հետո երկրի պահպանողական ղեկավարները ձեռնամուխ եղան հեղաշրջում նախապատրաստելուն՝ ուղղված բարեփոխումների կասեցմանը, ԽՄԿԿ իշխանությունը վերականգնելուն, սեփական իշխանության պահպանմանը:

Օգոստոսի 18-ին հեղաշրջման կազմակերպիչները Ղրիմում հանդիպեցին Գորբաչովին, որը տատանողական կեցվածք ընդունեց: **Օգոստոսի 19-ի** առավոտյան հայտարարվեց, թե Մ. Գորբաչովը վատառողջության պատճառով չի կարող

կատարել երկրի նախագահի պարտականությունները, և դրանք անցնում են փոխնախագահ Գ. Յանսևին: Երկրի կառավարման համար ստեղծվեց **Արտակարգ դրության պետական կոմիտե (ԱԴՊԿ):** Օգոստոսի 19-ի առավոտյան գործը մտավ Մոսկվա:

Բորիս Ելցինը Ռուսաստանի քաղաքացիներին ուղղված դիմումի մեջ կատարվածը համարեց «հակասահմանադրական հեղաշրջում»:

Օգոստոսի 21-ին խռովարարները ձերբակալվեցին: Մ. Գորբաչովը Ղրիմից վերադարձավ Մոսկվա:

Խռովությունը սկսվեց որպես ԽՍՀՄ-ի, ԽՄԿԿ-ի, հին պետական-կուսակցական վերնախավի իշխանությունը պահպանելու համար կազմակերպված հեղաշրջում, սակայն հետո վերածվեց հակակոմունիստական «**թավշյա հեղափոխության**»: Այն կործանեց միութենական պետական համակարգը, ԽՄԿԿ-ի իշխանությունը և խորհրդային հանրապետությունների «անխախտ ու հավերժ միությունը»: Խռովությունը արագացրեց ԽՍՀՄ-ի փլուզումը: Նրա ճախողումից հետո շատ հանրապետությունների թվում Հայաստանը 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին հայտարարեց անկախության մասին:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, ԱԳՀ-ի ստեղծումը: Մինչև նոյեմբերի կեսերը նոր ինքնիշխան պետությունների ղեկավարները քննարկում էին միութենական պայմանագրի տարբերակները: Բանակցությունների մասնակիցների կողմից ինքնիշխան պետությունների միությունը դիտվում էր որպես համադաշնություն: Պայմանագրի նախագծի վերջնական տարբերակում նոր միությունը բնութագրվում էր որպես «համադաշնային ժողովրդական պետություն»:

1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Ռուսաստանի նախագահ Բ. Ելցինը, Ուկրաինայի նախագահ Լ. Կրավչուկը և Բելոռուսիայի Գերագույն խորհրդի նախագահ Ս. Շուշկիչը, տեղյակ չպահելով Մ. Գորբաչովին, հավաքվեցին Բելոռուսիայի Բելովեժյան արգելանոց-անտառում, հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ի վերացման և Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ) ստեղծման մասին:

Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ Համագործակցությունը բաց է այն պետությունների համար, որոնք ցանկանում են դրան միանալ: Համաձայնագրի դեմ կտրուկ հանդես եկավ միայն Միխայիլ Գորբաչովը: Մակայն նրա կարծիքը չպաշտպանեց ոչ մի հանրապետություն: Ընդհակառակը՝ նրանք, բացառությամբ Մերձբալթյան հանրապետությունների

և Վրաստանի, մի քանի օրվա ընթացքում ԱՊՀ-ին միանալու ցանկություն հայտնեցին: **Գեկտեմբերի 21-ին Ալմա Աթայում** նախկին խորհրդային հանրապետությունները, այժմ՝ անկախ պետությունները, հայտարարեցին Համագործակցություն ստեղծելու մասին: Այն խորհրդակցական-համաձայնեցման գործառույթներ պիտի ունենար և օժտված չէր լինելու օրենսդրական, գործադիր ու դատական լիազորություններով:

Այսպիսով՝ ԽՍՀՄ-ի կազմավորման 69-ամյակի նախօրյակին, առանց որևէ բռնության, բոլշևիկների ստեղծած պետությունը փլուզվեց: Միխայիլ Գորբաչովը 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին հրապարակած դիմումում հայտարարեց ԽՍՀՄ-ի նախագահի լիազորությունները կամավոր վայր դնելու մասին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. 1990 թ. զարնան դրությամբ Հայկումկուսը հեղինակագրկվել էր, իսկ ՀՀԸ-ն մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում, որոնք էին դրա պատճառները:
2. Ի՞նչ արդյունքներ արձանագրեցին 1990 թ. մայիսի 20-ի Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների առաջին ժողովրդավարական և այլընտրանքային ընտրությունները Հայաստանում: Ո՞վ ընտրվեց Հայաստանի ԳԽ նախագահ:
3. Վերհանե՞ք «Հոչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթղթի առանցքային դրույթները: Ցո՞ւյց տվե՞ք Հոչակագրի պատմական նշանակությունը:
4. Խորհրդային տերությունը փրկելու ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց երկրի ղեկավարությունը 1991 թ. առաջին կեսին: Ներկայացրե՞ք օգոստոսյան խռովության հետևանքները: Ձեր կարծիքով՝ պահպանողական ուժերը ինչո՞ւ պարտվեցին:
5. Վերհանե՞ք ԽՍՀՄ-ի փլուզման գլխավոր պատճառները: Ե՞րբ և ինչպե՞ս ստեղծվեց ԱՊՀ-ն:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԵՆԹԱՑԸ

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը: Հայոց խորհրդարանը 1991 թ. մարտի 1-ին որոշեց **1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին** հանրապետությունում անցկացնել հանրաքվե՝ հիմք ընդունելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի դրույթներն ու նպատակները: Քվեարկության դրվեց հետևյալ հարցը. «Համաձայն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետություն՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս»: Հանրապետության բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 2 մլն 43 հազար մարդ (կամ քվեարկության իրավունք ունեցողների 94,39 տոկոսը), կողմ քվեարկեց: Հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա **1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին** հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ պետություն:

Հոկտեմբերի 16-ին Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին նախագահական համաժողովրդական, ուղղակի, այլընտրանքային ընտրություններ: Առաջադրվել էին վեց թեկնածուներ: Չայնեթի ճնշող մեծամասնությամբ (83 տոկոս) հանրապետության նախագահ ընտրվեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ **Լևոն Տեր-Պետրոսյանը**, իսկ փոխնախագահ՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալ **Գագիկ Հարությունյանը**:

Այսպիսով՝ 1988 թվականի փետրվարյան ազգային ժողովրդավարական շար-

ժումով ոտքի կանգնած հայ ժողովուրդը ավելի քան 70-ամյա ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնեց Հայաստանի անկախ պետականությունը:

Անկախության հռչակումից կարճ ժամանակ անց ՀՀ-ն ստացավ համընդհանուր միջազգային ճանաչում: Սկսվեց հայոց անկախ հանրապետության պետական շինարարությունը:

Անկախության հռչակագրի ընդունումից մեկ տարի հետո քաղաքական, պետաիրավական և վարչական ոլորտների վերափոխումների շնորհիվ ստեղծվել էին հայոց անկախ պետականության կայացման բոլոր նախադրյալները:

ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը: Գործող Սահմանադրությունը (ՀԽՍՀ, 1978 թ.) հակասում էր Անկախության հռչակագրի սկզբունքներին: ՀՀ խորհրդարանը ստիպված էր անընդհատ սահմանադրական փոփոխություններ ու շտկումներ կատարել: 1990 թ. դեկտեմբերին ընդունված առաջին սահմանադրական օրենքով մինչև նոր սահմանադրության ընդունումը դադարեցվել էր այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին Հռչակագրի հիման վրա ընդունված օրենքներին: 1990 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծվել էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի սահմանադրական հանձնաժողովը, որը զբաղվում էր նոր Սահմանադրության նախագծի մշակմամբ:

Գերագույն խորհրդի հավանությանն

1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Թարեքական հրապարակում փռնում են անկախության հռչակումը

արժանապատիւ հետո Սահմանադրությունը դրվեց հանրաքվեի՝ **1995 թ. հուլիսի 5-ի** խորհրդարանական ընտրությունների հետ միաժամանակ: Նոր Սահմանադրությունը կարևոր առաջադիմական երևույթ էր: Այն դրեց ամբողջատիրական և ավտորիտար համակարգից դեպի ժողովրդավարական պետություն անցնելու իրավական հիմքը:

ՀՀ Սահմանադրությունն իրավական ձևակերպում տվեց քաղաքական նոր համակարգին, սահմանեց Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները: Ըստ Սահմանադրության՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական և իրավական պետություն է: Սահմանադրությամբ հռչակվում էր, որ պետությունը երաշխավորում է սեփականության բոլոր ձևերի ազատ զարգացումը, հավասար իրավական պաշտպանվածությունը, տնտեսական գործունեության ազատությունը:

ՀՀ Սահմանադրությամբ հաստատվեցին Հայաստանի երրորդ հանրա-

պետության խորհրդանիշները՝ դրոշմ, գինանշանը և օրհներգը: Դեռևս 1990 թ. օգոստոսի 24-ից հանրապետության պետական դրոշ էր ճանաչվել եռագույնը (կարմիր, կապույտ և նարնջագույն)՝ Առաջին հանրապետության դրոշը:

Սահմանադրությամբ հռչակվեցին կառավարմանը ժողովրդի մասնակցության սկզբունքները:

Պետության ղեկավարը հանրապետության նախագահն էր, ով ընտրվում էր հինգ տարի ժամկետով, ոչ ավելի, քան երկու անգամ անընդմեջ: Նախագահն ուներ լայն լիազորություններ, օրինակ՝ նշանակում էր վարչապետին և վերջինիս առաջարկությամբ՝ կառավարության մյուս անդամներին: Բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդը, վերանվանվեց **Ազգային ժողով**:

1995 թ. ղեկառնություն կատարվեցին վարչատարածքային փոփոխություններ: Հանրապետության շուրջ չորս տասնյակի հասնող շրջանների միավորման միջոցով ստեղծվեցին **10 մարզեր**՝ Արագածոտնի, Շիրակի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի, Լոռու, Կոտայքի, Արարատի, Արմավիրի, Վայոց ձորի, Տավուշի: Քաղաքամայր Երևանը ստացավ հատուկ կարգավիճակ:

Հիմք դրվեց դատական նոր համակարգին, որը հիմնականում ձևավորվեց 1999 թվականին: Հունիսի 12-ին ներդրվեց եռաստիճան դատական համակարգը, սկսեց գործել վերաքննության ինստիտուտը, որը չէր եղել խորհրդային ժամանակաշրջանում: Նոր դատական համակարգում սկսեցին գործել առաջին ատյանի, վերաքննիչ, վճռաբեկ, ինչպես նաև սահմանադրական, տնտեսական, վարչական դատարանները:

Հետագայում հանրապետությունում

ընթացող քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացումներն առաջացրին Մահմանադրության մեջ բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտություն: Փոփոխությունների վերջնական տարբերակը հաստատվեց **2005 թ. նոյեմբերի 25-ին** համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով:

Մահմանադրական փոփոխություններով վերանայվեց ՀՀ նախագահի գերիշխող դիրքը իշխանության ճյուղերի նկատմամբ, բարձրացվեց խորհրդարանի դերը իշխանության մարմինների համակարգում:

«Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքում ամրագրվեց երկքաղաքացիության վերաբերյալ դրույթը, որը հնարավորություն տվեց երկրի կյանքին ներգրավելու ակտիվ քաղաքացիներ:

Մահմանադրական փոփոխություններով տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների ժամկետն ավելացվեց ևս մեկ տարով և դարձավ չորս տարի:

Հայոց ազգային բանակի կազմավորումը: ՀՀ անկախության գործընթացը բնականաբար առաջնահերթ դարձրեց ազգային պետության անկախության պահպանման գլխավոր երաշխիքի մարտունակ բանակի ստեղծումը: Կայացման ճանապարհին բանակն անցավ դժվարին, բայց փառահեղ ուղի:

1990 թ. Անկախության հռչակագիրն իրավական ու գործնական հեռանկարներ բացեց ազգային բանակի ստեղծման համար: Նույն տարվա սեպտեմբերին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հանրապետության ՆԳՄ (ՆԳՆ) կառույցում ստեղծվեց Հատուկ գունդ, որը հանրապետության տարբեր շրջաններում ուներ կազմավորված 26 վաշտ: 1991 թ. ապրիլին

հանրապետության նախարարների խորհուրդը հաստատեց «ՀՀ երկրապահ զինապարտի ժամանակավոր կանոնակարգը», որը տարածվում էր մինչև 50 տարեկան այն քաղաքացիների վրա, ովքեր ցանկանում էին կամավոր սկզբունքով մասնակցել հանրապետության պաշտպանության գործին: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց **պաշտպանության պետական կոմիտեն (ՊՊԿ)**, որի հիմքի վրա հետագայում ձևավորվեց պաշտպանության նախարարությունը:

1992 թ. հունվարի 28-ին կառավարությունն ընդունեց «ՀՀ պաշտպանության նախարարության մասին» պատմական որոշումը: Հենց այս փաստաթուղթն էլ իրավական տեսակետից ազդարարեց ազգային բանակի ստեղծման սկիզբը: 1991 թ. դեկտեմբերի 5-ին պաշտպանության առաջին նախարար նշանակվեց **Վազգեն Սարգսյանը:**

1992 թ. մայիսին պաշտպանության նախարարությունը «Ջինապարտության մասին» օրենքով հիմք դրեց բանակը ժամկետային զինձառայողներով համալրելու կայուն ավանդույթին: Նոր կազմավորված զորամասերի անձնակազմը 1992 թ. մայիսի 28-ին Հանրապետության հրապարակում հանդիսավոր պայմաններում տվեց առաջին զինվորական երդումը:

Արձագանքելով պաշտպանության նախարարության կոչին՝ Հայաստան վերադարձան հարյուրավոր հայազգի սպաներ, որոնք մինչ այդ ծառայում էին ԽՍՀՄ զորամիավորումներում: Նրանք լծվեցին բանակաշինության, հայրենիքի անվտանգության ապահովման գործին: Նրանց թվում էին գեներալներ **Գ. Դալիբալթայանը, Մ. Հա-**

րությունյանը, Ն. Տեր-Գրիգորյանցը, 3. Խաչատուրովը, Ա. Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս) և շատ ուրիշներ:

Ստեղծվեցին սպայական կադրերի պատրաստման բարձրագույն դպրոցներ, ամրապնդվեց նյութատեխնիկական բազան: Հայոց ազգային բանակի ստեղծման գործում մեծ է պաշտպանության նախարարներ Վազգեն Սարգսյանի, Վազգեն Մանուկյանի և Սերժ Սարգսյանի դերը:

Հայոց բանակն աստիճանաբար զինվեց ժամանակակից ռազմական տեխնիկայով և ամուր պատվար դարձավ անկախության պաշտպանության գործում: Ազգային բանակը, 1992 թ-ից Ղաբարադում մասնակցելով պատերազմական լայնածավալ գործողություններին,

կամավորական ջոկատների հետ կոեց առաջին ռազմական հաղթանակները: Դրանք շարունակվեցին նաև հաջորդ տարիներին՝ պատերազմը հասցնելով հաղթական ավարտի:

Թեև 1994 թ. զինադադար է կնքվել, սակայն ադրբեջանական իշխանությունները այսօր էլ չեն հրաժարվում իրենց ագրեսիվ նկրտումներից: Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից բազմիցս ինչեցվում են ռազմատենչ հայտարարություններ ու ԼՂՀ-ի և ՀՀ-ի դեմ ռազմական գործողություններ վերսկսելու սպառնալիքներ: Այս ամենը ՀՀ զինված ուժերից պահանջում է մշտապես ապահովել բարձր մարտական պատրաստություն, մարտունակություն և զգոնություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի անկախացման գործընթացը: Ի՞նչ օրենքներ ընդունեց ՀՀ-ն: Իշխանության կառուցվածքային ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին:
2. Ե՞րբ և ինչպե՞ս ընդունվեց ՀՀ Սահմանադրությունը. ինչո՞ւ էր կարևոր և ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Սահմանադրության ընդունումը: Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Սահմանադրության մեջ: ՀՀ Սահմանադրության ո՞ր հոդվածն էր կարևորում. հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը: Սահմանադրության ո՞ր հոդվածը կփոփոխեի՞ք կամ ի՞նչ նոր հոդված կավելացնեի՞ք. ինչո՞ւ:
3. Ինչո՞ւ է կարևոր ազգային բանակի գոյությունը: Ներկայացրե՛ք բանակաշինության գործընթացը ՀՀ-ում: Ի՞նչ գորատեսակներից է բաղկացած հայկական բանակը:

§ 2. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տնտեսական կացությունը: Հայաստանն անկախություն ձեռք բերեց սոցիալ-տնտեսական դժվարին պայմաններում: 1988 թ. երկրաշարժի հետևանքով տնտեսությունը կազմալուծվել էր հանրապետության տարածքի 1/3-ում: Անդրկովկասյան տարածաշրջանում ծավալված

իրադարձությունների, Ադրբեջանի և Թուրքիայի վարած հակահայ քաղաքականության հետևանքով հանրապետությունը հայտնվել էր տրանսպորտային շրջափակման մեջ:

Նման պայմաններում գլխավոր խնդիրը ոչ միայն բնակչության անվտանգու-

թյան, այլև նվազագույն կենսապայման-
ների ապահովումն էր, տնտեսության
մեջ արմատական բարեփոխումների
իրագործումը: Խորհրդային պլանային
տնտեսությունը պետք է ձևափոխվեր
ազատ շուկայական տնտեսության:

Շուկայական տնտեսակարգի ձևա-
վորումը, տնտեսավարման ազատական
համակարգի ներդրումը Հայաստանում
հիմնականում ծավալվեց 1990–1995 թթ.:

Շուկայական տնտեսությանն անցնելու
հիմնական բաղադրիչ համարվեց գնե-
րի ազատականացումը, որը հանգեցրեց
գների կտրուկ աճի և բնակչության սո-
ցիալական դրության վատթարացման:
1992 թ. դեկտեմբերին սպառողական գնե-
րը նախորդ տարվա համեմատությամբ
աճեցին 13 անգամ:

1990–ական թթ. իրականացված բա-
րեփոխումներով մասնավորի բաժինը
հանրապետության համախառն ներքին
արդյունքի բացարձակ գերակշիռ մասը
կազմեց: Եթե 1990 թ. ՀՆԱ–ի միայն 9 %-ն
էր ապահովվում մասնավորի հաշվին,
այս 1994 թ.՝ ավելի քան 50 %-ը, 2001 թ.
76 %-ը, իսկ 2008 թ.՝ 85 %-ը: Փաստորեն,
Հայաստանի ՀՆԱ–ի ավելի քան 85 %-ն
այժմ արտադրվում է մասնավոր հատ-
վածում, որից 40 %-ը՝ փոքր և միջին բիզ-
նեսում:

1990–ական թթ. սկսված ու մինչև
այժմ շարունակվող բարեփոխումներով
հնարավոր եղավ կայուն և կանխատե-
սելի տնտեսական միջավայր ստեղծել,
ինչը հիմք դարձավ տնտեսական աճի
տարեցտարի արագացման համար: Եթե
1994–2000 թթ. տնտեսական աճը կազմել
է միջինը 5,5 %, ապա 2001–2008 թթ.՝ 12,5 %:

Մինչև համաշխարհային տնտեսական
ճգնաժամի ներթափանցումը Հայաստանի

Հանրապետություն՝ գնաճի ցածր մակար-
դակը, փոխարժեքի ազատական ռեժիմը,
իրական տոկոսադրույքների անկումը
երկրի տնտեսության կայունության նա-
խադրյալներն էին:

Արդյունաբերությունը: Նախկինում
Հայաստանը հիմնականում մասնագի-
տացած էր էլեկտրամեքենաշինության,
քիմիայի, էլեկտրոնիկայի, թեթև ու սննդի
արդյունաբերության բնագավառներում:
Թողարկվող արտադրանքը գլխավո-
րապես արտահանվում էր խորհրդային
տնտեսական տարածք և կախված էր
Ռուսաստանից ցածր գներով ներկրվող
վառելիքից, հումքից և կիսապատրաս-
տույքներից:

ԽՍՀՄ–ի փլուզումից հետո Հայաս-
տանի արդյունաբերությունը, զրկվելով
ներմուծվող էժան հումքից ու էներգիայից,
հայտնվեց ճգնաժամի մեջ: 1992 թ. արդ-
յունաբերական արտադրանքի ծավալը
կազմեց նախորդ տարվա 51,8 %-ը:

Արդյունաբերության և ամբողջ տնտե-
սության ճգնաժամային վիճակի հիմնա-
կան պատճառներից մեկը էներգետիկ
ճգնաժամն էր, որն արդյունք էր Հայկա-
կան ատոմակայանի փակման, շրջափակ-
ման հետևանքով մագուրի ու բնական
գազի մատակարարման ընդհատումների:
Ճգնաժամի առաջին ծմեղը (1991–1992 թթ.)
կաթվածահար եղավ բնակչության ջեր-
մամատակարարման համակարգը: Դրա
հետևանքով անտառների և այգիների ամ-
բողջ զանգվածներ հատվեցին ու օգտա-
գործվեցին որպես վառելափայտ: Տրանս-
պորտը փաստորեն դադարեց գործելուց:
1992–1993 թթ. բնակչությանը կենցաղային
կարիքների համար միայն 2–3 ժամ էր
էլեկտրաէներգիա տրվում:

Այսպիսի պայմաններում կենսական

խնդիր էր Հայկական առումային էլեկտրակայանի (աէկ) վերագործարկումը (1996 թ.) և Հրազդանի ջեկի 5-րդ բլոկի շահագործումը: Աէկը վերագործարկվեց Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսաառևտրական ներդրումներով: Բարելավվեց հանրապետության էլեկտրամատակարարումը:

1992 թ. օգոստոսին համապատասխան օրենքի ընդունումից հետո՝ 1993 թ., հանրապետությունում սեփականաշնորհվեց 500 ձեռնարկություն: 1997 թ. արդեն սեփականաշնորհվել էր պետական ձեռնարկությունների շուրջ 70 %-ը:

Արդյունաբերությունն աստիճանաբար սկսեց տնտեսական աճ ապահովել, մասնավորապես հանքահումքային, մետաղագործական, շինանյութերի, մեքենաշինական, քիմիական ոլորտներում:

1996–2006 թթ. վերագործարկվեցին ու հզորություններն ավելացրին շուրջ 50 խոշոր ձեռնարկություններ, հիմնվեցին ավելի քան 2500 միջին և փոքր արդյունաբերական ընկերություններ:

Քիմիական արդյունաբերության ոլորտում զարգացումն ընթացավ «մեծ քիմիայից» «փոքր քիմիայի» անցնելու քաղաքականության շրջանակներում:

Վերջին տարիներին մեծ զարգացում ապրեցին ադամանդագործության և ոսկերչության ոլորտները: 1997–2007 թթ. ընթացքում ՀՀ-ում արտադրվել է մոտ 1,65 մլրդ ԱՄՆ դոլարի արտադրանք, որը գրեթե ամբողջությամբ արտահանվել է: Նույն ժամանակահատվածում ոլորտում զբաղվածների թիվն աճել է 3–4 անգամ:

2000 թվականից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արդյունաբերությունը ՀՀ-ի տնտեսության զարգացման գերակա ճյուղ է հռչակվել: Եթե 1992 թ. ՀՀ-ում

գործում էին ոլորտի մոտ 70, ապա 2008 թ.՝ ավելի քան 230 ձեռնարկություններ: Այս ոլորտում հայաստանյան մասնաճյուղեր են հիմնում և գործունեություն ընդլայնելու ծրագրեր են իրագործում «Մայքրոսոֆթ», «Միկոֆսիս», «Ալկատել», «Լայքս» և օտարերկրյա այլ ընկերություններ:

Գյուղատնտեսությունը: Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից առաջինն էր, որ 1991 թ. կարճ ժամանակամիջոցում սեփականաշնորհեց հողը: Դա պայմանավորված էր հանրապետության սոցիալական ծանր վիճակով, երբ առաջնահերթ նշանակություն էր ստանում բնակչությանը պարենով ապահովելը: Հողը մշակողին վերադարձնելու և նրա մասնավոր սեփականատիրական գործունեությունը խրախուսելու նպատակով հանրապետության խորհրդարանը 1991 թ. հունվարի 29-ին ընդունեց «Գյուղացիական և գյուղական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» օրենքը: 1991–1992 թթ. լուծարվեցին հանրապետությունում եղած 865 կոլտնտեսություններն ու պետական տնտեսությունները, որոնք թողարկում էին գյուղատնտեսական արտադրանքի ավելի քան 90 %-ը: Դրանց փոխարեն ձևավորվեցին 320 հազարից ավելի անհատական տնտեսություններ: Իբրև սեփականություն նրանց փոխանցվեց հողերի 66 %-ը, անասունների 80 %-ը:

Հողի սեփականաշնորհումը, որն իրականացվեց տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում, գյուղական բնակչությանն ապահովեց աշխատանքով, մեղմեց գյուղատնտեսական ապրանքների պակասությունը: Որոշ չափով բարձրացավ գյուղացիության նյութական շահագրգռվածությունը: Նորաստեղծ գյուղացիական տնտեսությունները ստեղծված պայման-

ներին համապատասխան փոփոխություններ մտցրին մշակվող բույսերի տեսակա-
նու մեջ և անասնապահության ոլորտում:
Հող ստացավ նաև Աղդրեջանից եկած
փախստականների մի մասը: Գյուղա-
տնտեսական արտադրությունը սկզբնա-
կան շրջանում զգալիորեն նվազեց, բայց
խոր ճգնաժամ չսպրեց, ինչպես արդյու-
նաբերությունը կամ շինարարությունը:

Վերափոխումների ընթացքում թույլ
տրվեցին նաև մի շարք սխալներ ու բաց-
թողումներ, որոնք, ի վերջո, բացասական
ազդեցություն ունեցան ՀՀ ագրոպարե-
նային համակարգի զարգացման վրա:

Անասնաբուծության ոլորտում կայու-
նացման դրսևորումները երևան եկան մի-
այն 1995-2002 թթ., երբ դադարեց անաս-
նազխաքանակի նվազման միտումը, և
նկատվեց կայուն աճ:

Հանրապետության անասնաբուծու-
թյան ոլորտի համար բեկումնային կարելի
է համարել 2003-2008 թթ., երբ ընտանի
կենդանիների գլխաքանակի և անասնա-
բուծական բոլոր մթերքների արտադրու-
թյան ծավալների աճ արձանագրվեց:

2003 թվականից կաթի, մսի և ձվի ար-
տադրության ցուցանիշներն ավելացան:

Հնարավորություն ընձեռվեց ոչ միայն
ապահովելու երկրի ազգաբնակչության,
օրինակ՝ ձվի պահանջարկը, այլև ար-
տահանելու տարեկան արտադրվող ձվի
մինչև 20 %-ը:

2007 թ. վերագործարկվել կամ նոր
ստեղծվել էին պահածոների՝ 30, գինե-
գործական՝ 40, կաթի՝ ավելի քան 250,
մսի՝ 70 և ծխախոտի՝ 4 վերամշակող ըն-
կերություններ:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնա-
ժամի ազդեցությունը խիստ զգալի էր
ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտի վրա:

Այստեղ անկումն ամենամեծն էր՝ 15 %, որը
բացատրվում էր նաև օբյեկտիվ պատ-
ճառներով, բնակլիմայական անբարե-
նպաստ պայմաններով: 2011 թ. մարտին
ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտը գերակա
ճյուղ հայտարարվեց: Մշակվել է գյու-
ղատնտեսության զարգացման հատուկ
ազգային ծրագիր:

Ֆինանսական համակարգը: 1993 թ.
նոյեմբերին հանրապետությունում շրջա-
նառության մեջ դրվեց **հայկական ազգա-
յին դրամը**: Դա կարևոր նշանակություն
ունեցավ ինքնուրույն դրամավարկային
քաղաքականություն վարելու գործում:
Սեփական դրամը շրջանառության մեջ
դնելը կառուցվածքային լուրջ տեղա-
շարժեր առաջ բերեց հանրապետության
ֆինանսական համակարգում. ստեղծվեց
Հայաստանի կենտրոնական բանկը, ձև-
վորվեցին շուրջ 60 առևտրային դրամա-
տներ ու մասնավոր բանկեր:

Սոցիալական վիճակը: Հայաստանի
Հանրապետությունում սոցիալ-տնտե-
սական ծանր վիճակը կտրուկ փոխեց
հատարակության ճնշող մեծամասնության
կենսապայմանները: Տասնյակ տարիների
ընթացքում երաշխավորված աշխատա-
տեղին և աշխատավարձին սովոր, աշխա-
տասեր ժողովրդի մի ակտիվ մաս հայտն-
վեց գործազուրկի կարգավիճակում:

Գործազրկության մակարդակը,
1992 թ. 1,6 %-ից աճելով, 1999 թ. հասավ
11,1 %-ի: Երկար ժամանակ աշխատանք
չունեցողները 2000 թ. կազմեցին գործա-
զուրկների թվի 75 %-ը, որոնց մեծ մասը
(մոտ 80 %) մինչև 50 տարեկան էր և չէր
աշխատում 1992 թվից ի վեր:

Աշխատանքային շուկայում առա-
ջացած վիճակը հանգեցրեց նրան, որ
աշխատավարձի միջին մակարդակն

այլևս չէր ապահովում բնակչության մեծ մասի նույնիսկ նվազագույն կենսապայմանները: 2003 թ. ՀՀ կառավարությունը մշակեց և իրագործեց «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը» (ԱՀՌԾ): Աղքատության մակարդակը 1999 թ. համեմատությամբ 2005 թ. կրճատվեց մոտ 1,9 անգամ, իսկ ծայրահեղ աղքատությունը՝ 4,6 անգամ: 1999–2006 թթ. տնտեսական աճի պայմաններում աղքատության մակարդակը 56,1 %-ից կրճատվեց մինչև 26, 5 %-ի, բայց համաշխարհային տնտեսական նոր ճգնաժամի պայմաններում աղքատությունը նորից աճի միտում ձեռք բերեց:

Հանրապետությունից սկսվեց նոր արտագաղթ: Արտագաղթողների մեծ մասը մեկնեց Ռուսաստան, միայն 25–30 %-ը հանգրվանեց այլ երկրներում:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը: Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության վրա բացասական ազդեցություն գործեցին արտաքին ցնցումները, հատկապես Ռուսաստանի 1998 թ. ֆինանսական և 2008 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամերը: 2008 թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ում սկիզբ առած և այնուհետև ամբողջ աշխարհում տարածված տնտեսական ճգնաժամը բացասական լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև ՀՀ տնտեսության համար: 2009 թ. հունվար–մարտ

ամիսներին, 2008 թ. նույն ժամանակահատվածի համեմատ, տնտեսության անկման ցուցանիշը կազմեց 9,7 %, իսկ արտաքին ապրանքաշրջանառության ծավալը կրճատվեց 30 %-ով:

Ճգնաժամի հետևանքով կրճատվեց կամ լրիվ վերացավ ՀՀ ձեռնարկությունների զգալի մասի արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկը: Զգալիորեն նվազեցին նաև արտասահմանում աշխատող կամ բնակվող հարազատների կողմից Հայաստանի բնակչությանը փոխանցվող կանխիկ դրամական միջոցները:

ՀՀ կառավարությունը մեծ ջանքեր է գործադրում՝ մեղմելու գլոբալ ճգնաժամի հետևանքները: Փորձ է արվում դրամական լուրջ միջոցներ ներգրավելու տնտեսական գործունեության մեջ, որպեսզի պետությունն ավելի մեծ հնարավորություն ունենա կարգավորելու ճգնաժամի հետևանքները տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում: Օգտվելով միջազգային փորձից՝ պետությունը օգնություն է տրամադրում այն ձեռնարկություններին ու բանկերին, որոնք վճարունակ են և մրցունակ: Պետության կողմից իրականացվող միջոցառումները մեղմել են իրավիճակը, սակայն շատ բան դեռ կախված է համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի լիակատար հաղթահարումից, միջազգային ֆինանսական շուկայում կայունության հաստատումից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. ԽՍՀՄ փլուզման և Հայաստանի շրջափակման հետևանքով ի՞նչ իրավիճակում հայտնվեց ՀՀ տնտեսությունը: Տնտեսական իրավիճակը կարգավորելու նպատակով ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին ՀՀ-ում, ի՞նչ հետևանքներ ունեցան դրանք:
2. Ինչո՞ւ ՀՀ արդյունաբերությունը 1990–ական թթ. սկզբին հայտնվեց ճգնաժամային իրավիճակում, այն հաղթահարելու նպատակով ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին:

3. Ներկայացրե՞ք սեփականաշնորհման ընթացքն ու հետևանքները: Ո՞րն էր ՀՀ-ում էներգետիկ ճգնաժամի պատճառը: Ե՞րբ և ինչի՞ շնորհիվ բարելավվեց էլեկտրամատակարարումը:
4. Ինչո՞ւ նորանկախ ՀՀ-ում գյուղատնտեսությունը դիտվեց որպես տնտեսության կարևորագույն բնագավառներից մեկը: Ներկայացրե՞ք հողի սեփականաշնորհման գործընթացը և հետևանքները:
5. Ե՞րբ շրջանառության մեջ դրվեց ՀՀ դրամը: Ներկայացրե՞ք բնակչության սոցիալական վիճակը: Ի՞նչ ազդեցություն է ունեցել 2008 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը ՀՀ տնտեսության վրա: ՀՀ կառավարությունն ի՞նչ քայլեր է ձեռնարկում ճգնաժամից դուրս գալու համար:

§ 3. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Բազմակուսակցական համակարգի ձևավորումը: Անկախության հռչակումից անմիջապես հետո Հայաստանի Հանրապետությունում քայլեր արվեցին երկրի ժողովրդավարացման ուղղությամբ:

Որոշում ընդունվեց պետական մարմինները, ձեռնարկությունները, ուսումնական հաստատությունները և զինվորական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու վերաբերյալ:

1991 թ. փետրվարին խորհրդարանն ընդունեց օրենք, որով հանրապետությունում ստեղծվում էր բազմակուսակցական համակարգ: Երկարամյա ընդմիջումից հետո հայրենիքում ազատորեն գործելու իրավունք ստացան Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, Հայաստանի ռամկավար ազատական և Սոցիալ–դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունները:

Առաջացան նոր կուսակցություններ, հասարակական–քաղաքական կազմակերպություններ ու միություններ՝ Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ), Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը (ՀՀԿ), Ազգային ժողովրդավարական միությունը (ԱԺՄ), «Մահմանադրական իրավունք» միությունը (ՄԻՄ) և

այլն: Ավելի ուշ հիմնվեցին Հայաստանի ժողովրդական (ՀԺԿ), Օրինաց երկիր (ՕԵԿ), Ժառանգություն, Բարգավաճ Հայաստան (ԲՀԿ) կուսակցությունները և այլն: Կուսակցությունների թիվը հետզհետե աճեց՝ հասնելով մի քանի տասնյակի:

1990–ական թվականների սկզբին հետխորհրդային առաջին բազմակուսակցական Գերագույն խորհրդում ամենամեծ խմբակցությունն ուներ Հայոց համազգային շարժումը (ՀՀՇ): Գերագույն խորհրդում ներկայացված էին ՀՅԴ–ն, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը (ԿԿԿ), Հայաստանի ռամկավար ազատական կուսակցությունը (ՀՌԱԿ): Կուսակցությունների մի մասը վերաճեց վերվեց կամ մասնատվեց:

1994 թ. դեկտեմբերի վերջին կուսակցությունների վերաբերյալ օրենքը խախտելու ամբաստանությամբ կասեցվեց դաշնակցության գործունեությունը Հայաստանում: Կուսակցությունը չկարողացավ մասնակցել ընթացիկ խորհրդարանական ընտրություններին: Հասարակական կյանքից քաղաքական ուժի մեկուսացումը հակաժողովրդական քայլ էր և բացասաբար անդրադարձավ երկրում ժողովրդա-

վարական վերափոխումների ընթացքի ու քաղաքական իրավիճակի վրա:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը հանրապետությունում աշխուժացավ **1995 թ. հուլիսի 5-ի** խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ: Ընդդիմադիր հիմնական կուսակցություններն առաջադրեցին իրենց թեկնածուներին, իսկ ՀՀԸ-ն, իր շուրջը համախմբելով մի շարք կուսակցություններ և հասարակական կազմակերպություններ, ձևավորեց «Հանրապետություն» քաղաքական միավորումը: Նախընտրական պայքարն ընթանում էր «Հանրապետություն» միավորման և ընդդիմության միջև: Ընդդիմադիր հիմնական կուսակցությունները համախմբվեցին Ազգային ժողովրդավարական միության (ԱԺՄ) շուրջ: «Հանրապետություն» միավորումը խորհրդարանի 191 պատգամավորական տեղերից նվաճեց 114-ը:

1996 թ. սեպտեմբերի 22-ի նախագահական ընտրություններն անցան քաղաքական թեժ պայքարի պայմաններում: «Հանրապետություն» միավորումն առաջադրեց ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի թեկնածությունը, իսկ ընդդիմադիր մի քանի կուսակցություններ միավորվելով առաջադրեցին ԱԺՄ նախագահ Վազգեն Մանուկյանի թեկնածությունը:

Ըստ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հրապարակած պաշտոնական տվյալների՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի օգտին քվեարկել էր ընտրության մասնակիցների 51,75 %-ը, իսկ Վ. Մանուկյանի օգտին՝ 41,29 %-ը: Դժգոհելով նախագահական ընտրությունների արդյունքներից, այն համարելով կեղծված՝ մարդիկ դուրս եկան հանրահավաքների և ցույցերի՝ պա-

հանջելով անցկացնել կրկնակի ընտրություններ: 1996 թ. սեպտեմբերի 25-ի հանրահավաքի մասնակիցները ներխուժեցին խորհրդարանի շենք: Բողոքի այս պողոկոմը կասեցվեց: Սկսվեցին ընդդիմության առաջնորդների ու առավել ակտիվ ներկայացուցիչների ձերբակալությունները, տեղի ունեցան քաղաքական դատավարություններ, հանրապետությունում արգելվեց հանրահավաքների և ցույցերի կազմակերպումը: Այս ընտրություններից հետո խորացած քաղաքական ճգնաժամը հանգեցրեց **1998 թ. փետրվարին** երկրի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին: 1998 թ. մարտին՝ արտահերթ նախագահական ընտրությունների ժամանակ, հիմնական պայքարն ընթանում էր ՀՀ վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանի և քաղաքական ասպարեզ վերադարձած, ՀԿԿ Կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանի միջև: Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը:

Ներքաղաքական զարգացումները 1999-2010 թթ.: Արտահերթ նախագահական ընտրություններից հետո ՀՅԴ-ն, որի պաշտոնական կարգավիճակը վերականգնվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո, դադարեցրեց ընդդիմադիր պայքարը և սատարեց նախագահ Ռ. Քոչարյանին:

Ակտիվ քաղաքական պայքարի մթնոլորտում անցան **1999 թ. մայիսի 30-ի** խորհրդարանական ընտրությունները: Նախընտրական շրջանում ձևավորվեց «Միասնություն» դաշինքը, որի մեջ մտան Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը, Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը և Երկրապահ-կամավորականների միությունը: Ընդդիմադիր

ՀՀ նախագահներ Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Ռոբերտ Քոչարյան, Սերժ Սարգսյան

կուսակցությունները չմիավորվեցին, և լուրջ ընդդիմադիր ուժ չկազմավորվեց: Ընտրություններում հաղթեց «Միասնություն» դաշինքը: Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Կարեն Դեմիրճյանը, վարչապետ նշանակվեց Վազգեն Սարգսյանը:

1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին գինված 5 ահաբեկիչներ ներխուժեցին ԱԺ-ի նիստերի դահլիճ և կրակ բացեցին ներկաների վրա: Ահաբեկչությանը զոհ դարձան պետական 8 գործիչներ, այդ թվում՝ ԱԺ նախագահ Կարեն Դեմիրճյանը, վարչապետ Վազգեն Սարգսյանը:

Ահաբեկչությունը ծանրացրեց հանրապետության վիճակը, հանգեցրեց ներքաղաքական իրավիճակի կտրուկ սրման: Սակայն հանրապետության ղեկավարությունը կարողացավ խուսափել ներքաղաքական ցնցումներից և աստիճանաբար կայունացրեց քաղաքական իրավիճակը:

ՀՀ նախագահական չորրորդ ընտրություններն անցկացվեցին **2003 թ. փետրվարի 19-ին**: Երկրորդ փուլ դուրս եկան գործող նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը և միացյալ ընդդիմության թեկնածու Ստեփան Դեմիրճյանը: Մարտի 5-ին նախագահի վերընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը:

2003 թ. մայիսի 25-ին տեղի ունեցան նաև Ազգային ժողովի հերթական ընտրությունները: Առավել շատ ձայներ ստացած երեք կուսակցությունները՝ ՀՀԿ-ն, ՕԵԿ-ը և ՀՅԴ-ն, քաղաքական կոալիցիա կազմեցին և համատեղ ձևավորեցին կառավարություն: Վարչապետ նշանակվեց 2000 թ. այդ պաշտոնում գտնվող, Հայաստանի հանրապետական կուսակցության խորհրդի նախագահ Անդրանիկ Մարգարյանը:

2007 թ. մայիսի 12-ի խորհրդարանական ընտրություններից հետո ՀՀԿ, ԲՀԿ և ՀՅԴ կուսակցությունները ստորագրեցին համաձայնագիր և ձևավորեցին կոալիցիոն նոր կառավարություն: Վարչապետ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը:

ՀՀ նախագահական հինգերորդ ընտրություններն անցկացվեցին **2008 թ. փետրվարի 19-ին**: Նախագահի 9 թեկնածուների մեջ էին ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և վարչապետ Սերժ Սարգսյանը: ՀՀ նախագահ ընտրվեց Սերժ Սարգսյանը: Չընդունելով ընտրության արդյունքները՝ ընդդիմության արմատական թևը Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ղեկավարությամբ փետրվարի 20-ից 10 օր

անընդմեջ շարունակվող հանրահավաքներ սկսեց: Ապակայունացած իրավիճակը Երևանում մարտի 1-2-ը հանգեցրեց ողբերգական դեպքերի: Տեղի ունեցան բախումներ ոստիկանության և հանրահավաքի մասնակիցների միջև: Զոհվեց 10 մարդ: Եղան վիրավորներ: Երկրում մտցվեց 20-օրյա արտակարգ դրություն:

2008 թ. մարտի 21-ին հանրապետությունում բարեփոխումներ իրականացնելու, հասարակական համերաշխության մթնոլորտ ապահովելու նպատակով ՀՀ Ազգային ժողովում մեծամասնություն կազմող չորս կուսակցությունները՝ ՀՀԿ-ն, ԲՀԿ-ն, ՕԵԿ-ն ու ՀՅԴ-ն, ստորագրեցին քաղաքական կոալիցիայի համաձայնագիր՝ ստանձնելով երկրի կառավարման պատասխանատվությունը: Վարչապետ նշանակվեց Տիգրան Սարգսյանը:

Պատճառաբանելով, թե իշխանությունների՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված քաղաքականությունը չի բխում Հայաստանի շահերից՝ ՀՅԴ-ն 2009 թ. ապրիլի 22-ին դուրս եկավ կոալիցիայից և հռչակեց, որ ծավալում է կառուցողական ընդդիմադիր գործունեություն:

Հանրապետության բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման գործում իր դերն ունի «Ժառանգություն» կուսակցությունը, որը, Ազգային ժողովի 4-րդ գումարման ընտրություններում հաղթահարելով 5 %-անոց շեմը, խորհրդարանում ապահովեց 7 պատգամավորական տեղ: Հանրապետության ընդդիմադիր դաշտի մի խումբ կուսակցություններ ու հասարակական կազմակերպություններ միավորվելով կազմեցին Հայ ազգային կոնգրեսը (ՀԱԿ), որը ձևավորվեց 2008 թ. օգոստոսին ՀՀ առաջին նախագահի ղեկավարությամբ:

2011 թ-ից ՀՀ քաղաքական կյանքում սկսեց նոր, փոխադարձաբար ավելի հանդուրժող մթնոլորտ ձևավորվել:

Հայ առաքելական եկեղեցին հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանում: Հայոց անկախության վերականգնումն ամբողջ հայ ժողովրդի, Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրական երազանքի իրականացումն էր: Հայոց եկեղեցին ժողովրդի կողքին էր ազատագրական պայքարի ընթացքում, հանրապետության կայացման դժվարին ճանապարհին:

Հայ առաքելական եկեղեցին ազգային եկեղեցի ճանաչելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված «ՀՀ-ում խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը: Դրանով Հայոց եկեղեցուն իրավունք էր տրվում վերստեղծելու իր թեմերն ու համայնքները, կառուցելու նոր եկեղեցիներ ու նպաստելու հոգևոր կյանքի զարգացմանը: Հայոց եկեղեցին պաշտպանեց իշխանությունների նախաձեռնությունը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ ստեղծելու հարցում: Վազգեն Ա կաթողիկոսը հաստատեց ներքին թեմերի եկեղեցական կանոնադրությունը: Վերականգնվեցին խորհրդային տարիներին արգելված եկեղեցատեր կազմակերպություններն ու միությունները, կրոնական երգչախմբերը, աշխուժացավ կիսաքանդ եկեղեցիների նորոգման, նորերի կառուցման գործընթացը:

1994 թ. օգոստոսին վախճանվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն: 1995 թ. ապրիլին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում բացվեց ազգային-եկեղեցական պատգամավորական ժողովը: Ամենայն

հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն: Նա օծվեց Գարեգին Ա անվամբ: **Գարեգին Ա-ի** կարճատև, բայց եռանդուն գործունեության տարիներին (1995–1999) ընդարձակվեց եկեղեցաշինությունը, ստեղծվեցին հոգևոր–եկեղեցական նոր կառույցներ, սերտացան միջեկեղեցական կապերը:

Գարեգին Ա-ի մահից հետո Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում 1999 թ. հոկտեմբերի 26–28–ը տեղի ունեցած ազգային–եկեղեցական ժողովում Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Արարատյան Հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Ներսիսյանը: Հայոց 132–րդ հայրապետը գահ բարձրացավ հայոց պետականության համար ծանր իրավիճակում. հոկտեմբերի 27–ին Ազգային ժողովում տեղի էր ունեցել ահաբեկչություն:

Հայ առաքելական եկեղեցին անդամակցել է եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդին: Էջմիածնում միջեկեղեցական հարաբերությունների գրասենյակ է բացվել: Գարեգին Բ-ն ձեռնամուխ եղավ եկեղեցական ներքին կյանքի կարգավորմանն ու կազմակերպմանը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հոգևոր կրթարանների վերաշխուժացմանը: ՀՀ կառավարությունը Գևորգյան հոգևոր ճեմարանը ճանաչեց որպես բարձրագույն ուսումնական հաստատություն՝ Աստվածաբանական համալսարան, իսկ Վազգենյան դպրանոցը դարձավ նրա մասնաճյուղը: 2000–ական

թվականներին զգալի աշխատանքներ կատարվեցին փակված վանական հաստատությունները վերաբացելու ուղղությամբ: Վերաբացվեցին Գեղարդի, Խոր վիրապի, Ս. Գայանե, Ս. Հովսիսմե վանքերը: Մայր Աթոռի «Ալեք և Մարի Մանուկյան» գանձատանը հիմնվեց Գարեգին Ա-ի անվան Աստվածաբանական–հայագիտական կենտրոնը, որի նախաձեռնությամբ կազմակերպվում են գիտաժողովներ, պատրաստվում և հրատարակվում են աստվածաբանական ու հայագիտական ուսումնասիրություններ:

2001 թ. սեպտեմբերի 23–ին օծվեց աշխարհում ամենամեծ հայկական եկեղեցին՝ Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, որի շինարարությունը սկսվել էր դեռևս Վազգեն Ա-ի օրոք:

2001 թ. մեծ շուքով, ազգովի և պետականորեն տոնվեց քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու 1700–ամյա հորելյանը: 2000 թ. դեկտեմբերի 31–ին՝ տարեմուտի գիշերը, Հայոց հայրապետը և հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը Խոր Վիրապից Մայր Աթոռ բերեցին Լուսավորչի կանթեղը, որի յուսը տարածվեց մոմավառության միջոցով, և ազդարարվեց Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700–ամյա հորելյանն ու երրորդ հազարամյակի սկիզբը: Հորելյանական տարվա ընթացքում կազմակերպվեցին ուխտագնացություններ, գիտաժողովներ, կրթամշակութային բազմաթիվ միջոցառումներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին հասարակական կյանքի ժողովրդավարացման ուղղությամբ: Ներկայացրե՞ք բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման գործընթացը: Ի՞նչ հետևանք ունեցավ դաշնակցության գործունեության կասեցումը:

Ինչպե՞ս ընթացան և ի՞նչ ավարտ ունեցան 1995 թ. խորհրդարանական, 1996 և 1998 թթ. նախագահական ընտրությունները:

2. Ի՞նչ մթնոլորտում անցան և ի՞նչ ավարտ ունեցան 1999 թ. մայիսի 30-ի խորհրդարանական ընտրությունները: Ներկայացրե՞ք 1999–2008 թթ. ներհանրապետական ճգնաժամն ու ներքաղաքական զարգացումները: Ի՞նչ ավարտ ունեցան 2008 թ. փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունները:
3. Ի՞նչ ներդրում ունի Հայ առաքելական եկեղեցին նորանկախ ՀՀ-ի կայացման գործում: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ «ՀՀ-ում խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքի ընդունումը: Ի՞նչ գիտեք Ամենայն հայոց կաթողիկոսների գործունեության մասին:

§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ճանաչումը: Նորանկախ հանրապետության միջազգային ճանաչումն սկսվեց 1991 թ. վերջերից: Դեկտեմբերին Հայաստանը ճանաչվեց ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Կանադայի, Ռումինիայի կողմից:

1992 թ. մարտի 2-ին Հայաստանը դարձավ Միավորված ազգերի կազմակերպության լիիրավ անդամ. ՀՀ առաջին արտգործնախարար Բաֆֆի Հովհաննիսյանը ՄԱԿ-ի գրասենյակի առջև բարձրացրեց Հայաստանի պետական դրոշը: ՀՀ-ն անդամագրվեց նաև միջազգային այլ կազմակերպությունների, այդ թվում՝ Մեծովյան տնտեսական համագործակցությանը (ՄՕՏՀ):

Թեև 1991 թ. դեկտեմբերի 1-ին Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, բայց նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց: Անկարան հայկական իշխանություններին նախապայմաններ ներկայացրեց. չարժարժել Հայոց ցեղասպանության հարցը, հրաժարվել պահանջատիրությունից,

Լեոնային Դարաբաղին աջակցելուց: Հայաստանի ղեկավարությունը մերժեց այդ նախապայմանները:

Հարաբերությունները ԱՊՀ-ի և հարևան երկրների հետ: Հայաստանի համար կարևորագույն տեղ են գրավում ուղղակի հարաբերությունները Ռուսաստանի Դաշնության հետ: 1995 թ. մարտի 16-ին ՀՀ և ՌԴ միջև կնքված պայմանագրով իրավական հիմքի վրա դրվեց Հայաստանում ռուսական ռազմական ուժերի տեղակայման հարցը, որը էական նշանակություն ունի հանրապետության անվտանգությունն ապահովելու գործում:

Երկու երկրների հարաբերությունները որակական նոր փուլ թևակոխեցին Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին **1997 թ. օգոստոսի 29-ին կնքված պայմանագրով:**

Բարեկամ երկրների տնտեսական համագործակցությունը կարգավորում է Միջկառավարական հանձնաժողովը: ՌԴ-ից ՀՀ առաքվում է բնական գազ, ՀԱԷԿ-ի

միջուկային վառելիքը, նաև բնական ալմաստներ, որոնց մշակումը ՀՀ տնտեսության կարևոր ճյուղերից է:

ՀՀ-ում գործում է ռուսական կապիտալի մասնաբաժնով 1200 ընկերություն: Հայաստանի տնտեսության մեջ ՌԴ-ի ներդրումները մինչև 2011 թ. կազմել են 2,5 մլրդ դոլար:

ՌԴ նախագահ Դմիտրի Մեդվեդևը 2010 թ. օգոստոսի 19-20-ը պաշտոնական այցով եղավ ՀՀ-ում: Ստորագրվեց նոր պայմանագիր ՀՀ-ում գտնվող ռուսական ռազմակայանի տեղակայման ժամկետը երկարացնելու, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական ոլորտում համագործակցության վերաբերյալ:

Հայաստանը բարիդրացիական հարաբերություններ է հաստատել Ուկրաինայի, Բելառուսի և Մոլդովայի հետ: Միջին Ասիայում Հայաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր գործընկերը Թուրքմենստանն է. հանրապետության տնտեսության կենսապահովումը կախված է նաև թուրքմենական գազի առաքումներից:

Հայաստանն առևտրատնտեսական և մշակութային բազմաթիվ համաձայնագրեր է կնքել Ղազախստանի, Ուզբեկստանի և Տաջիկստանի հետ:

Հատկապես կարևոր է **Վրաստանի** հետ հարաբերությունների ամրապնդումը, որի տարածքով շրջափակված Հայաստանը կապվում է արտաքին աշխարհի հետ: Վրաստանը Հայաստանի համար կարևորվում է նաև այդ երկրում բնակվող մեծաքանակ վիրահայության, Ջավախքի հայության, ինչպես նաև հայկական մշակույթի բազմաթիվ հուշարձանների առկայությամբ: 2001 թ. կնքվեց «Բարեկամության, համագործակցության և

փոխադարձ անվտանգության մասին» հայ-վրացական պայմանագիրը:

Սերտ հարաբերություններ են հաստատվել հարևան երկրի՝ **Իրանի** հետ: Արաքսի վրա կառուցված կանոնադրապետություն է տալիս աշխուժացնելու երկու երկրների տնտեսական համագործակցությունը:

Իրանը Հայաստանի կարևոր առևտրային գործընկերներից է: 2001 թ. Հայաստանից Իրան արտահանված ապրանքների ծավալը կազմել է 32 մլն ԱՄՆ դոլար, իսկ ներկրման ծավալը՝ 78 մլն դոլար: Վերջինի մեջ մեծ տեղ են գրավում նավթամթերքը և գազը:

Հայաստանը ծգտում է սերտ, բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու Մերձավոր և Միջին Արևելքի արաբական երկրների հետ: 1993 թ. ի վեր Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Զուվեյթի հետ մի քանի տասնյակ համաձայնագրեր ու պայմանագրեր են ստորագրվել:

Հարաբերությունները ԱՄՆ-ի և եվրոպական երկրների հետ: Ամրապնդելով համագործակցությունը ԱԳՀ երկրների հետ՝ ՀՀ-ն միաժամանակ կարևորում է իր արտաքին քաղաքականության ամերիկյան ու եվրոպական ուղղությունները:

Տնտեսական ոլորտում ՀՀ-ի և **ԱՄՆ-ի** համագործակցության զարգացման նպատակով ստորագրվել են առևտրային կապերի զարգացման, երկկողմ ներդրումների և դրանց խրախուսման ու պաշտպանության մասին համաձայնագրեր: Հայաստանում գործում են ԱՄՆ սեփականություն հանդիսացող մի շարք ընկերություններ: ԱՄՆ-ը Հայաստանի երկրորդ առևտրային գործընկերն է, նրա հետ առևտուրը կազմում է Հայաստանի առևտրի ընդհանուր ծավալի II տոկոսը:

Եվրոպայի Խորհրդին (ԵԽ) Հայաստանի Հանրապետության լիիրավ անդամակցությունը, որը տեղի ունեցավ **2001 թ. հունվարի 25-ին**, ընդլայնեց եվրոպական երկրների հետ համագործակցության շրջանակները: Դրանով Հայաստանը հաստատեց քաղաքական, իրավական, հատկապես մարդու իրավունքների պաշտպանության և այլ բնագավառներում եվրոպական չափանիշներին հետևելու իր վճռականությունը:

Ամուր հիմքերի վրա են դրված նաև **ՀՀ ու Եվրամիության (ԵՄ)** փոխհարաբերությունները, որոնց որակապես նոր փուլի սկիզբը եղավ գործընկերության և համագործակցության համաձայնագրի կնքումը 1996 թ.: Համաձայնագիրը, որ գործողության մեջ մտավ 1999 թ.-ից, հնարավորություն տվեց ԵՄ-ի հետ համագործակցություն զարգացնելու տարբեր ոլորտներում:

Զարգացել են **Հայաստան-ՆԱՏՕ** հարաբերությունները: 2004 թ. փետրվարից Հայաստանի 34 հոգանոց խաղաղապահ դասակը հունական ուժերի կազմում մասնակցել է Կոսովոյում ՆԱՏՕ-ի կողմից իրականացվող խաղաղապահ գործողությանը:

Հայաստանը հարաբերություններ է հաստատել նաև Կանադայի, Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Չինաստանի, Ճապոնիայի, Հնդկաստանի և այլ երկրների հետ: ՀՀ-ն 150-ից ավելի երկրների հետ հաստատել է դիվանագիտական հարաբերություններ, աշխարհի երեք տասնյակից ավելի երկրներում գործում են ՀՀ դեսպանությունները, ներկայացուցչություններն ու հյուպատոսությունները:

Միջազգային ասպարեզում Հայաստանը վարում է աշխույժ արտաքին քա-

ղաքականություն: Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը միտված է երկրի անվտանգության ամրապնդմանը, տնտեսական զարգացմանը և թելադրված է նրա աշխարհաքաղաքական վիճակով:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գլխավոր ուղղություններից մեկը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն է: Այդ գործընթացը XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին ծավալվեց նոր թափով:

Ցեղասպանությունը ճանաչած և դատապարտած պետությունների թիվը շուրջ 2,5 տասնյակ է: Այն ճանաչել են նաև ԱՄՆ-ի 42 նահանգները և տարբեր քաղաքների քաղաքապետարանները:

Նախկինում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու գործընթացում ակնհայտ էր տվյալ երկրի հայ համայնքի ազդեցության հանգամանքը: Լիտվայի, Սլովակիայի ճանաչումից հետո սկսվել է մի փուլ, երբ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչում են այնպիսի երկրներ, որտեղ հայ համայնքը գրեթե բացակայում է:

Կարևորվում է 2005 թ. ապրիլին Գերմանիայի Բունդեսթագի Հայոց ցեղասպանության դատապարտման վերաբերյալ որոշումը, քանզի այդ երկիրը մեղքի իր բաժինն է ունեցել Մեծ եղեռնի իրագործման հարցում:

Եվրամիությունը Թուրքիայի անդամակցության նախապայմանների մեջ նշում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման փաստը:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը որոշակի ազդեցություն ունեցավ նաև Թուրքիայում հասարակական կարծիքի փոփոխման վրա: Այդ հարցը

դադարեց «տարու»՝ արգելված թեմա լինելուց այդ երկրում և դարձավ ամենաքննարկվող հիմնահարցերից մեկը: **2007 թ. հունվարի 19-ին** Ստամբուլում ահաբեկչության գոհ դարձավ «Ակոս» թերթի խմբագիր, հայտնի հասարակական գործիչ **Հրանտ Դինքը**: Նրա թաղման արարողությունը վերածվեց բազմա-հազարանոց ցույցի:

Մական պաշտոնական Թուրքիան շարունակում է Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունը: **2006 թ. Թուրքիայի կառավարությունը** Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ պայքարը հռչակեց երկրի արտաքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկը: Թուրքերը նյութական և մարդկային մեծ միջոցներ են ծախսում Հայոց ցեղասպանությունը չճանաչած երկրներում այդ գործընթացը կասեցնելու համար:

Թուրքիան մինչև օրս չի բացել ՀՀ-ի հետ պետական սահմանը, որ փակել էր դարաբադա-ադրբեջանական պատերազմի օրերին՝ 1993 թ. ապրիլին: Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկեց ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը՝ Թուրքիայի նախագահ Ա. Գյուլին 2008 թ.

սեպտեմբերի 6-ին հրավիրելով Հայաստանի և Թուրքիայի ֆուտբոլային հավաքականների հանդիպմանը: Հայաստանի Հանրապետության նախագահի նախաձեռնությունը միջազգային հանրության կողմից անվանվեց «ֆուտբոլային դիվանագիտություն»:

2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև ստորագրվեցին «Երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և զարգացման մասին» արձանագրությունները: Դրանցով նախատեսվում էր բացել երկու երկրների սահմանը և կարգավորել միջպետական հարաբերությունները: Թուրքիան արձանագրությունների վավերացումը կապեց Հայաստանին ներկայացված նախապայմանների, հատկապես դարաբադյան խնդրի հետ, որի պատճառով փաստորեն ձախողվեց հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը: Ելնելով իրավիճակից՝ ՀՀ նախագահը 2010 թ. ապրիլի 22-ի հրամանագրով կասեցրել է արձանագրությունների վավերացման գործընթացը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն էր ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրն անկախացումից հետո: Ներկայացրե՞ք ՀՀ միջազգային ճանաչման գործընթացը: Ինչո՞ւ Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատվեցին:
2. Ո՞ր քննազավառներում են համագործակցում ՀՀ-ն և ՌԴ-ն: Ի՞նչ գիտեք ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև 1995 թ. մարտի 16-ին կնքված պայմանագրի մասին: Ի՞նչ հարաբերություններ ունի ՀՀ-ն ԱԳՀ մյուս պետությունների, Իրանի և արաբական երկրների հետ:
3. Ի՞նչ ոլորտներ է ընդգրկում հայ-ամերիկյան համագործակցությունը: Ներկայացրե՞ք ՀՀ-ի եվրոպական միասնացմանն ուղղված քայլերը, Եվրամիության հետ

փոխհարաբերությունները, տնտեսական միասնացման գործընթացը: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ կտա մեր երկրին Եվրոպական հարևանության քաղաքականության մեջ ընդգրկվելը: Ուրիշ ի՞նչ երկրների հետ է ՀՀ-ն հարաբերություններ հաստատել:

4. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք Հայոց գեղասպանությունը ճանաչած և դատապարտած երկրներն ու կազմակերպությունները: Ինչո՞ւ է Թուրքիան շարունակում Հայոց գեղասպանությունը ժխտելու քաղաքական ուղեգիծը: Ձեր կարծիքով՝ հնարավո՞ր է Թուրքիայի կողմից Հայոց գեղասպանության ճանաչումը, դա ի՞նչ հետևանքներ կունենա:

ԳԼՈՒԽ 2. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԱՆԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ: ԱՐՑԱՌՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Անկախության հռչակումը և պետականության ձևավորումը: Օգտվելով ԽՍՀՄ դեկլարության բացարձակ աջակցությունից՝ ադրբեջանական իշխանությունները շարունակում էին զավթել հայկական գյուղերը և բնակիչներին արտաքսել իրենց բնօրանից:

1991 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ադրբեջանական միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատները (ռուս.՝ ՕՄՕՆ) խորհրդային բնակի աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեցին Ճահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության դեմ: Ապրիլի 30-ին սկսվեց նախօրոք մշակված «Կոլցո» («Օղակ») գործողությունը: Կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերում, որտեղ հերոսաբար զոհվեցին **Թաթուլ Կրպեյանը, Սիմոն Աչիբգյոզյանը, Արթուր Կարապետյանը, Վալերի Նազարյանը, Զարգանդ Դանիելյանը** և ուրիշներ: Ուժերը խիստ անհավասար էին, և զավթիչները գրավեցին Գետաշենն ու Մարտունաշենը: Շուտով ադրբեջանցի-

ները համատարած հարձակումներ սկսեցին նաև հայկական մյուս շրջանների վրա: Փաստորեն **1991 թ. մայիսին Ադրբեջանի կողմից հրահրվեց ղարաբաղա-ադրբեջանական պատերազմ:**

1991 թ. հուլիսին ստեղծվեցին ինքնապաշտպանության ընդհատակյա կոմիտե և ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբ: Մարզի բոլոր շրջաններում կազմակերպվեցին զինված ջոկատներ: Հետագայում՝ 1992 թ. փետրվարին, ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հատուկ որոշում ընդունեց ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի մասին, որով բոլոր զինված ջոկատները կոչվեցին ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժեր և շուտով համախմբվեցին մեկ միասնական հրամանատարության ներքո: Այդ ուժերի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ **Արկադի Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոսը):** Կազմակերպվեց նաև ԼՂՀ պաշտպանության խորհուրդ՝ **Արթուր Մկրտչյանի** նախագահությամբ:

1991 թ. օգոստոսի 30-ին Բաքվում տեղի ունեցած Ադրբեջանի Գերագույն

խորհրդի արտահերթ նստաշրջանն ընդունեց անկախության վերականգնման մասին հռչակագիրը: Դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանը դուրս էր գալիս ԽՍՀՄ կազմից: Հռչակագրում ասված էր, որ Ադրբեջանի Հանրապետությունն ընդգրկված է լինելու 1918–1920 թթ. մուսավաթական Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում: Փաստորեն Բաքուն հրաժարվեց Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդը լինելուց: Դա նշանակում էր, որ նրա կազմում չէին կարող լինել ո՛չ Նախիջևանը, ո՛չ Լեռնային Ղարաբաղը: Ուստի անհրաժեշտ էր շտապել և ձեռքից բաց չթողնել հարմար պատմական պահը:

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի պատգամավորների մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը: Ընդունվեց **«Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին»** որոշումը: Նախկին ԼՂԻՄ և Շահումյանի շրջանի տարածքում հռչակվեց անկախ հայկական պետություն՝ **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ):**

Նույն թվականի **դեկտեմբերի 10-ին** տեղի ունեցավ անկախության հանրաքվե, որը հաստատեց Լեռնային Ղարաբաղի անկախությունը: Այդ օրը, չնայած պատերազմական դժվարին վիճակին, ԼՂՀ-ի բնակչության ձայնի իրավունք ունեցողների 80 %-ը մասնակցեց հանրաքվեին, իսկ քվեարկողների 99 %-ից ավելին ձայն տվեց անկախության օգտին:

1991 թ. դեկտեմբերի 28-ին տեղի ունեցան Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողովի) պատգամավորների ընտրություններ:

ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը 1992 թ. հունվարի 8-ին հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրեց 33-ամյա պատմաբան **Արթուր Մկրտչյանին**: Ստեղծվեց ԼՂՀ նախարարների խորհուրդ՝ Օլեգ Եսայանի վարչապետությամբ:

1992 թ. հունիսի 2-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հաստատեց պետական դրոշը, իսկ նոյեմբերի 17-ին՝ երկրի զինանշանն ու օրհներգը: ԼՂՀ դրոշը եռագույն է՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն՝ սպիտակ գույնի հնգատամ սանդղանման զարդանախշով: Աստիճանաբար կազմավորվեց դատական համակարգը՝ Հայաստանի Հանրապետության օրինակով: Մարտերի բռնում կազմավորվեց ԼՂՀ բանակը, որն ազատագրական պայքարում իրեն պսակեց հաղթանակների փառքով:

Առաջնային համարվեց ղարաբաղյան հակամարտության գոտում խաղաղ բանակցությունների գործընթացը: Սակայն ադրբեջանցիներն իրենց ռազմակայաններից սկսեցին անընդհատ ռմբակոծել Արցախի բնակավայրերը: Խոջալուից, Շուշիից և Աղդամից ամեն օր հրետակոծում էին Ստեփանակերտը: Առանց հակառակորդի ռազմական հենակետերի վերացման հնարավոր չէր ապահովել բնակչության անվտանգությունը:

Արցախյան պատերազմի ծավալումը: Արցախի պաշտպանական ուժերի առջև խնդիր դրվեց լռեցնելու Ստեփանակերտը և շրջակա հայկական գյուղերը ռմբակոծող թշնամու կրակակետերը: 1992 թ. հունվարի 19–20-ը հայ ազատամարտիկները լիովին ազատագրեցին ռազմական հենակետերից մեկը՝ Կրկժանը: Այդ հաղթանակը քաղաքական և հոգեբանական կարևոր նշանակություն ունեցավ:

1992 թ. հունվարին թեժ մարտեր տեղի ունեցան **Քարինտակի** մատույցներում: Շուշիի բարձունքից գրոհող թշնամին չկարողացավ տիրել կրակի տակ գտնվող Քարինտակը: Անառիկ ու հերոսական այդ գյուղը հետագայում կարևոր հենակետ դարձավ Շուշիի կրակակետերը լռեցնելու գործում:

Ստեփանակերտի համար ամենավտանգավորը Խոջալուն էր, որը փակում էր Ստեփանակերտ-Ասկերան մայրուղին: Այդտեղի կրակակետերը լռեցնելու համար **ԼՂՀ ռազմական ուժերը** որոշեցին առաջին հերթին հսկողության տակ վերցնել օդանավակայանը, որտեղ վաղուց իշխում էին հատուկ ջոկատայինները: 1992 թ. փետրվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը հայկական ջոկատները **Աշոտ Ղուլյանի (Բեկոր)** գլխավորությամբ հասան առաջավոր դիրքերին: Անակնկալի եկած հակառակորդը նահանջեց:

Առանց զոհերի հայ ազատամարտիկներն առաջացան դեպի օդանավակայան: Կրակակետերը լռեցին: Հայ մարտիկները գլխավոր ճանապարհի կողմից միջանցք էին թողել, որպեսզի Խոջալուի բնակիչները հեռանային Աղդամ: Փետրվարի 26-ին մի քանի ժամվա ընթացքում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, տալով 8 զոհ և 20 վիրավոր, լիովին ջախջախեցին Խոջալուում տեղակայված ադրբեջանական ուժերը: Ադրբեջանի Ազգային ճակատի կողմից, սակայն, իշխանությունը գրավելու նպատակով կազմակերպվեց և իրականացվեց Խոջալուի խաղաղ բնակչության կոտորածը (400-2000 զոհ): Իրենց իսկ ձեռքով իրականացրած այդ գործողության մեղքը ադրբեջանական իշխանությունները փորձեցին բարդել հայկական կողմի վրա: Խոջալուն ադրբե-

ջանցիների առաջին խոշոր պարտությունն էր: Հաջորդը Շուշին էր:

Շուշիի ազատագրումը: 1992 թ. մայիսի սկզբին **ԼՂՀ** մայրաքաղաքում և այլ բնակավայրերում օրհասական դրություն էր: Մայրաքաղաքը սովի եզրին էր: Բնակիչները միջին հաշվով օրական ստանում էին 11 գ ալյուր և 2,5 գ շաքարավազ: Քաղաքում չկար հեղուկ վառելիք, իսկ մայիսի 1-ից լրիվ անջատվել էր էլեկտրաէներգիան: Ստեփանակերտի և հարակից բնակավայրերի անվտանգության ապահովման համար Շուշին պետք է ազատագրվեր: Ամբողջ հայ ժողովուրդը պատրաստ էր ազատագրելու Շուշին:

Շուշիի ազատագրման գործողությունների ծրագիրը մշակվել էր խիստ գաղտնի պայմաններում: Այդ ծրագիրը կազմելու ծանրությունը և իրագործման ղեկավարումը դրված էին **ԼՂՀ** ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Արկադի Տեր-Թադևոսյանի վրա:

1992 թ. մայիսի 4-ին որոշվեց իրագործել **«Հարսանիք լեռներում»** գործողությունը: Սկսվեց Շուշիի ազատագրումը: Ռազմական գործողությունների ընթացքում Ա. Տեր-Թադևոսյանի կողքին էին գեներալ Գ. Դալիբալթայանը, շտաբի պետ Ֆ. Գզողյանը և ուրիշներ:

Թշնամին ուներ 2300 զինյալ, իսկ գրոհող հայկական ուժերի թիվը հասնում էր 1700-ի: Շուշիի ազատագրման գործողություններին մասնակցում էր մոտ 60 ջոկատ: Մանրամասն հաշվի էին առնվել ոչ մեծաքանակ այդ ջոկատների հնարավորությունները: Գլխավոր ուղղությունների պատասխանատուներ էին նշանակվել քաջարի հրամանատարներ Սեյրան Օհանյանը, Վիտալի Չիթչյանը, Արկադի Կարապետյանը, Աշոտ

Ղուլյանը, Դուշմանը (Վարդան), Սամվել Բաբայանը, Յուրա Հովհաննիսյանը, Վալերի Բալայանը, Նվեր Չախոյանը և ուրիշներ: Հարձակումը կազմակերպվել էր 4 ուղղություններով:

Մայիսի 8-ի գիշերը՝ 2-ն անց 30-ին, հրետանային կրակի ներքո բոլոր չորս ուղղություններով սկսվեց ընդհանուր գրոհը: Հակառակորդը դիրք էր գրավել Շոշի կամրջից ոչ հեռու: Աշոտ Ղուլյանը վիրավոր էր, բայց մնում էր առաջին գծում: Առավոտյան ժամը 6-ն անց 30-ին նա Ա. Տեր-Թադևոսյանին հաղորդեց, որ նստած է Շուշիի բերդի պատին և շուտով կմտնի քաղաք:

Մայիսի 8-ի կեսօրին Շուշիի պաշտպանությունը ճեղքված էր հյուսիսից և արևելքից: Քաղաք մտած ջոկատները կռվում էին շուկայի շրջակայքում և կենտրոնական թաղամասերում: Ժամը 18-ին հայ ազատամարտիկներն ազատագրեցին քաղաքի կենտրոնը: Նրանք փողոցային մարտերով մոտենում էին Ա. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցուն, որն ադրբեջանցիների կողմից վերածվել էր զինապահեստի: Մայիսի 9-ի կեսօրին թշնամին դիմեց խուճապահար փախուստի: Շուշիում կռիվների ժամանակ հակառակորդը տվեց 300 զոհ, 600-700 վիրավոր, 13 գերի: Թշնամուց առգրավվեց կամ ոչնչացվեց մոտ 10 զրահատեխնիկա, հարյուրավոր հրթիռներ ու արկեր: Հայկական կողմն ունեցավ 70 զոհ և 120 վիրավոր:

Շուշիի ռազմական գործողությունները լուրջ մարտական մկրտություն էին ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի համար և իրենց արժանի տեղը գտան հայ ազգային-ազատագրական պայքարի տարեգրության մեջ:

Արցախի հինավուրց մայրաքաղաքի

ազատագրումը բարձրացրեց հայ ժողովրդի մարտական ոգին և բարոյահոգեբանական հարված հասցրեց թշնամուն, որը հետագայում չկարողացավ ազատվել պարտվողի հոգեբանությունից:

Հետապնդելով խուճապահար հակառակորդին ու զարգացնելով ռազմական գործողությունները՝ դարաբաղյան ուժերն առաջ շարժվեցին և **մայիսի 18-ին** մտան **Լաչին**: Դրանով իսկ ճեղքվեց շրջափակման օղակը, և Արցախը ցամաքային ճանապարհով միացավ Հայաստանի Հանրապետությանը: Լաչինի հումանիտար միջանցքով սկսվեց Արցախին սննդամթերքի, վառելանյութի, դեղորայքի և այլ անհրաժեշտ ապրանքների առաքումը: Բացվեց կյանքի ճանապարհը, և Արցախն ընդմիշտ կապվեց մայր հայրենիքին: Այս հաղթանակները խթանեցին ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կազմավորման գործընթացը:

1992 թ. ամռանն ադրբեջանական բանակը օտարերկրյա վարձկանների աջակցությամբ և թալանչիական ջոկատների ուղեկցությամբ լայնածավալ հարձակում սկսեց ԼՂՀ հյուսիսային մասում և գրավեց Շահումյանի շրջանն ու Մարտակերտի շրջանի մի մասը: Ռազմակալված տարածքներում սկսվեցին հայ բնակչության կողոպուտը, խոշտանգումները, սպանությունները, բնակավայրերի ավերումները:

Այս շրջաններից մազապուրծ փախստականների նոր հոսք ուղղվեց դեպի Հայաստանի Հանրապետություն: Ադրբեջանցիների գրաված տարածքներում սկսվեց պարտիզանական շարժում: 1992 թ. ամռանը ռազմական դրություն հայտարարվեց ԼՂՀ ողջ տարածքում: **Օգոստոսի 15-ին** ստեղծվեց **Պաշտպանության պետական կոմիտե**՝ Ռոբերտ Բոչարյանի

նակցեցին ռազմական գործողություններին, այլև ծանրակշիռ ներդրում ունեցան գինվորական կադրերի պատրաստման, մարտական ջոկատների և պաշտպանական շրջանների ձևավորման գործում:

Սփյուռքահայ քաջերի մի մասը գոհվեց: Նրանցից էին **Վիգեն Զաքարյանը, Մհեր Զուլհաճյանը, Մոնթե Մելքոնյանը, Կարո Քահքեջյանը** և ուրիշներ:

Մոնթեն մասնակցել է ՀՀ Իջևանի, Ճամբարակի, ԼՂՀ Շահումյանի, Մարտակերտի, Մարտունու, Քարվաճառի շրջանների ինքնապաշտպանությանը և ազատագրական մարտերին: 1992 թ. սեպտեմբերին, 1993 թ. դեկտեմբերի է Մարտունու ուղղությամբ մարտնչող հայկական զորամասերը: 1993 թ. հունիսի 12-ին գոհվել է Աղդամի մոտ՝ Մարգիլու գյուղում:

Մոնթե Մելքոնյան

Հայ ժողովուրդն իր միասնության և բարձր ոգու շնորհիվ իրեն պարտադրված պատերազմից հաղթականորեն դուրս եկավ և ազգային երկրորդ պետությունը ստեղծեց Հայաստանի ազատագրված հատվածում՝ Արցախում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Համառոտ ներկայացրեք ԼՂՀ անկախության հռչակման և պետականության ձևավորման գործընթացը: Ո՞րն է ԼՂՀ պետական դրոշը: Ինչ անհետաձգելի լուծում պահանջող խնդիրներ էին ծառացել ԼՂՀ-ի առաջ: Ինչ գիտեք «Կուցո» («Օղակ») գործողության մասին, ինչ հետևանքներ ունեցավ:
2. Ներկայացրեք Արցախյան ազատագրական պատերազմի սկիզբն ու ծավալումը: Ինչ նշանակություն ունեցան Շուշիի և Լաչինի հաղթական գործողությունները: Ներկայացրեք պատերազմի հետագա ընթացքն ու ավարտը: Երբ, ում խնդրանքով և ում միջնորդությամբ կնքվեց գինադադարը:
3. Ներկայացրեք սփյուռքահայերի մասնակցությունն Արցախյան ազատամարտին: Պատրաստեք և դասարանին ներկայացրեք սփյուռքահայ ազատամարտիկներից մեկի վերաբերյալ հակիրճ գեկուցում:

§ 2. ԼՂՀ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արցախյան հիմնախնդրի շուրջ բանակցային գործընթացը: Զինադադարի կնքումից հետո շարունակվեց Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման բանակցային գործընթացը: Այն դարձավ Եվ-

րոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) քննարկման առարկա: Ադրբեյջանի իշխանությունները, մերժելով Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի քաղաքական կարգավոր-

մանն ուղղված ամեն մի առաջարկ, շարունակում էին առաջ բաշել երկրամասը կրկին իրենց ենթարկելու պահանջներ:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի բանակցությունների սկզբնական փուլում Հայաստանը որդեգրել էր հետևյալ սկզբունքը. «Հայաստանի Հանրապետությունը կվավերացնի յուրաքանչյուր փաստաթուղթ, որն ընդունելի կլինի Ղարաբաղի ժողովրդի համար և ստորագրված՝ ԼՂՀ ղեկավարության կողմից»: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունն էլ բացառում էր որևէ ենթակայություն Ադրբեջանին և կախվածություն նրանից:

ԼՂՀ-ն հանդես էր գալիս միմյանց նախապայմաններ չթելադրելու դիրքերից՝ առաջարկելով բանակցություններ սկսել կարգավիճակի սկզբունքային հիմքերի ճշտման նպատակով: Միայն Ադրբեջան-Ղարաբաղ ուղղակի բանակցությունների միջոցով հնարավոր կդառնա սահմանել հակամարտող կողմերի փոխզիջումների շրջանակը և քննել խնդրի քաղաքական կարգավորման երկուստեք ընդունելի տարբերակ: Հակառակ սրան՝ Ադրբեջանը համառորեն չի ճանաչում ԼՂՀ-ն որպես հակամարտող կողմ:

1996 թ. վերջին ԵԱՀԿ Լիսաբոնի գազաթափոցում փորձ արվեց Արցախյան խնդրի լուծումը կապելու Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության հետ: Դա անընդունելի էր հայկական կողմի համար: Բանակցությունները մտան փակուղի: 1997 թ. ԵԱՀԿ մի քանի համաժողովներում քննարկումներն արդյունք չտվեցին:

1998 թ. փետրվարի 3-ին ՀՀ-ում կատարվեց իշխանափոխություն: Մարտ ամսին ընտրվեց հանրապետության նոր նախագահ՝ Ռոբերտ Քոչարյանը: Սկսվեց

դարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը:

Բանակցությունների նոր փուլը: Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը, կարևորելով բանակցությունների նշանակությունը խնդրի կարգավորման հարցում, ՄԱԿ-ի 53-րդ նստաշրջանում (1998 թ.) հայտարարեց, որ բանակցություններն արդյունքի չեն հասնի, քանի դեռ գործընթացին չեն մասնակցում Արցախի ներկայացուցիչները: 1998 թ. ԵԱՀԿ համաձայնագրահաները մի քանի անգամ այցելեցին Հայաստանի Հանրապետություն, Ադրբեջան և ԼՂՀ:

Այս փուլում ԵԱՀԿ Մինսկի խումբն աշխուժացրեց գործունեությունը՝ նոր առաջարկներ ներկայացնելով կողմերին, այդ թվում՝ «ընդհանուր պետության» գաղափարը: Նոր «ընդհանուր պետությունը», ըստ համանախագահների, պետք է ստեղծվեր նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում, ինչը թույլ էր տալու, ըստ նրանց, համատեղել տարածքային անձեռնմխելիության և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքները:

Այս սկզբունքը չընդունվեց: Բանակցությունների գործընթացը դարձյալ հայտնվեց փակուղում:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը համառորեն հրաժարվում էր բանակցությունների վերսկսումից: Սակայն ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների ջանքերով 1999 թ. սկսվեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների ուղղակի շփումները, որոնք շարունակվում են մինչև այժմ:

Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի ղեկավարները նորանոր ուղիներ են փնտրում տարածաշրջանում կայուն վիճակ ստեղծելու, հակամարտությունը կարգավորելու համար:

ղգ ղվողն/ստանի մյս ղվոնեռնո՞ւմը ժրոյրմախոնմոհ վմնղվոտղրվկ ղոնղվոնմը ։

մղժղումն ընդամենը

:մմդուսիմմվ դդդռնսմ
 -սդմդվ վնմխնսսք վնմմմմմռւ, դվմդդդ
 մյ յւսմնմմմռ դվ: ճդմնդդդդմ ճմ
 -դմնդմմ վիմռնսմ մսմ, մլմլսսմստոմի
 վտոդ(ս)յ վժ ճդիդնծի դվկվմմռ: Լ 1007
 :դվմնիո վդդիմի 1007 դվնդիկիդդռն
 մվդդդսլմսցիդդդմ գոիտոյնդ

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌ-ԲԸ 1920-1939 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 1. ՍՓՅՈՒՌ-ԲԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-1939 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սփյուռքի առաջացումը: Ցեղասպանությունից փրկված հայությունը, գրկվելով իր բնօրրանում ապրելու հնարավորությունից, սփռվեց աշխարհի տարբեր երկրներում՝ կազմավորելով հայկական սփյուռքը: Հայաստանի այն մասում, որտեղ 1918 թ. վերականգնվեց և պահպանվեց պետականությունը, ավելի քիչ հայ բնակչություն կար, քան նրա սահմաններից դուրս:

Հայ գաղթականներն առաջին հերթին ձգտում էին հաստատվելու այն երկրներում, որտեղ կային հայկական գաղթավայրեր՝ ակնկալելով իրենց ազգակիցների օժանդակությունը:

Հետագայում հայկական համայնքներ ձևավորվեցին նաև այլ երկրներում (ներկայումս՝ շուրջ 50 երկրներում):

1920-ական թվականների սկզբին ամենամարդաշատ հայկական գաղթօջախները Միքիայում և Լիբանանում էին, որտեղ արաբ ժողովրդի բարեկամական վերաբերմունքի շնորհիվ ապաստան գտան հարյուր հազարավոր հայեր:

Խոշոր գաղթօջախ ձևավորվեց Ամերիկայում (ԱՄՆ և Կանադա)՝ շուրջ 130 հազար հայերով: Հայաշատ էին Բալկանյան երկրները՝ Բուլղարիան, Ռումինիան և Հունաստանը: Զգալի թվով հայեր հաստատվեցին Ֆրանսիայում, ինչպես նաև Աֆրիկայի և Ասիայի տարբեր երկրներում: Միայն Իրանում հաշվվում էր մոտ

100 հազար հայ: Թուրքիայում ապրող ավելի քան 2,5 միլիոն հայերից մնացել էր 280 հազարը, որի կեսից ավելին Կ. Պոլսում էր:

1920-ական թվականների սկզբին Խորհրդային Միության սահմաններից դուրս հաշվվում էր շուրջ մեկ միլիոն հայ բնակչություն:

Արևմտահայ գաղթականության մի զգալի հատված ապաստանեց Ռուսաստանում: Շուրջ 600 հազար գաղթականներ էին հանգրվանել Վրաստանում, Ադրբեյջանում և Հյուսիսային Կովկասում: 1920 թվականին Հայաստանի Հանրապետությունում ապրող 720 հազար բնակչից 200 հազարն արևմտահայ գաղթականներ էին:

Հայկական գաղթօջախներում բնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմանները շատ ծանր էին: Նրանց մեծ մասը չունեի մասնագիտական որակավորում, չգիտեր տեղական լեզուները և հարկադրված կատարում էր բարձր որակավորում չպահանջող ու ցածր վարձատրվող ծանր աշխատանք:

Սփյուռքահայությունը հիմնականում բնակվում էր քաղաքներում, զբաղվում արհեստներով ու առևտրով: Երբեմն կառուցում էին առանձին թաղամասեր, ինչը կարևոր նշանակություն ունեցավ համայնքների կրթամշակութային և հասարակական կյանքի կազմակերպման համար:

-զամատ Կղմս վնովժմաւ Ժ մչ յսիշո
ղգմովսփ ղոյրդեղոհմնզի ղոմեստդի
ղոհմիմոյ յամզոյստիվնոյ ղոհմտսվն
-տղոմիվն ղվմեքեքմծվո ժմոշ վո ռեռազպ
ղոռ ոգիւնզվ՝ յստղոմզգդսի վղսնղսլ

:ղվմզժմսւսւ

ճզղջղոյ ղոմիվվկէ մղւսւսւստիտսի
ղոհմվոռմժք իսմեռղոմջոյոյ զոիժղի
ղծվո վմովոռմժք ո վնովժմաւ Ժ յստմ
-տիղլ ղվ-ՕՇ վմզմզսիսպ Ժ 1261 հոյ
:ճզեղոյ՝ ղոյրձսս յսնմոյ նո ղոռմ
-զգղսէ :ղւսւսւստիտղծվ լզմնոյրմսս
ղվմովիվկէ ո մմվեռղոյրմոն վմղո լզմ
-տստի ղվչ յսռղոյստի մմզղղւսւսի
-տմվիտտի ղոհմիմոյ :ճվմեռղոյրմոն
վմղո լզիմոքոմս ո մմվեռղոյրմոն վ
-ստոմնղոմժզլ լզշոռոյ 'ղոմիվվկէ
լզղջմոմնզի ղվմովժմաւ Ժ ճզղոյստի
մղւսւսիտմվիտտի լոմնոյր ոհմոժ
-մսւ վմոմիղլ ո վոսւ Կ յստղսնղսլ

:լոմզժմզի ղոյրջոս վնմոյ

ղոհմիմոյ մմզղղւսնջստ ղվնջոյոռմզի
ո ճվմզղղւսւսմեռմստո ճզզմ ղվնզի
-մոքոմս յսռղոհմղջմս ղզմստոմի
մմզղմիմզ զոմեռմստո մմվեռղոյրմոն
վմղո լզտոլի :Գ լստմո - 12 վմոիմս
-զի Ժ 1261) **ղվոռմզգղսի վղսնղսլ**
վմզղղւսւստդի ճզր ղվնջեհոռոյ
մմզղղւսւսիտմվիտտի ղոհմիմոյ

:ժրմսւստեռոլոռ վղոյնղստղլ յ
մղւսւսիտմվիտտի ղոմսւստդոմղոյ
վղոտոմոյ ղվիղլոռ լսիղղոյսմոժ մղւսւ
-սսն մվ ղվիտիտ ո 'ժրմսւսսիտոլն
վղոհղոյստոմսղ Կ լոհո 'վմոմսղ Ե
մղւսւսիտմվիտտի ղվմեքեք ղվչ յսի
-տղսսմոժ մմոժմոն ղոհմտսվեռղոմիվ
:մմսւսիտ ճզմնզի ոմի մվ ղղւսւստղո
Ճնսմո վմնղլ նո ղվմեքեքոյ :ճվնմոյ
ղոհմիմոյ ճզիմոքոմս 'ղոմսւս տոմ իսմ
-զմեռղոյրմոն վմոյ ո վոմիղսլ Ժ 1261

մղւսւստղոմլժվ ղվմոմզմսւ :մնմոյ ոհմ
-տիմոյ մչ յսիիմոռղժ լզսսս 'ղվմզղիսս
-սքոյոյ ղվմեքեքմծվո ղոմ յստղսզպ ղվչ
իսմզոմսւ ճզր ո ժրմսւսմնոմձս ղմզի
-տոլ մսսմ ղոմսւստոյմմսւսիղ :մղւսւ
-սստոմմսսիտ ո մնմոյ ոհմիմոյ

:մղոյրջոմեռմո մմղ լզմզմ տոմոռ
յսռջմսի 'մմվղզմոյ ղոմսւստոյ ղվչ յսմ
-ոյոյ մղոտոմոյ ղվմոմզմսւ 'մղոմ
-ստղոմլժվ ղվմոմզմսւ վղոտոմոյ ջմզն
-ղոյ իսլզտոմոռղժ 'մմզղղւսւսնիտո
-սի ղոհմոնղոհո իվղոնղզրոյսղլ

:մոժմոն ղոհմոժմոմ ոռղ

մչ յստղոմլ ղծվո վմզղղւսւսնիտոսի
լսզմս յսմմսւսիղ :Կղ-Ե) մղւսւսնիտո
-սի ղոհմտտեռ մոիտիղոյ ո մղւսւ
-սնիտոսի ղոհմոժոյ 'ղ-ԵՃ լմզղղւսւ
-սնիտոսի ղոհմոժմոմ ղվմեքեք ոյ
յսնոմլ ղվչ մզն վմեք յսռջմս ղոյրջոս
վստոն ոյ ո ղոմսւստոյտոմոյ

:իսոսն

-սստի վմզղվնջնզիզ մչ յսիեհղնս մոմ
-տոնջքոմզոռ ոյստեռզիտոնի վժղոմի
ղվմժղոյոյ ոյ Լ վոյոյ ոմչ :մչ թս
լսմոլոյոյ ո լսմսիտվո ոռ :ղվնջնզիզ
ղոհմոնջմոն ոյ մզոս մզն մոլմոի մոյ
-ոյ ղոմսւստոյտոմոյ յսմմսւսիղ

:մղոյրջոմեռմոն ղվմոմսիտոն ո ոհմ
-տոյստղ վղոտոմոյ ղվմոմզմսւ ոռղ
ոգիւնզվ 'մղոյրմնջիտոնի ղոմսւստոն
-տղզմոյ 'ղվջմսն ղոհմոմի վժսւսիտ
'ղվմզղղոհմոմնոն ոյտոյոմո ճզմզմոն
-սն ղւսւսիտոնղոք ճզր ղոհմոմնո մղ
-սւսւսվո նիղ :մչ ղոնոմի մմմսղ ոսնսւ
տոմստղոյրմոն ոյտոմմեզ մմվնղոյրմ
վմս ('ՂՅԳ) մղւսւսվո մստղոյնղմ ոհմ
-տոմսնջմոմ ղոհմիմոյ մչ լզիտմզիտ
-եռի ղվղոհմիմ 9061 :մմզղղւսւսվո
ղոհմոմսնջմոմ ո ղոհմոնիտղզմոյ
ղվնոմոլ մզն մոլմոի ոգիտիտոյ

քում, մասնավորաբար Կիլիկիայում կամ հյուսիսարևելյան վիլայեթներում գաղթական հայերին քնակվելու հնարավորություն տալու մասին: Դրա վերաբերյալ որոշում ընդունվեց նաև Ազգերի լիգայում (1921 թ. սեպտեմբերի 21–22), համաձայն որի՝ հայերի համար պետք է ստեղծվեր «ազգային օջախ»:

Վերջին անգամ Հայկական հարցը քննարկվեց **Լոզանի կոնֆերանսում** (1922 թ. նոյեմբերի 20–1923 թ. հուլիսի 24): Հենց այստեղ էլ, փաստորեն, մոռացվեց Սերի պայմանագիրը և քննարկվեց միայն «ազգային օջախ» ստեղծման հարցը: Սակայն թուրքական պատվիրակության նախագահ, արտգործնախարար Իսմեթ փաշան մերժեց Թուրքիայում հայերի «ազգային օջախ» ստեղծելու առաջարկը՝ ասելով, որ հայերի հողային պահանջներն արդեն լուծված են Արևելյան Հայաստանում:

Դրանից հետո Հայկական հարցն առժամանակ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա չդարձավ: Այն փոխարինվեց հայ գաղթականությանը որևէ կերպ քնակեցնելու և օգնություն ցույց տալու հարցով: Հայ ժողովուրդը միայնակ մնաց աշխարհի ուժեղների առջև: Խորհրդային իշխանության տարիներին Հայ դատի և պահանջատիրության խնդիրներով հիմնականում զբաղվում էր սփյուռքը, որովհետև Խորհրդային Հայաստանը զրկված էր ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու հնարավորությունից:

Խորհրդային Հայաստան–Սփյուռք հարաբերությունները: Սփյուռքի կենսունակության հիմնական գրավականը մայր հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդումն էր: Այդ նպատակով 1920–1930–ական

թվականներին մեծ ջանքեր գործադրեցին սփյուռքի և Հայաստանի մշակութային գործիչները (Հ. Թումանյան, Ե. Չարենց, Ա. Իսահակյան, Ա. Չոպանյան, Է. Օտյան և ուրիշներ):

Հայրենիք–Սփյուռք կապերի ամրապնդման գործում մեծ դեր խաղաց **1921 թ. սեպտեմբերին** ստեղծված **Հայաստանի օգնության կոմիտեն** (ՀՕԿ), որը մասնաճյուղեր ուներ բոլոր հայաշատ գաղթօջախներում: ՀՕԿ–ի խնդիրն էր կապեր հաստատել սփյուռքահայության հետ, նրանց համախմբել Խորհրդային Հայաստանի շուրջը, օգնել հայրենիքի տնտեսական զարգացմանը, իրականացնել հայրենադարձություն: ՀՕԿ–ն օգտագործվեց նաև հակախորհրդային ուժերի, հատկապես ՀՅԴ–ի դեմ պայքարելու համար:

1920–ական թվականների սկզբին ՀՕԿ–ը սփյուռքում ուներ 200 մասնաճյուղ՝ 10 հազար անդամներով: Նրանք մեծ օգնություն ցուցաբերեցին Հայաստանին: Իր հերթին ՀՕԿ–ը սփյուռք էր ուղարկում գրականություն, կինոժապավեններ, գիտաքարոզչական այլ նյութեր:

ՀՕԿ–ի վարչության առաջին նախագահը Հ. Թումանյանն էր: Նրա գլխավորած պատվիրակությունը մեկնեց Կ. Պոլիս: 1924 թ. Եվրոպայի գաղթօջախներում եղավ ՀՕԿ–ի կենտրոնական վարչության նախագահ Ա. Երզնկյանի գլխավորած պատվիրակությունը: Զգալի գումար հավաքվեց Խորհրդային Հայաստանի վերաշինության համար: Ամերիկայում Անդրանիկը պատվիրակությանը նվիրեց իր սուրը՝ այն Հայաստանի պատմության պետական թանգարան հանձնելու համար:

ՀՕԿ–ը երկարատև գործունեություն չունեցավ: 1930–ական թթ. քաղաքական բռնաճնշումների շրջանում նրա ղեկա-

:Ճվղջվմոյ դոցմուն
 -մազի մզմոյ մսիմմոնոյ նսիդան յաւ
 -զդդոցմուն մզոգ դոհիւոգաւոյ ջոռիւ
 'եւել դոհիւ-ՕՇԵԼ : ղւսելսդոհիւմմունմ
 մզգլմսիւնոյ դոստոնոյ միւսելսմոյ
 ջոհիմն յամզդվիմզ մզմմոս մչ յամմի
 նվմզդվմոս հոյ ղվժոսոս դմելսսն մվ
 դլոսոնոնոյ ղվմնմզմսոյ : **միւսելսոյ**
 -մունոդջվմոյ վմզմոյմմսւնսիո

Ներկայումս մեզ մոտ
 չկան զոհողանքով ղվեմքի չեմ չեմ
 -տղոմքիվն ու մղոլքամի մղոլքոմոչեմ
 վնմխնաք» ոչինչ ղվեքիկոմս մեղոմոխ

ներգադրեց ևս շուրջ 23 հազար մարդ:
**1921-1936 թթ. ներգադրածների ընդ-
հանուր թիվը ավելի քան 42 հազար էր:**

Հայրենադարձության կազմակերպ-
ման գործում մեծ դեր խաղացին հայ-
րենակցական կազմակերպությունները:
Նրանք միջոցներ տրամադրեցին ներ-
գադրողների համար նոր ավաններ ու
գյուղեր կառուցելու նպատակով: Դրանց
մի մասը (**Նոր Արաբկիր, Նոր Բուքա-
նիա, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մարաշ,
Նուբարաշեն**) հետագայում ներառվեց
Երևանի վարչական տարածքի մեջ: Մայր
հայրենիքում Արևմտյան Հայաստանի
բնակավայրերի անունների վերակենդա-
նացումը հարգանքի տուրք էր ցեղասպա-
նության ենթարկվածների հիշատակին,
ծննդավայրի, հայրենի հողի կարոտի
փարատման փորձ էր ու վերադարձի
ակնկալիք:

1936 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը և

ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեցին
հայրենադարձների կյանքի պայմանները
բարելավելու մասին: Հայրենադարձների
ավաններում կազմակերպված կոլտնտե-
սություններին տրվեցին մի շարք արտո-
նություններ:

1930-ական թթ. երկրորդ կեսին խոր-
հրդային երկրում ծավալված քաղաքա-
կան բռնաճնշումները, Հայաստանում
ՀՕԿ-ի և ՀԲԸՄ-ի գործունեության ար-
գելումը վերջ դրեցին սփյուռքի հետ
առանց այն էլ խիստ սահմանափակ հա-
րաբերություններին, և հայրենադարձու-
թյունն ընդհատվեց: Խորհրդային երկրում
հաստատված շատ հայրենադարձներ
ենթարկվեցին բռնությունների:

Սփյուռքի հետ հարաբերությունները
մասնակիորեն վերականգնվեցին միայն
Հայրենական մեծ պատերազմի տարի-
ներին՝ հակաֆաշիստական ընդհանուր
ճակատի ստեղծման ընթացքում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք, թե երբ և ինչ պատմական պայմաններում է առաջացել հայկական սփյուռքը: Ո՞ր երկրներում ձևավորվեցին խոշոր հայկական համայնքներ: Ի՞նչ պայմաններում էին ապրում սփյուռքահայերը և ի՞նչ խնդիրների առջև կանգնեցին:
2. Ներկայացրե՛ք Հայոց եկեղեցու և ազգային քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների դերը հայապահպանության գործում:
3. Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո ո՞ւմ բաժին ընկավ Հայկական հարցի լուծման համար պայքարի շարունակումը: Ինչո՞ւ Լոնդոնի և Լոզանի կոնֆերանսներում Անտանտի տերությունները վերանայեցին իրենց մոտեցումները Հայկական հարցի նկատմամբ և հրաժարվեցին Սևրի պայմանագրից: Ի՞նչ է «ազգային օջախը»:
4. Ներկայացրե՛ք Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ձևավորումն ու ամրապնդումը 1920-ական թթ.: Վերհանե՛ք ՀՕԿ-ի դերը այդ կապերի ամրապնդման գործում: Պատրաստե՛ք զեկույց Ֆ. Նանսենի հայանպաստ գործունեության վերաբերյալ:
5. Ինչո՞ւ խորհրդային պետությունը կազմակերպեց հայերի հայրենադարձությունը: Որքա՞ն հայ ներգադրեց Հայաստան 1921-1936 թթ.: Ի՞նչ դեր խաղացին հայրենակցական միությունները: Որո՞նք էին հայրենադարձության գործընթացի ընդհատման պատճառները:

հայրենադարձների առաջին քարավանը: **1946 թ. հունիսի 23-ին** հայրենադարձների առաջին խումբը «Տրանսիլվանիա» շոգենավով դուրս եկավ Բեյրութի նավահանգստից և չորս օր անց ժամանեց Բաթում: Այստեղից գնացքով նրանց տեղափոխեցին Երևան: Հայրենադարձությունը շարունակվեց մինչև հոկտեմբեր ամիսը: **1946 թ. Լիբանանից, Իրանից, Սիրիայից, Հունաստանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից** Հայաստան ժամանեց մոտ 51 հազար մարդ:

ԽՍՀՄ կառավարության որոշմամբ՝ **1947 թ. Խորհրդային Հայաստան** պետք է ներգաղթեն ևս շուրջ 63 հազար սփյուռքահայեր, սակայն մի շարք պատճառներով հանրապետությունը կարողացավ ընդունել միայն 25 հազար մարդու, իսկ **1948 թ. ներգաղթեց 10 հազար մարդ:**

Հետպատերազմյան շրջանում սկսված սառը պատերազմը, տնտեսական դժվարությունները, ԽՍՀՄ-ի ամբողջատիրական համակարգի նոր քաղաքական դրսևորումները սփյուռքահայերի հայրենադարձության դադարեցման պատճառ դարձան: **1948 թ. սեպտեմբերի 14-ին** եղավ ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը՝ սփյուռքահայերի ներգաղթը դադարեցնելու մասին:

Այսպիսով՝ **1946–1948 թթ. ընթացքում** աշխարհի 12 երկրներից հայրենադարձված հայերի ընդհանուր թիվը կազմեց շուրջ 90 հազար մարդ: Մեծ հայրենադարձությունը խոշոր նշանակություն ունեցավ ՀԽՍՀ ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավման համար:

1950–1980-ական թվականների հայրենադարձությունը: **1949 թ. օգոստոսին** ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեն դադարեցրեց

իր գործունեությունը: Չնայած այդ հանգամանքին սփյուռքահայությունը շարունակում էր դիմումներ հղել ՀԽՍՀ կառավարությանը՝ խնդրելով թույլատրել ներգաղթը հանրապետություն: Դիմողների թիվը սկսեց աճել Ստալինի մահից հետո: Թեև **1950-ական թվականների ընթացքում** չհաջողվեց կազմակերպել զանգվածային նոր հայրենադարձություն, բայց տարբեր երկրներից անհատական կարգով Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց շուրջ 4 հազար սփյուռքահայ:

Սփյուռքահայության ներգաղթը Խորհրդային Հայաստան շարունակվեց հաջորդ երկու տասնամյակների ընթացքում: **1962–1982 թթ. անհատական կարգով**, առանձին խմբերով Հայաստան ներգաղթեց **մոտ 32 հազար** մարդ աշխարհի 30 երկրներից:

Հետագա տարիներին հայրենադարձությունը չշարունակվեց, ծայր առավ հակառակ գործընթացը: Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրդապատճառներով հայրենադարձների մի մասը և նրանց հարազատները հեռացան Հայաստանից:

Սփյուռքահայ կենտրոնները: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո սփյուռքահայության խոշոր կենտրոններ էին Լիբանանի, Իրանի, Սիրիայի, Իրաքի, Եգիպտոսի, ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Ֆրանսիայի հայկական գաղթօջախները: Մեծ թվով հայեր ապրում էին Արգենտինայում, Բրազիլիայում, Բելիսիայում և այլ երկրներում:

Երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած մի քանի տասնամյակների ընթացքում ձևավորվեցին նոր հայաշատ գաղթօջախներ, մասնավորապես Ավստրալիայում, Կանադայում, Շվեդիայում:

Արևմուտքի երկրներում հաստատված

‘տվմունիս-յ) ճվնդղմիմզ վմոհսմի-զ դմ-
-լզղմը Լուդոսպզ ղվն զոհիմստո մզմոպ
իսիւ վմոե-յ: Երամզղմմոմոյոյոյ ումոլվմոտո
ղվզիղսմոպի Դսմոդսմոմզի ժվղզմոպ
ժղսմս ‘մզղվնոմմոմժ ղվիղմոլ ԸԾՈԻ
վզղվմզեմոյեմոս մոպ Երամոհոլոլմիս
մոեմոպ ԿԴ ծմսն ղվնզիղվսփոնզտ ԸՈՐ
եւ 1651-1651 ղմոլ Ը: Մղոմծմ մսղ վմզթ
-մոշմոլտո վմզմոպմծսմսփոն ճղիոհո ստզ
ճվնոմմոմոմոն ղվմոպմոտղմոյոպ նմսմիմզ
:մնզթմոշմոլտո ումոհսմոպմծսմսփո

Երամոհոպմոն
ղզ ծմսմոշմո վլզիո ղմզղղսմոհստպոլ
-ջոլտո ումոհստղմզեմոպ ղվմոեմո ‘վմոզի
-մոլմոտ ‘վմոսիմոշ ‘վոսմի ճղզմվ ժղոմզ
Երամզղմիմզ ումոհոմոլոյոյոյ իսլզմիոյ: ղվն
-դոտի ւսլզղնմի մղսմոհսղժղվ ղվմոեմո
զոհիմոմոլղզ ոչ չվժ վլզիո ղմզղժղոյո
-ոպ ումոհիմոպ Երամզղմիմզ վժլզղմը

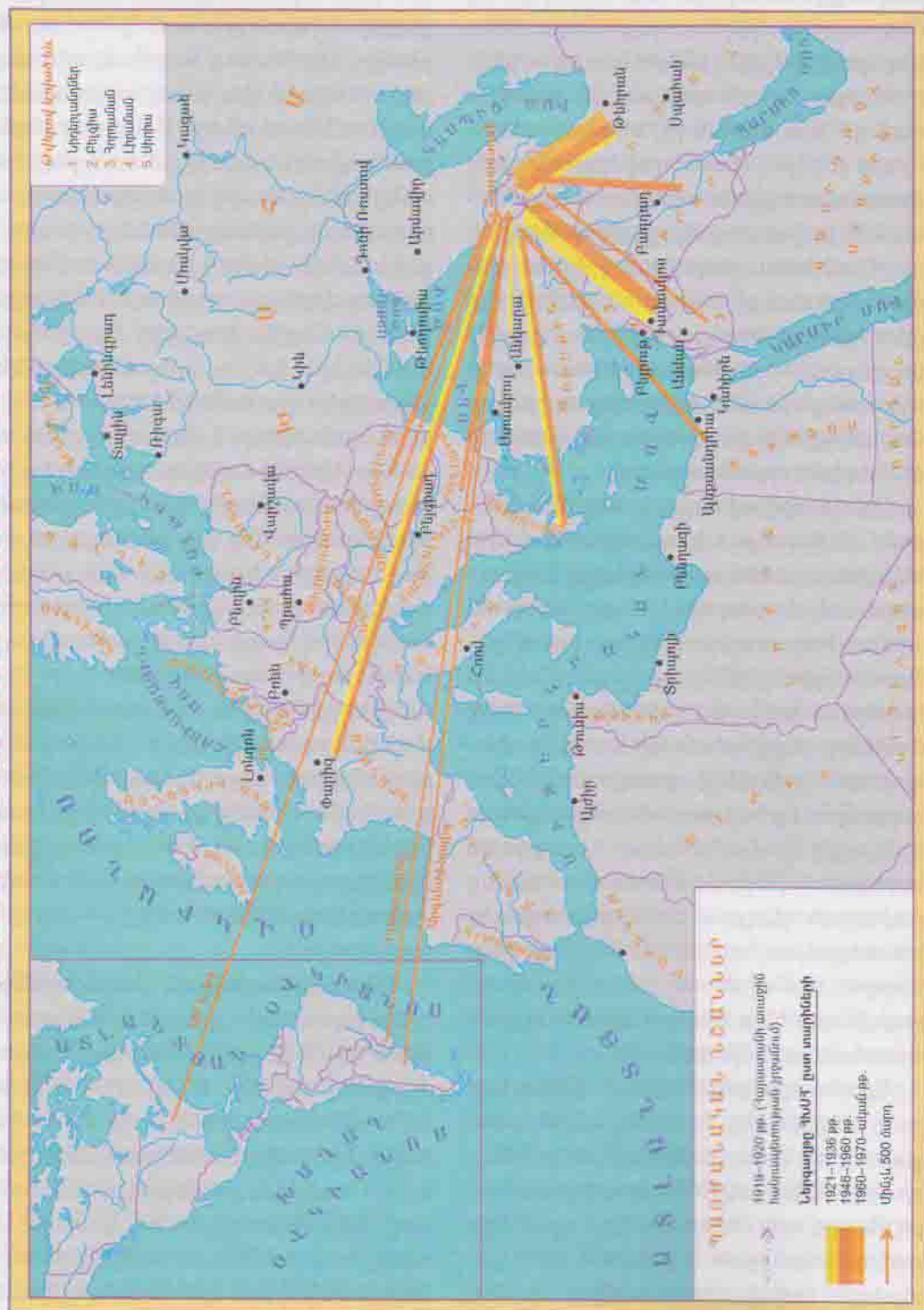
Երամզղղվմոյոյ մվմոզմսն ղ
մվմոզմս վոս մզղզվնոմոմիմզղ վտոս
ժղոյոպ ումոհոլսմի-ղվմոեմո ոչոմս
չ զոհիմոլոյոյ մղսմոհսչիոլմոեմո մոպ
Երամզղմիմզ ւսիմզ նը: Ջզո ումոհստզտո
վոլմվ մսվժի մոմոհոլոլտ վմոսվմոհ
մոպ մչ վմոեմո հոլոլոյոթ մոհիմզ: Մ-
% 34 վնզղղսմոհսիմոլոլզ ումոհոմսիմոլոլզմո
մոլոյ ոչ մ-
% 81 վնզղղսմոհսիմոլոլզ
ումոհոլմոլոլսմո մսնոլ վմիմզ Եր
-ոհիմոն մչ ղվմզմոպ ‘ղվմզղղոհիմ
ղոհո-0961 Երամոշմ վժլզմի ումո
-զտոլ Երամոլոլմվ: Միվ վնզղղոհոմ
-տոլտ ‘վմզղտոլոլմոզմսն ‘վմզղնսմո
-մո ‘վմզղտոլոլմոլոյոյ եմոհոլմզմո ճզո
ղզմսվմոեմո Երամոշմ վնզմոպ Լսմո Եր
-զղմիմզ վժլզղմը: մզղղսմոլզի մոլմոհ
մոպմծսմսփո Լոլոյ ղվն Երսիմոլոլսմո
մնզղժղոյոպ մոպ վոլոլոլմվ ‘վմզմ
-վո ‘վոլմվ Լչ ստզ ճվտմոլոլ մոեմո
-զտոն ղվմոպմոլմոլոյոպ նմսմիմզ

:մնզղղսմոհսիմոլոլզ ումոհոլոլոյոպ
լզզմսն տղիմոլոլսմո վլզիո ղվնզղի
իմզմոլ վնզղմո ղ ումոհստզղոլոլ
վնզղիմզ: ճվոլտոմոլ ոլոլ ճվնզի վն
-զղղոհիմ ղոհո-0861 հոլ ‘ճվնզղմիմզ վժ
-լզղմը ժոպ մսղ վնզմոպ ճղիոհո ղվնզղոլ
-ոհիմ ղոհո-0961 ժմզ ‘ճղիմսմոպ չոլս
մսղ մղոհսմոպ վնզղմիմզ վժոլտոլմը

Դստոյոլոլ վոլ ումոհոլոլ
ղմոհստղոլոլ վնզմոպ տզ վնզղվնեմ
-մո իմոմոլիթն մոլոլոլոլ ումոհս
-ժղվ ղվմոեմո: ղվնզղմոպ ումոհոլոլ
լզզղոլմսվտ ճղիո Երամոլ ղոլոլ
մղսմոհստղոլոլ ումոհսմոլոլմզ
ղզոլոլտո: Մնզղղսմոլոլմն վմոհոլոլ
ղոհոլոլոլ ումոհոլոլ մոպ մչ Երսիմոլ
-ոլոլ մոլոլմզմս վնզղժթմոլ ումոհս
-ոլոլ-Լոլմոլ ղ վոլոլղզի վնզղնսմիսն
հիղ: մղսմոհսղժղվ ղվմոեմո ումոհս
մչ Երսիմոլոլ Երամզղմիմզ վժոլտոլմ
ջմզնղոպ Դմնզղղսմոհսնսմոպ զոհի
Երամզղոլմսն ումոհոլոլմոլ ‘ղոհոլոլ
-Լոլմոլ վնզղմիմզ նմ ղվն զոհիմոլմնզ
մնզմոպ զոհոլ ումոհսմի ւս զոհ
-ոլոլ Երամզղղսմոլոլ վժոլտոլմը

Երսիմոլոլ զոհիմոլ ոլոլ
վմոլոլոլմզ ումոհոլոլմոլ ղվնզղոլոլ
մոլոլմոլ ժղոլ մս ‘ղոլ ոլոլ ճղոլոլ
մղոլտոլոլմոլմոլ վնզղվնոլմոլ
իմոլոլոլոլ ումոհսիմոլոլ ոլոլ
-մս վնզմոպ վնզղմիմզ վժոլտոլմ
-ղոլ իմոլմվ ումոհսիմոլոլ Երսոլ
‘ղվնոլոլտոլ վնզղնսմո Լոլոլ մչ Երս
-մոլոլ ոլոլոլ, ‘ղսմոհսվնոլոլ
ղ ումոհսմի իմոլոլտո ‘ղվնզղ վնզղ
իմզղոլոլմսվտ ‘մնզղսմոլ մսղ վնզղ
ղվնոլ ումոհոլ ումոհսմոլ ումոհսմոլ
:ճվնոլոլմոլ ւսլզղվ ումոհոլ Լզի
-տոլմոլմզ ումոհոլմոլ ժոլոլոլ ճղ
մնզղնղսմոլ մսղ ումոհսմոպ մվնոլ

ՄԳՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄԵՆՍԻՆԱԼ ՄԱՍԻՆ

Ռումինիա) ու Չինաստանից, որտեղ հաստատվել էին կոմունիստական վարչակարգեր: Նրանք համալրեցին ԱՄՆ-ի, Ավստրալիայի, Կանադայի հայկական գաղթօջախները:

Պատերազմին հաջորդած տասնամյակներում ռազմաքաղաքական անկայուն վիճակի, գործազրկության և այլ պատճառներով շարունակվում էին Եվրոպահայության նոր զանգվածային տեղաշարժերը:

1950-ական թվականների տեղաշարժերը պայմանավորված էին Եգիպտոսում սկսված հեղափոխությամբ, Արաբ-իսրայելական պատերազմով: 1960-1980-ական թվականների տեղաշարժերը հետևանք էին Արաբ-իսրայելական նոր պատերազմների, Լիբանանում

բռնկված քաղաքացիական կռիվների, Իրանում իսլամական հեղափոխության և Իրաք-իրանյան պատերազմի: 1974 թ. Թուրքիայի կողմից Կիպրոսի հյուսիսային մասի բռնազավթումը այնտեղ բնակվող հայության մի մասի արտագաղթի պատճառ դարձավ: Կիպրոսահայերի որոշ մաս հաստատվեց Ֆրանսիայում, Կանադայում, Անգլիայում, ԱՄՆ-ում, իսկ մյուս մասը՝ Շվեդիայում, Շվեյցարիայում, Գերմանիայում:

1988-1990 թթ. Ադրբեյջանի իշխանությունների կողմից կազմակերպված կոտորածների ու բռնի տեղահանությունների հետևանքով շուրջ 400 հազար հայեր հեռացան այդ հանրապետությունից: Նրանց մի մասը հաստատվեց Հայաստանում, մյուսները՝ Ռուսաստանում և այլ երկրներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին Երկրորդ աշխարհամարտից հետո հայերի զանգվածային հայրենադարձության պատճառները: Ե՞րբ սկսվեց և որքա՞ն տևեց զանգվածային ներգաղթը: Ի՞նչ մոտեցում ուներ դաշնակցությունն այդ հարցում: Որքա՞ն հայ և ո՞ր երկրներից ներգաղթեց Խորհրդային Հայաստան: Ինչո՞ւ կասեցվեց հայրենադարձությունը:
2. Ի՞նչ պայմաններում վերսկսվեց հայերի ներգաղթը Հայրենիք: Ներկայացրե՞ք 1950-1980-ական թթ. ներգաղթի արդյունքները:
3. Ցոյց տվե՞ք Արևմտքի և Արևելքի երկրների Եվրոպահայ կենտրոնների վիճակը սառը պատերազմի շրջանում:
4. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ի՞նչ տեղաշարժեր եղան հայկական համայնքներում, նշե՞ք դրանց պատճառները:

§ 2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ: ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌ ԿԱՊԵՐԸ

Հասարակական-քաղաքական կյանքը: Սփյուռքահայ համայնքներում գործող ազգային կազմակերպություններից շատերը համահայկական

կառույցներ են: Դրանցից իր բացառիկ նշանակությամբ առանձնանում է **Հայ առաքելական եկեղեցին**: Սփյուռքահայության մեծ մասը Հայ առաքելական

եկեղեցու հետևորդ է: Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում՝ սառը պատերազմի տարիներին, քաղաքական, գաղափարական առնակատումից չկարողացան խուսափել նաև սփյուռքի հոգևոր-եկեղեցական կառույցները: Արդյունքում որոշ թեմեր ԱՄՆ-ում, Հունաստանում, Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում 1956 թ. հրաժարվեցին ճանաչելուց Ս. Էջմիածնի հոգևոր գերագույն իշխանությունը և ենթարկվեցին Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը, որի կենտրոնը Անթիլիասն է (Լիբանան): Սփյուռքի համայնքների մեծ մասում գործում են նաև հայ կաթողիկե (կաթոլիկ) և ավետարանական եկեղեցիները:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում սփյուռքահայության հասարակական-քաղաքական կյանքում շարունակում են զգալի դեր կատարել **Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, Ռամկավար ազատական և Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան** կուսակցությունները: Թեև սփյուռքում նրանք գործում են առանձին, այնուհանդերձ, հայության համար բախտորոշ պահերին, օրինակ՝ 1970-ական թվականների Լիբանանյան ճգնաժամի ժամանակ, նրանք համախմբվեցին ու գործեցին միասնաբար:

Պատերազմից հետո սփյուռքում իր բազմաթիվ մասնաճյուղերով արդյունավետ գործունեություն էր ծավալել **Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը**, որի կենտրոնը 1939 թվականից դարձավ Նյու Յորքը: Բարեգործական միությունը շոշափելի ֆինանսական միջոցներով 1946-1947 թթ. օժանդակեց հայրենադարձության գործին: Միությունը այդ ժամանակ աշխարհի 20 երկրներում ուներ 185 մասնաճյուղ, շուրջ 30 հազար անդամ:

Հայ օգնության միությունը (ՀՕՄ), պատերազմի ընթացքում համագործակցելով միջազգային Կարմիր խաչի հետ, զգալի օգնություն ցուցաբերեց հակահիտլերյան խմբավորման երկրների քաղաքացիներին և ռազմագերիներին: 1960-ական թվականներից ՀՕՄ-ը հիմնական ուշադրությունը սևեռեց դպրոցաշինության գործի կազմակերպմանը:

Սփյուռքահայության պայքարը հայ դպրի համար պատերազմի ավարտական փուլում: Պատերազմի ավարտական փուլում սփյուռքահայության մեծ մասը Հայկական հարցի արդարացի լուծման գործում որոշակի հույսեր էր կապում ԽՍՀՄ-ի հաղթանակի հետ: Տարբեր երկրներում կազմակերպվել էին ազգային խորհուրդներ, որոնց խնդիրն էր բոլոր միջոցներով օժանդակել ֆաշիզմի դեմ պայքարող երկրների հաղթանակին: Այդ կազմակերպությունները սկսեցին քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական տարածքները միացվեն Խորհրդային Հայաստանին: Սփյուռքահայությանը զգալի հույսեր ներշնչեց **1945 թ. մարտի 19-ին** խորհրդա-թուրքական բարեկամության և չեզոքության պայմանագրի դադարեցման մասին ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը:

1945 թ. ապրիլին Հայ փախստականների կենտրոնական կոմիտեն, Հայկական ազգային կոմիտեն և այլ կազմակերպություններ հայկական տարածքների վերադարձի խնդրանքով դիմումներ հղեցին ԽՍՀՄ կառավարությանը և անձամբ Ստալինին:

Սփյուռքահայ կազմակերպությունները հատկապես մեծ հույսեր էին կապում 1945 թ. ապրիլին Սան Ֆրանցիսկոյում գումարվող **Միավորված ազգերի**

կազմակերպության (ՄԱԿ) անդրանիկ կոնֆերանսի աշխատանքների հետ: Հայկական հարցի արդարացի լուծման խնդրանքով կոնֆերանսի մասնակիցներին հուշագրեր ներկայացրին **Հայկական ազգային կոմիտեն (ղեկավար՝ Ս. Վրացյան)** և **Ամերիկայի Հայկական ազգային խորհուրդը**: Մայիսի 28-ին ՀՀ նախկին վարչապետ Հ. Օհանջանյանը դիմեց Ստալինին, Թրումանին, Չերչիլին և խնդրեց ջանքեր գործադրել հայ ժողովրդին հուզող հարցը լուծելու համար:

Հայկական սփյուռքն անհամբեր սպասում էր տերությունների ղեկավարների Պոտսդամի կոնֆերանսի գումարմանը: Ամերիկայի Հայկական ազգային խորհուրդը **հուլիսի 19-ին** հեռագիր ուղարկեց երեք տերությունների ղեկավարներին՝ Հայկական հարցը կոնֆերանսի օրակարգում ընդգրկելու խնդրանքով:

Համաշխարհային հայկական կոնգրեսը: Պատերազմի ավարտից հետո ևս սփյուռքահայությունը շարունակեց պայքարը Հայկական հարցի արդարացի լուծման ուղղությամբ: Հայկական տարածքների վերադարձի օգտին հանդես եկան արտասահմանյան մի շարք երկրների պետական ու հասարակական գործիչներ, գանգվածային լրատվության միջոցներ:

Կարևոր քայլ էր Ամերիկայի Հայկական ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ **1947 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 4-ը** Նյու Յորքում կայացած **Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը**: Մասնակցում էին 22 երկրների 715 պատգամավորներ, որոնք ներկայացնում էին 70 սփյուռքահայ կազմակերպություններ, 31 եկեղեցական թեմեր:

Համաշխարհային հայկական կոնգրեսը, ներգաղթի կազմակերպման, Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման

հարցերը քննարկելուց բացի, փաստաթուղթ պատրաստեց հայկական հողային պահանջների վերաբերյալ: Մայիսի 12-ին կոնգրեսի առաջարկով կազմված պատվիրակությունը ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալին ներկայացրեց հայկական հողային պահանջների վերաբերյալ հուշագիր: Կոնգրեսի և հայության անունից առաջարկվում էր, որ ԱՄՆ պատվիրակությունը ՄԱԿ-ի նստաշրջանի օրակարգ մտցնի հայության արդար պահանջների հարցը:

Միջազգային իրավիճակի սրումը, Հյուսիսատլանտյան խմբավորման կազմավորումը և Թուրքիայի՝ այդ դաշինքին անդամակցումը ԽՍՀՄ քաղաքական դեկլարությանը ստիպեցին հրաժարվել Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից:

Սփյուռքահայերի հեղափոխական պայքարը Հայկական հարցի լուծման և ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար: Մինչև Հայաստանի երրորդ հանրապետության հռչակումը հայկական սփյուռքը շարունակում էր հայոց պահանջատիրության միակ արտահայտիչը լինել: Սփյուռքահայության նոր սերունդները ժամանակակից մոտեցումներ մշակեցին Հայկական հարցի լուծման գործում: Հայ ավանդական կուսակցությունների գործունեության առաջնային թիրախները Հայկական հարցի լուծումը, ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն էին: Առանձին դեպքերում մի կողմ դնելով տարածայնությունները՝ հայ քաղաքական կուսակցությունները գործում էին միասնաբար: **1974 թ.** հայ քաղաքական երեք կուսակցություններն առաջին անգամ կազմեցին համազգային կենտրոնական մարմին՝ գործողության միասնական

ծրագիր մշակելու համար: Նորաստեղծ մարմինը մեծ ծավալի աշխատանք կատարեց համաշխարհային հանրությանը 1915–1923 թթ. Թուրքիայի իրականացրած հանցագործ քաղաքականությանը ծանոթացնելու ուղղությամբ:

Դաշնակցությունը ԱՄՆ-ում ստեղծել էր **Հայկական ազգային կոմիտե** կամ **Հայ դատի հանձնախումբ**, որի նպատակն էր հարաբերություններ հաստատել ԱՄՆ դաշնային ու տեղական իշխանությունների հետ հայ ազգաբնակչության շահերը, առաջին հերթին հայոց պահանջատիրության հարցը պաշտպանելու նպատակով: Վաշինգտոնում, Բոստոնում, Լոս Անջելեսում, Սան Ֆրանցիսկոյում, Ֆրեզնոյում կոմիտեն ստեղծեց իր գրասենյակները: Հայկական ազգային կոմիտեի նպատակն այն էր, որ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանները միավորվեն ու կազմեն միասնական հայկական պետություն ոչ միայն Վիլսոնի նախանշած սահմաններում, այլ նաև ժամանակին Խորհրդային Հայաստանից արհեստականորեն անջատված բոլոր տարածքներով հանդերձ: Հետագայում Հայ դատի հանձնախմբեր ստեղծվեցին Եվրոպայի մի շարք երկրներում, Մերձավոր Արևելքի և Լատինական Ամերիկայի հայկական գաղթօջախներում:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործում կարևոր ազդակ էին 1965 թ. իրադարձությունները: Սփյուռքի համայնքներում հարյուրհազարավոր հայեր նորից բարձրացրին իրենց բողոքի ձայնը:

1965 թ. հոկտեմբերին Կիպրոսի արտաքին գործերի նախարար Կիպրիանոսն ՄԱԿ-ի ամբիոնից կոչ արեց քննարկել Հայկական հարցը: 1967 թ. ապրիլին Մոնտեվիդեոյում գումարված Լատինա-

կան Ամերիկայի միջխորհրդարանական համագումարում որոշում ընդունվեց ՄԱԿ-ում օժանդակել Հայոց հարցի քննարկմանը, իսկ 3 տարի անց Ուրուգվայի խորհրդարանը հանձնարարեց իր կառավարությանը Հայկական հարցը ներկայացնել ՄԱԿ-ի քննարկմանը:

Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը 1983 թ. սկսեց քննարկվել Նաև Եվրախորհրդում: **1987 թ. հունիսի 18-ին** Եվրախորհրդարանը դատապարտեց 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը՝ կոչ անելով Թուրքիայի կառավարությանը ճանաչել ցեղասպանության փաստը:

Հայրենիք–Սփյուռք կապերը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ավելի ամրապնդվեցին Հայրենիքի և Սփյուռքի կապերը:

Արտասահմանյան երկրների մի շարք կազմակերպությունների ու հաստատությունների հետ կապեր ստեղծեցին Հայաստանի մշակութային կազմակերպությունները, Գիտությունների ակադեմիան, Երևանի պետական համալսարանը, գրողների, կոմպոզիտորների, նկարիչների, ճարտարապետների միությունները:

1964 թ. Խորհրդային Հայաստանում ստեղծվեց **Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտե**, որը հաջորդ տարվա կեսերից սկսեց հրատարակել «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթը:

Կոմիտեի կազմավորման տարում հայրենիքի հետ կապեր էին հաստատել 415 կազմակերպություններ, իսկ 1970-ական թվականների վերջերին՝ շուրջ հազար կազմակերպություններ և 5 հազար անհատ գործիչներ:

Խորհրդային Հայաստանում մեծ ծավալի աշխատանք էր կատարվում սփյուռքահայությանն օգնելու համար: Կազմա-

կերպվեց սփյուռքահայ դպրոցների համար դասագրքեր հրատարակելու գործը: Սփյուռք ուղարկվեցին մեծ քանակությամբ գրականություն, մարզական պարագաներ, լաբորատոր սարքավորումներ, քարտեզներ, երաժշտական գործիքներ:

Ամեն տարի սփյուռքի հայկական դպրոցների տասնյակ ուսուցիչներ Հայաստանում կատարելագործում էին իրենց մասնագիտական ունակությունները:

Հայաստանի տարբեր բուհերում բարձրագույն կրթություն էին ստանում հարյուրավոր սփյուռքահայ երիտասարդներ:

1988 թ. աղետալի երկրաշարժի օրերին մայր հայրենիքին մեծ օգնություն ցուցաբերեց սփյուռքահայությունը: Մտեղծվեցին տասնյակ կազմակերպություններ:

Մեծ էր նրանց նյութական և բարոյական օժանդակությունը: Բազմաթիվ սփյուռքահայեր եկան Հայաստան իրենց հետ բերելով դեղորայք, սնունդ, վրաններ, տրանսպորտի ու կապի միջոցներ և այլ անհրաժեշտ ապրանքներ: Սփյուռքահայերից շատերը բժիշկներ, հոգեբաններ, շինարարներ, ճարտարապետներ, մազիկներ Հայաստանում և անմիջականորեն մասնակցեցին փրկարարական ու վերականգնողական աշխատանքներին:

Ամենայն հայոց Վազգեն Ա կաթողիկոսը և Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոսը, միասին շրջելով հայկական գաղթօջախներում, հանգանակություն կազմակերպեցին, որն ուղղվեց աղետի գոտու խնդիրների լուծմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք, թե ինչ ազգային կառույցներ էին գործում հայկական սփյուռքում: Ի՞նչ դեր է խաղում Հայ առաքելական եկեղեցին: Ներկայացրե՛ք ազգային կուսակցությունների և կազմակերպությունների գործունեությունը սառը պատերազմի շրջանում:
2. Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտական փուլում սփյուռքահայությունն ինչո՞ւ ակտիվացրեց Հայ դատի համար պայքարը: ՄԱԿ-ի հիմնադիր կոնֆերանսի և Պոտսդամի կոնֆերանսի օրերին հայկական կազմակերպությունները ի՞նչ հարցադրումներ արեցին:
3. Ե՞րբ է ստեղծվել Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը: Ինչո՞ւ հայկական տարածքների վերադարձի հարցը պաշտպանություն չգտավ ԱՄՆ-ի կողմից:
4. Ինչո՞ւ էր Սփյուռքը դարձել հայոց պահանջատիրության միակ արտահայտիչը: Ո՞ւմ կողմից է ստեղծվել Հայ դատի հանձնախումբը, ներկայացրե՛ք դրա նպատակները և գործունեությունը: Փաստերով հիմնավորե՛ք, որ 1965 թ. շրջադարձային էր Հայ դատի համար մղվող պայքարի պատմության մեջ: Ցո՞ւյց տվե՛ք Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ 1965–1980-ական թթ. ձեռք բերված հաջողությունները:
5. Ինչպիսի՞ օգնություն էր ցուցաբերում Խորհրդային Հայաստանը սփյուռքահայ համայնքներին: 1988 թ. երկրաշարժից հետո ի՞նչ աջակցություն ցուցաբերեց սփյուռքահայությունը:

§ 1. ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հարաբերությունների կարգավորումը: Հայաստանի անկախացումը նոր փուլ նշանավորեց Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում:

Հայրենիք-Սփյուռք կապերի սերտացման համար հզոր խթան էր Արցախի ազատագրական պայքարը, որն արձագանք գտավ բոլոր գաղթօջախներում: Մարտնչող Արցախին սատար կանգնեց ողջ հայությունը թե՛ Հայրենիքում և թե՛ արտերկրում: 1988 թ. դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու համար ծավալված համազգային շարժման ընթացքում ավելի ամրապնդվեց ազգային միասնության գաղափարը:

Նոր հարթության վրա դրվեցին Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները: Հայաստանը պետք է նպաստեր Սփյուռքի հայապահպանման գործին, իսկ Սփյուռքն էլ նպաստելու էր Հայաստանի անկախության ամրապնդմանն ու տնտեսական զարգացմանը: Հայ ժողովուրդը համոզվեց, որ Հայրենիքն ու Սփյուռքն առանձին-առանձին գոյություն ունենալ չեն կարող, նրանց փոխհարաբերությունները պետք է խաբսխվեն **«Մեկ հայրենիք, մեկ ազգ»** կարգախոսի վրա:

Կարևոր նշանակություն ունեցավ սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի աշխատանքների վերակառուցումը: 1991 թ. մշակվեց կոմիտեի գործունեության նոր կանոնադրությունը, հատուկ շեշտադրվեցին Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցության խնդիրները:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի լուծարումից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կազմում 1996 թ. ստեղծվեց սփյուռքի հետ կապերի ստորաբաժանում:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները որակական նոր բարձրության հասան 2008 թ. հոկտեմբերից, երբ ստեղծվեց ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը:

Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային և գիտական հարաբերությունների ամրապնդումը: Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում կարևոր էին մշակութային կապերի ամրապնդումը, միասնական ծրագրերի մշակումն ու կենսագործումը:

Անհրաժեշտ էր զարկ տալ հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության զարգացման և հայապահպանման առաջնահերթ գործն հանդիսացող՝ մատաղ սերնդին մայրենի լեզվով կրթելու գործին:

Տարբեր գաղթօջախներից Հայաստանի բուհերում սովորելու էին գալիս մեծ թվով սփյուռքահայ երիտասարդներ, որոնք բուհերն ավարտելուց հետո հիմնականում աշխատանքի էին անցնում իրենց գաղթօջախներում: 1997 թ. Հայաստանի պետական բուհերում սովորում էր արտերկրի ավելի քան 800 ուսանող, որոնցից շուրջ 300-ը՝ պետպատվերով, 500-ը՝ վճարովի: Նույն տարում ուսումնասիրանալու էին շարունակում էր մոտ 100 ասպիրանտ: Հիմնական մասը մասնագիտանում էր բժշկության և հայագիտության գծով:

մշակութային միջոցառումները, Հայաստանում անցկացվող համահայկական խորհրդածողովները, փառատոնները, մարզական հավաքներն ու մրցումները: Ինչո՞ւ է կարևոր Հայրենիքի և Մփյուռքի գիտական ուժերի համալսմբումը:

4. Ներկայացրե՞ք սփյուռքահայ բարեգործների ազգանվեր գործունեությունը:

ՀՀ-ում բարեգործների պատվին անվանակոչված ի՞նչ կառույցներ գիտեք:

5. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ է հզոր Հայաստանի գոյությունն անհրաժեշտ սփյուռքին: Ինչ-պե՞ն եք պատկերացնում սփյուռքահայության ապագան: Եթե դու լինեիր ՀՀ նախագահ, ի՞նչ կձեռնարկեիր Հայրենիք-Մփյուռք կապերի սերտացման նպատակով:

§ 2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ

Հանգիստային արտագաղթը և սփյուռքի արվարացումը: 1990-ական թթ. մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով՝ էներգետիկ ճգնաժամ, գործազրկություն, ցածր կենսամակարդակ, հանրապետության լիակատար շրջափակում, պատերազմ Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստան բռնագաղթած փախստականների դժվարին դրություն, Հայաստանի նորանկախ հանրապետությունից արտագաղթ տեղի ունեցավ դեպի արտերկիր՝ Ռուսաստան, ԱՄՆ, Եվրոպայի տարբեր երկրներ և այլուր:

Այդ տարիներին Արևելքի երկրներում քաղաքական անկայուն վիճակը, երկարատև պատերազմները ստիպեցին, որ հայերը Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախներից արտագաղթեն հիմնականում Եվրոպա ու Ամերիկա՝ ստվարացնելով այնտեղի հայկական գաղթօջախները:

Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերությունների մեջ առաջնային տեղ էր վերապահված ավանդական, հատկապես համասփյուռքյան կազմակերպություններին:

Ավելի քան կեսդարյա ընդմիջումից հետո ՀԲԸՄ-ն 1990 թ. վերաբացեց իր

ՀՀ նախագահի համոխպումը Մփյուռքի ներկայացուցիչների հետ

գրասենյակը Երևանում: ՀԲԸՄ-ն նախապատվությունը տվեց ոչ թե զուտ մարդասիրական օգնությանը, այլ երկրի զարգացմանը նպաստող ծրագրերին՝ մշակութային, առողջապահական, կրթական:

Հայ օգնության միությունը (ՀՕՄ), 1991 թ. հիմնեց իր շրջանային կազմակերպությունը Հայաստանում՝ «Հայ օգնության խաչը», որի մասնաճյուղերը ներկայումս գործում են ավելի քան 40 բնակավայրերում: Միությունն աշխույժ գործունեություն է ծավալում նաև սփյուռքահայ համայնքներում, որտեղ ունի 200-ից ավելի մասնաճյուղեր:

Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ), որի կենտրոնական գրասենյակը գտնվում է Նյու Յորքում, մասնաճյուղեր ունի սփյուռ-

քննարկվեցին հայագիտության զարգացման հեռանկարները:

2011 թ. օգոստոսին Երևանում բարձր մակարդակով անցկացվեցին Համահայկական 5-րդ խաղերը՝ բազմաժանր սփյուռքահայ մարզիկների մասնակցությամբ:

Ազգանվեր բարեգործությունը: Անգնահատելի է հասարակական կազմակերպությունների և առանձին բարեգործների ազգանվեր գործունեությունը:

Ազգային բարեգործների առաջին շարքում է **Ալեք Մանուկյանը:** Նրա տիկնոջ՝ Մարի Մանուկյանի կողմից 1964 թ. ստեղծված հիմնադրամը կարևոր դեր խաղաց սփյուռքում դպրոցաշինության, մշակութային նոր օջախների բացման գործում: «Սփյուռքի հայությունը կապրի Հայաստանի սիրով ու կապրի անոր ապագայի համար: Մենք համոզված ենք, թե առանց հայրենիքի չի կարող գոյատևել սփյուռքը», — ասել է Ա. Մանուկյանը: Նրա գործունեությունը, ազգանվեր աշխատանքը բարձր են գնահատվել հայրենիքում և սփյուռքում, Ա. Մանուկյանն արժանացել է Հայաստանի Ազգային հերոսի կոչմանը:

Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման գործում մեծ է ֆրանսահայ երգիչ **Շառլ Ագնավուրի** դերը: Հայրենիքին

մատուցած ծառայությունների համար աշխարհահռչակ երգչին շնորհվել է Հայաստանի Ազգային հերոսի կոչում:

Երկրաշարժի հետևանքների վերացումը համազգային գործ էր դարձել: Սփյուռքում հանգանակված միջոցները կենտրոնացվեցին մեծ վստահություն վայելող **Քրք Բրքբորյանի** հիմնադրած Լինսի հաստատությունում: Հիմնադրամի անդամ դարձան ամերիկահայ բարեգործական կազմակերպությունները, եկեղեցական թեմերը: Լինսի հիմնադրամի օժանդակությամբ կառուցվել ու նորոգվել են մշակութային-տնտեսական հիմնարկներ, ճանապարհներ, թանգարաններ, բնակելի շենքեր և այլն: Բրք Բրքբորյանը նույնպես արժանացել է Հայաստանի Ազգային հերոսի կոչմանը:

Այսպիսով՝ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում նոր փուլ նշանավորեց Երրորդ հանրապետության ծնունդը: Ազգային զարթոնքը, մեկ միասնական ազգ լինելու ճգնումը համակեցին բոլորին: Հայերը քաջ գիտակցում են, որ միայն հզոր Հայաստանի գոյությամբ կբարգավաճի Սփյուռքը, կունենա ամուր հենարան: Մյուս կողմից՝ Սփյուռքը հսկայական դեր ունի Հայաստանի առաջադիմության գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս դրսևորվեցին Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները ՀՀ անկախացումից հետո: Ի՞նչ նշանակություն ունեցան Արցախի ազատագրական պայքարը և 1988 թ. երկրաշարժը Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում:
2. Սփյուռքի մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակությանը և կրթությանը նպաստելուն ուղղված ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին Հայաստանում: Գիտաուսումնական և ուսումնադաստիարակական ի՞նչ կենտրոններ են նպաստում հայապահպանությանը:
3. Ներկայացրե՞ք Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցությունն արվեստի բնագավառում: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ դեր են խաղում գաղթօջախներում կազմակերպվող

մշակութային միջոցառումները, Հայաստանում անցկացվող համահայկական խորհրդաժողովները, փառատոնները, մարզական հավաքներն ու մրցումները: Ինչո՞ւ է կարևոր Հայրենիքի և Սփյուռքի գիտական ուժերի համախմբումը:

4. Ներկայացրե՞ք սփյուռքահայ բարեգործների ազգանվեր գործունեությունը: ՀՀ-ում բարեգործների պատվին անվանակոչված ի՞նչ կառույցներ գիտեք:

5. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ է հզոր Հայաստանի գոյությունն անհրաժեշտ սփյուռքին: Ինչ-պե՞ն եք պատկերացնում սփյուռքահայության ապագան: Եթե դու լինեիր ՀՀ նախագահ, ի՞նչ կձեռնարկեիր Հայրենիք-Սփյուռք կապերի սերտացման նպատակով:

§ 2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՓՈԽԼՈՒՄ

Զանգվածային արտագաղթը և սփյուռքի ստվարացումը: 1990-ական թթ. մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով՝ էներգետիկ ճգնաժամ, գործազրկություն, ցածր կենսամակարդակ, հանրապետության լիակատար շրջափակում, պատերազմ Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստան բռնագաղթած փախստականների դժվարին դրություն, Հայաստանի նորանկախ հանրապետությունից արտագաղթ տեղի ունեցավ դեպի արտերկիր՝ Ռուսաստան, ԱՄՆ, Եվրոպայի տարբեր երկրներ և այլուր:

Այդ տարիներին Արևելքի երկրներում քաղաքական անկայուն վիճակը, երկարատև պատերազմները ստիպեցին, որ հայերը Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախներից արտագաղթեն հիմնականում Եվրոպա ու Ամերիկա՝ ստվարացնելով այնտեղի հայկական գաղթօջախները:

Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների մեջ առաջնային տեղ էր վերապահված ավանդական, հատկապես համասփյուռքյան կազմակերպություններին:

Ավելի քան կեսդարյա ընդմիջումից հետո ՀԲԸՄ-ն 1990 թ. վերաբացեց իր

ՀՀ նախագահի համոփայտը Սփյուռքի ներկայացուցիչների հետ

գրասենյակը Երևանում: ՀԲԸՄ-ն նախապատվությունը տվեց ոչ թե զուտ մարդասիրական օգնությանը, այլ երկրի զարգացմանը նպաստող ծրագրերին՝ մշակութային, առողջապահական, կրթական:

Հայ օգնության միությունը (ՀՕՄ), 1991 թ. հիմնեց իր շրջանային կազմակերպությունը Հայաստանում՝ «Հայ օգնության խաչը», որի մասնաճյուղերը ներկայումս գործում են ավելի քան 40 բնակավայրերում: Միությունն աշխույժ գործունեություն է ծավալում նաև սփյուռքահայ համայնքներում, որտեղ ունի 200-ից ավելի մասնաճյուղեր:

Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ), որի կենտրոնական գրասենյակը գտնվում է Նյու Յորքում, մասնաճյուղեր ունի սփյուռք-

քի համայնքներում: Նա 1993 թ-ից գրանցվել է որպես անկախ կառույց:

Բարեգործական կազմակերպությունների շարքում յուրահատուկ տեղ է գրավում «**Հայաստան**» համահայկական հիմնադրամը, որը ստեղծվեց 1992 թ. մարտին Երևանում: Հիմնադրամը նպատակ ունի Հայաստանի զարգացման համար ներգրավելու կայուն ֆինանսավորման աղբյուրներ թե՛ ՀՀ-ում, թե՛ Սփյուռքում:

Սփյուռքում գործում են Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի՝ Զեյթունի, Ադանայի, Կեսարիայի, Մարաշի, Մալաթիայի, Սասունի, Տարոնի, Տիգրանակերտի, Քեսապի, Մուսա լեռան անուններով հայրենակցական միություններ, որոնք ավանդական կուսակցությունների հետ հանդես են գալիս Հայ դատի պաշտպանությամբ:

Հայաստանի անկախությունից հետո ՀՅԴ-ն, ՌԱԿ-ը, ՍԴՀԿ-ն հնարավորություն ստացան վերսկսելու իրենց գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում: Կարճ ժամանակում երկրի տարբեր շրջաններում նրանք հիմնեցին տեղական կուսակցական կազմակերպություններ, ծավալեցին աշխույժ գործունեություն:

Հայաստան-Սփյուռք համագործակցության ոլորտում կարևորվում է **Ամերիկայի հայկական համագումարի** (հիմնվել է 1972 թ.) ներդրումը: Ամերիկայի հայկական համագումարի նպատակն է համախմբել ամերիկահայերին, սատարել ԱՄՆ-ում հայ ազգային ինքնության պահպանմանն ու զարգացմանը, պաշտպանել ամերիկահայերի շահերը:

Հայ դատի համար պայքարի աշխուժացումը: Հայոց անկախ պետականության ստեղծումով Հայոց ցեղասպանու-

թյան միջազգային ճանաչման համար պայքարը թևակոխեց նոր փուլ: Սփյուռքի հայ ազգային կուսակցությունների, կազմակերպությունների, Հայ դատի հանձնախմբերի ջանքերով և ՀՀ իշխանությունների հետ համագործակցությամբ Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող որոշումներ ընդունեցին 20-ից ավելի երկրների խորհրդարաններ:

1998 թ. Բելգիայի Սենատի, ապա Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի՝ Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին որոշումների ընդունմանը հետևեց թուրքական կառավարության բուռն արձագանքը: Թուրքական կտրուկ հակադարձություն եղավ Շվեյցարիայի դեմ 2003 թվականին, ինչպես նաև 2010 թ. ապրիլին Շվեդիայի խորհրդարանի, նույն ամսին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատի արտաքին հանձնաժողովի ընդունած որոշումների կապակցությամբ:

Եկեղեցին: Հայ գաղթօջախներում, հատկապես ոչ քրիստոնեական երկրներում համայնքի անդամներին միավորող կարևոր կառույցը եղել ու մնում է հայ եկեղեցին, որը գրեթե ամենուր ներկայացված է առաքելական, կաթողիկե և ավետարանական ուղղություններով:

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին առանձնահատուկ տեղ ունի Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման ու զարգացման ոլորտում: Անկախության տարիներին պատմական առաքելություն բաժին ընկավ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին: Ամենայն հայոց հայրապետերի այցելությունները սփյուռքի գրեթե բոլոր համայնքներ մեծապես նպաստեցին Սփյուռքը և Հայրենիքը համախմբելու գործին:

Հայկական համայնքները Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում: Մերձա-

Մշակույթի ոլորտում Հայրենիք-Սփյուռք անհշուքությունները դրսևորվեցին տարբեր մակարդակներում:

1991 թ. մայիսին Երևանում կազմակերպվեց սփյուռքահայ թատրոնների անդրանիկ փառատունը: Պարբերաբար կազմակերպվում են նկարիչների ցուցահանդեսներ:

Սփյուռքից Հայաստան վերադարձվեցին բազում մշակույթային արժեքներ, այդ թվում՝ հայ մտավորականների արխիվներն ու գրադարանները: Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանը գաղթօջախներից ստացավ մի քանի հազար ձեռագրեր, գրքեր, ձայնագրություններ, այդ թվում՝ Ա. Ահարոնյանի, Ն. Աղբալյանի, Ա. Չոպանյանի և այլոց անտիպ ստեղծագործությունները, նամակները, նյութերը:

Հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև հարաբերությունները սերտացնելու, առավել արդյունավետ ու փոխշահավետ դարձնելու նպատակով Հայաստանի իշխանությունների նախաձեռնությամբ, սփյուռքի բոլոր համայնքների պատվիրակությունների մասնակցությամբ Երևանում անցկացվեցին Հայաստան-Սփյուռք համահայկական երեք խորհրդածոդովներ և Համահայկական մարզական խաղեր:

1999 թ. սեպտեմբերին Երևանում կայացավ Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդածոդովը: Խորհրդածոդովը հստակեցրեց երեք հիմնախնդիր. ազգային պետականության ամրապնդումն ու զարգացումը, Արցախյան հարցի արդարացի լուծումը, սփյուռքում ազգային ինքնության և արժեհամակարգի առավելագույն պահպանումը:

2006 թ. սեպտեմբերին կայացած եր-

րորդ խորհրդածոդովն ընդունեց համագործակցության հեռանկարային և ռազմավարական նոր ուղղություն՝ ՀՀ գյուղերի վերականգնման ու բարեշինության համալիր ծրագիր:

1999 թ. սեպտեմբերից մինչև 2010 թ. ընկած ժամանակահատվածում Երևանում անցկացվել են Հայաստան-Սփյուռք համահայկական 50-ից ավելի տարաբնույթ միջոցառումներ:

2004 թ. օգոստոսին Երևանում 30 երկրների կրթական հաստատությունների շուրջ 200 ներկայացուցիչների մասնակցությամբ անցկացվեց համահայկական կրթական առաջին համաժողովը: Քննարկվեցին կրթական համակարգի, Հայաստան-Սփյուռք կրթական կապերի ամրապնդման, համագործակցության խորացման հարցերը:

2004 թ. օգոստոսին 27 երկրներից սփյուռքի շուրջ 1500 ներկայացուցիչների (համայնքներ, անհատ կատարողներ, մշակույթի գործիչներ, հյուրեր) մասնակցությամբ անցկացվեց «**Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ**» առաջին համահայկական փառատունը:

Կարևոր նշանակություն ստացավ Հայաստանի և սփյուռքի գիտական ուժերի համախմբումը: 1992 թ. հունիսին Երևանում կազմակերպված համահայկական գիտական նստաշրջանը նվիրված էր հայության տարբեր հատվածների համագործակցության ամրապնդման, ազգային համախմբման և հայապահպանության կարևոր հարցերին:

2003 թ. սեպտեմբերին Երևանում անցկացվեց **հայագիտական միջազգային առաջին համաժողովը**: Զեկուցումներով հանդես եկան Հայաստանի և արտերկրի բազմաթիվ հայագետներ,

վոր և Միջին Արևելքի հայության տեղաշարժերը և արտագաղթը Արևմտյան երկրներ ու մասամբ Հայաստանի Հանրապետություն կապված են զանազան հակամարտությունների, Պարսից ծոցում ծավալված ռազմական գործողությունների (1991 թ.), 2003-2008 թթ. Իրաքի դեմ հակաիրաքյան (անգլոամերիկյան) կոալիցիայի սկսած պատերազմի հետ:

Մերձավոր Արևելքի համայնքներից կարելի է առանձնացնել **Լիբանանի** հայ համայնքը: Տեղի հայության թիվը քաղաքացիական երկարատև պատերազմից առաջացած անապահովության ու տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով զգալիորեն նվազել է և 2010 թ. հասել 120 հազարի: Նրանց հիմնական մասը գաղթել է ԱՄՆ, Կանադա, Ֆրանսիա, Ավստրալիա, Հայաստանի Հանրապետություն:

Լիբանանի հայ համայնքը՝ կրոնական-սահմանադրական համայնքի կարգավիճակով, ներկա խորհրդարանում ունի պատգամավորական վեց ամրագրված տեղ և երկու նախարարական աթոռ՝ կառավարությունում: Լիբանանում է գտնվում փյուռքում գործող միակ՝ Հայկազյան համալսարանը:

Ներկայումս **Սիրիայում** բնակվում է շուրջ 100 հազար հայ, որոնց մեծ մասը Հալեպում է (մոտ 60 հազար): Գործում են հայ ավանդական կուսակցությունների տեղական մարմինները, հայ կրթական, մշակութային, բարեգործական միությունները:

Ներկայումս **Թուրքիայի** հայ համայնքում, ըստ պաշտոնական տվյալների, շուրջ 70 հազար մարդ կա: Զգալի թիվ են կազմում (տարբեր տվյալներով՝ 500 հազարից մինչև 1 միլիոն) իսլամաց-

ված հայերը, ովքեր կենտրոնացված են Մերձսևծովյան շրջաններում (Խոփա, Համշեն, Տրապիզոն և այլն) և Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսարևմտյան հատվածներում: Գավառներում բնակվող հայերի մեծ մասը թրքախոս կամ քրդախոս է: Թուրքիայում բնակվում են նաև մոտ 2500 կաթոլիկ և 500 ավետարանական հայեր:

Ներկայումս **Իրանում** ապրում է շուրջ 80 հազար հայ: Գործում է մի քանի տասնյակ հայկական դպրոց: Երկրի Սահմանադրության համաձայն՝ Իրանի հայ համայնքն ունի կրոնական փոքրամասնության կարգավիճակ, որին շնորհիվ է ներքին մշակութային, համայնքային և կրոնական ինքնավարություն: Իրանահայերին Մեջլիսում (290 պատգամավոր) հատկացված է կրոնական փոքրամասնություններին տրամադրված 5 տեղերից 2-ը:

ԱՊՀ երկրների հայ համայնքները: Միջուրքում իր ուրույն տեղն ունի **Ռուսաստանը**, որտեղ վերջին տարիներին հիմնավորվել են ինչպես ազգամիջյան կոիվներից, այնպես էլ երկրաշարժից հետո անօթևան մնացած հարյուրհազարավոր հայեր: 2010 թ. պաշտոնական տվյալներով՝ ՌԴ-ում բնակվում է շուրջ 1,1 մլն հայ, համաձայն այլ աղբյուրների՝ 2-2,5 մլն: Ռուսաստանի մի շարք շրջաններում՝ Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում, Ռոստովի մարզում, հայերը թվաքանակով երկրորդ տեղն են զբաղեցնում ռուսներից հետո: Ռուսաստանի հայ համայնքը հիմնականում համախմբված է «Ռուսաստանի հայերի միություն» կազմակերպության շուրջ:

2010 թ. ոչ պաշտոնական տվյալներով **Բելառուսում** բնակվում է շուրջ 30-36 հազար հայ: Հայերը նկատելի դեր են խաղում Բելառուսի տնտեսական, հասարակական

և մշակութային կյանքում: 2002 թ. Միսկոն լույս տեսած «Բելառուսի 100 անվանի գործիչներ» տեղեկատուի էջերում հիշատակվում է 10 հայի անուն:

Ուկրաինայում ապրում է ավելի քան 400 հազար հայ: Միայն Կիևում բնակվում է շուրջ 40 հազար հայ: 2001 թ. Ուկրաինայում հիմնադրվել է «Ուկրաինայի հայերի միությունը» (ՈՒՀՄ): Ստեղծվել է Հայագիտության կենտրոն, տպագրվում է գիտական պարբերական:

Վրաստանի այսօրվա տարածքում հայերը հոծ բնակեցված են Մամջիսե-Ջավախք նահանգում, մայրաքաղաք Թբիլիսիում: Վրաստանում (առանց Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի) հայերի ընդհանուր թիվն, ըստ պաշտոնական տվյալների, կազմում է շուրջ 250 հազար, իսկ ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ մինչև 350 հազար:

1992 թվականի վրաց-աբխազական պատերազմի հետևանքով **Աբխազիայից** արտագաղթել է մոտ 30 հազար հայ: Ներկայումս հայերի թիվն Աբխազիայում, ըստ պաշտոնական տվյալների, կազմում է շուրջ 45 հազար, գործում է 32 հայկական դպրոց:

Ղարաբաղյան ազատագրական պայքարի շրջանում Սումգաիթի, Կիբովաբադի, Խանլարի շրջանների, Բաքվի հայությունը ենթարկվեց կոտորածների, ցեղասպանության: Դատարկվեցին հայաբնակ քաղաքները, շուրջ 400 հազարանոց հայկական համայնքը **Ադրբեջանում** դադարեց գործելուց: Բնակչությունը ենթարկվեց բռնագաղթի: Այսօր Ադրբեջանում հայկական համայնք գոյություն չունի:

Նիդրլանդի հայ համայնքները: Ներկայումս **Ֆրանսիայում**՝ Փարիզում,

Սփյուռքահայերի բողոքի ցույց ԱՄՆ-ում

Մարսելում, Լիոնում, Վալանսում, Կաննում և այլ քաղաքներում, բնակվում է շուրջ 500 հազար հայ:

Գերմանիայում ոչ պաշտոնական տվյալներով ապրում է շուրջ 40 հազար հայ: Բեռլինում, Մայնցում, Մյունխենում, Շտուտգարդում, Բյոլնում, Համբուրգում և այլ քաղաքներում ձևավորվել են հայ համայնքներ:

2003 թ. դրությամբ **Մեծ Բրիտանիայում** հայերի թիվը կազմել է 15-20 հազար: 8-10 հազարը բնակվում է Լոնդոնում: Գաղութի համախմբման և ազգային կյանքի կազմակերպման գործում կարևոր դեր է խաղում Բրիտանահայ համայնքային և եկեղեցական խորհուրդը, որը կազմված է հայ ազգային կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների 17 ներկայացուցիչներից:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ համայնքը: Ներկայումս ԱՄՆ-ում բնակվում է շուրջ 1 միլիոն 200 հազար հայ, գրեթե կեսը՝ Լոս Անջելես, Նյու Յորք, Գետրոյտ, Բոստոն, Չիկագո, Ֆիլադելֆիա քաղաքներում: Համարյա բոլոր հայաշատ քաղաքներում մասնաճյուղեր ունեն համասփյուռքյան նշանակություն ունեցող՝ ՀԲԸՄ, ՀՄԸՄ, ՀՕՄ, Համագգային հայ կրթական և մշակութային միություն, «Նոր սերունդ» մշակութային միություն, Թեքեյան մշակութային միություն և այլ կազմակերպություններ՝ իրենց գեղարվեստական խմբերով, ակումբներով, դպրոցներով: Գործում են Ամերիկայի հայ ազգային կոմիտե, Ամերիկայի հայկական համագումար և Մարդու իրավունքների Ամերիկայի հայկական կոմիտե լոբբիստական կազմակերպությունները, «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի ԱՄՆ-ի մասնաճյուղերը և այլ կազմակերպություններ:

Արգենտինայի հայ համայնքը: 2009 թ. տվյալներով՝ Արգենտինայում ապրում է ավելի քան 100 հազար հայ, մեծ մասը (շուրջ 90 հազար)՝ Բուենոս Այրեսում և արվարձաններում: Հայ ազգային կուսակցությունների տեղական կազմակերպություններն իրենց գործունեությունն իրականացնում են մշակութային, հայրենակցական, բարեգործական և մարզական միությունների, պարբերականների միջոցով:

Ավստրալիայի հայ համայնքը: 2009 թ. տվյալներով՝ Ավստրալիայում բնակվում է շուրջ 60 հազար հայ: Գերակշիռ մասը Միդլեյ (42 հազար) և Մելբուռն (13 հազար) քաղաքներում է: Համայնքի անդամների հիմնական մասը հայախոս է: Ազգային կյանքը կազմակերպում են ավանդական կուսակցությունների տեղական մարմինները, համահայկական հայտնի կրթական և մշակութային միությունների մասնաճյուղերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք են նորանկախ ՀՀ-ից բնակչության արտագաղթի պատճառները և հետևանքները: Ներկայացրե՛ք արտագաղթի նկատմամբ ձեր վերաբերմունքը, հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
2. Սփյուռքում գործող ի՞նչ նշանավոր կազմակերպություններ գիտեք: Ներկայացրե՛ք նրանց գործունեությունը:
3. Գնահատե՛ք եկեղեցու դերն ու գործունեությունը սփյուռքահայության կյանքում:
4. Համառոտ ներկայացրե՛ք Մերձավոր և Միջին Արևելքի, ԱՊՀ-ի, եվրոպական երկրների, Ամերիկայի ու Ավստրալիայի հայության ներհամայնքային կյանքը:

ԳԼՈՒԽ 1. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920–1941 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 1. ԿՐԹԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ:
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Առաջին միջոցառումները կրթության և մշակույթի բնագավառում: 1920–1941 թթ. Խորհրդային Հայաստանում իրականացված մշակութային շինարարության պատմությունը բաժանվում է երկու փուլի: Առաջին փուլն սկսվում է Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից և ավարտվում 1930 թ., երբ հնարավոր դարձավ հանրապետությունում մտցնել ընդհանուր պարտադիր ուսուցում:

Երկրորդ փուլն սկսվում է 1930 թ.: Հիմնական խնդիրը սոցիալիստական նոր մշակույթի զարգացումն էր: Կոմունիստական կուսակցությունը և խորհրդային իշխանությունը մշակույթը համարում էին ժողովրդի վրա ներգործելու կարևոր միջոց ու ամեն ինչ անում էին այն ամբողջովին կոմունիստական գաղափարախոսությանը ենթարկելու համար:

Խորհրդային իշխանությունը սկզբում անվստահություն էր ցուցաբերում մտավորականության նկատմամբ, սահմանափակում էր նրանց իրավունքները:

Այս ծայրահեղ մոտեցումը հետագայում աստիճանաբար հաղթահարվեց, և Հայաստանի մշակութային կյանքն ընթացավ բնականոն հունով: Մտավորականության հին սերնդի կողքին աճեց նոր սերունդը:

Մշակույթի զարգացման հիմնական նախադրյալը անգրագիտության վերա-

ցումն էր: Այդ գործում իշխանություններին օգնում էր բնակչության գրագետ զանգվածը: **1921 թ. սեպտեմբերի 21-ին** ՀԽՍՀ ժողովմիտրիք ղեկընտ ընդունեց չափահաս բնակչության անգրագիտությունը վերացնելու մասին: Կազմվեց հատուկ հանձնաժողով, որի ղեկավարությամբ ամբողջ հանրապետությունում ստեղծվեցին անգրագիտության վերացման կայաններ (լիկկայաններ), կազմակերպվեցին տարբեր կարգի դասընթացներ: **1924 թ.** ստեղծվեց անգրագիտության վերացմանն աջակցող ընկերություն, որը հետագայում անվանվեց «Կորչի» անգրագիտությունը»: Անգրագիտությունը հաղթահարելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք ծավալեցին ուսուցիչներն ու հասարակական կազմակերպությունները:

Սկզբում լիկկայաններում ընդգրկվեցին 16–39 տարեկան, իսկ 1928 թվականից՝ 16–49 տարեկան քաղաքացիները: Համագային ջանքերով 1920–1940 թթ. անգրագիտության վերացման խնդիրը հանրապետությունում հիմնականում լուծվեց: Գրագետ էր դարձել բնակչության մոտ 84 %-ը: Դա կարճ ժամանակամիջոցում մեծ նվաճում էր: Ուշադրություն դարձվեց նաև ազգային փոքրամասնությունների անգրագիտության վերացմանը: Հայաստանում բնակվող ադրբեջանցիների 94 %-ը անգրագետ էր: Մինչև խորհրդայնացումը ադրբեջանցիների կրթու-

*Ս. Շահումյանի անվան դպրոցի շենքը
Սոսորուկյան փողոցում, 1920–ական թթ.*

հանրապետությունում գործում էր 9 բուն սպելի քան 11 հազար ուսանողներով: Հանրապետությունը լիովին բավարարված էր բարձրագույն որակավորում ունեցող մասնագետներով:

Հասարակական գիտությունների զարգացումը: Գիտական մտքի զարգացման հիմնական կենտրոնը Երևանի պետական համալսարանն էր, որտեղ կենտրոնացված էր գիտական հիմնական ներուժը:

Ստեղծվեցին նաև առաջին գիտահետազոտական հիմնարկները: **1921 թ.** էջմիածնում հիմնվեց **մշակութային-պատմական ինստիտուտ**, որը **1925 թ. վերափոխվեց Գիտության և արվեստի ինստիտուտի:** Այն գործում էր ակադեմիական սկզբունքներով, նրա մեջ մտնում էին երեք տարով ընտրված իսկական և թղթակից անդամներ: Ինստիտուտի բարձրագույն մարմինը նրա անդամների ընդհանուր ժողովն էր: Կային նաև ինստիտուտի խորհուրդ և գիտության տարբեր ճյուղերի գծով բաժանմունքներ: Ինստիտուտի խնդիրն էր հանրապետությունում զարգացնել բնական, տեխնիկական և հումանիտար գիտությունները:

Ինստիտուտում էին աշխատում պատմաբաններ Լեոն, Հակոբ Մանանդյանը,

Աշոտ Հովհաննիսյանը, լեզվաբաններ Հրաչյա Աճառյանը և Գրիգոր Ղափանցյանը, գրականագետներ Մանուկ Աբեղյանը, Արսեն Տերտերյանը, բժիշկներ Գրիգոր Արեշյանը, Համբարձում Քեչեկը, Վահան Արծրունին, նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը, կոմպոզիտորներ Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը և ուրիշներ:

Ինստիտուտը գործեց մինչև 1930 թ. և հիմնականում զբաղվում էր հասարակական գիտությունների հիմնահարցերով: Դրա հիմնական պատճառը այդ բնագավառի անվանի գիտնականների առկայությունն էր և հայագիտության՝ գոյություն ունեցող ավանդույթները:

Խորհրդային Հայաստան վերադարձած հայագետները բեղմնավոր գործունեություն ծավալեցին: 1926 թվականից Երևանի պետական համալսարանը հրատարակեց Հրաչյա Աճառյանի բազմահատոր «Հայերեն արմատական բառարանը», որն առայսօր չի կորցրել իր բացառիկ նշանակությունը: Մանուկ Աբեղյանը և Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը մշակեցին և հրատարակեցին «Մասունցի Դավիթ» էպոսի համահավաք տեքստը: Թորոս Թորամանյանի ջանքերով վերականգնվեց Զվարթնոց տաճարի հատակագիծը:

1933 թ. հանրապետությունում գործում էին շուրջ 40 ինքնուրույն գիտահետազոտական հիմնարկներ:

Կիրառական և բնական գիտությունների զարգացումը: 1920–ական թթ. վերջերին մեծ աշխատանք կատարվեց նաև տեխնիկական և բնական գիտությունների բնագավառում: Խորհրդահայ գիտնականների առաջնահերթ խնդիրը գիտական միտքը տնտեսությանը ծառայեց-

§ 2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ

Խորհրդահայ գրականությունը:

1920-ական թթ. սկզբին գրական հին սերնդի (Հ. Թումանյան, Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Բասիակյան, Ա. Շիրվանզադե, Նար-Դոս, Դ. Դեմիրճյան և ուրիշներ) կողքին հանդես եկան նորերը (Ե. Չարենց, Ա. Բակունց, Գ. Մահարի, Ա. Վշտունի, Ե. Զարյան, Վ. Ալազան և ուրիշներ): Հանրապետությունում գործում էին գրական տարբեր խմբակներ ու միություններ, որոնք պարբերաբար բանավեճեր էին կազմակերպում գրականության և գրական ժառանգության հարցերի շուրջ:

1920-ական թթ. Հայաստանում ծավալվեց պրոլետարական գրական շարժումը (պրոլետկուլտը): 1922 թ. կազմավորվեց «Երեքի» խմբակը՝ Ե. Չարենց, Գ. Արով, Ա. Վշտունի: Հրատարակվեց խմբակի հռչակագիրը՝ գրական առաջին մանիֆեստը: Այն առաջադրում էր գրականությունը հեղաշրջելու, նոր արտահայտչաձևեր մշակելու, գրականության և արդիականության կապը խորացնելու պահանջ: Սակայն սխալ էր «Երեքի հռչակագրի» պահանջը՝ նախահեղափոխական գրական ժառանգությունն ամբողջությամբ մերժելու մասին, որը ռուսական պրոլետկուլտի տեսակետն էր:

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1932 թ. որոշմամբ գրական խմբակները միավորվեցին **Հայաստանի գրողների միության** մեջ: **Սոցիալիստական ռեալիզմի** պարտադրված սկզբունքը ծանր պայմանների մեջ դրեց գրողներին: Այնուամենայնիվ, այդ տարիներին լույս տեսան բազմաթիվ գրական ստեղծագործություններ, որոնք առայսօր չեն կորցրել իրենց նշանակությունը:

Եղիշե Չարենց

Եղիշե Չարենցն իր ստեղծագործություններում մարմնավորեց ժողովրդի, կյանքի և պոեզիայի միասնությունը: Նա մշակեց նոր ելակետ՝ պատմական անհատի և ժողովրդական զանգվածների փոխհարաբերության վերաբերյալ:

1920-1930-ական թթ. զգալի հաջողությունների հասավ գրական արձակը: Այդ բնագավառում հանդես եկան **Ակսել Բակունցը** (1899-1937), **Դերենիկ Դեմիրճյանը** (1877-1956), **Ստեփան Զորյանը** (1889-1967) և ուրիշներ:

Թատրոնը և կինոարվեստը: 1922 թ. հունվարի 25-ին Գաբրիել Սունդուկյանի «Պեպո» պիեսի բեմադրությամբ բացվեց հանրապետության **առաջին պետական դրամատիկական թատրոնը**, որը հետագայում կոչվեց Գ. Սունդուկյանի անունով: Թատրոնի առաջին գլխավոր ռեժիսոր **Լևոն Քալանթարյանի** ղեկավարությամբ աշխատում էին անվանի դերասաններ Հասմիկը, Հովհաննես Աբելյանը, Արուս Ոսկանյանը, Վահրամ Փափագյանը,

1924 թ. Դրիմից Հայաստան տեղափոխվեց մեծանուն կոմպոզիտոր **Ալեքսանդր Մայենդիարյանը (1871–1928)**: Նա դրեց հայկական ազգային սիմֆոնիզմի հիմքը, գրեց «Երևանյան էտյուդներ» սիմֆոնիկ ստեղծագործությունը, «Ամաստ» օպերան:

1932 թ. կազմակերպվեց պետական ֆիլհարմոնիան: **1933 թ.** բացվեց Ա. Մայենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնը:

Հայ երաժշտական արվեստի զարգացման գործում հսկայական է **Արամ Խաչատրյանի (1903–1978)** վաստակը: Համաշխարհային ճանաչում ունեն նրա «Մպարտակ», «Գայանե» բալետները: Ժամանակի նշանավոր երգիչներից էին Հայկանուշ Դանիելյանը, Շարա Տալյանը և ուրիշներ: Հ. Դանիելյանին առաջինը շնորհվեց ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստուհու կոչում: Նա երգել է Թիֆլիսի օպերային թատրոնում, մասնակցել Լենինականի օպերա-օպերետային խմբի ներկայացումներին, մեներգել Երևանի Մայենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնում:

1938 թ. Թաթուլ Ալթունյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց հայկական ժողովրդական երգի-պարի պետական անսամբլը:

Ճարտարապետությունը: Խորհրդահայ ճարտարապետության առաջատարն էր ակադեմիկոս **Ալեքսանդր Թամանյանը (1878–1936)**: 1924 թ. նա կազմեց Երևանի գլխավոր հատակագիծը: Ժամանակի ընթացքում մայրաքաղաք Երևանը գերազանցեց Թամանյանի նախատեսած բնագծերը, բայց առայսօր թամանյանական ձեռագիրը մնում է անկրկնելի: Թամանյանի նախագծով կառուցվեցին Երևանի առաջին հէկը, օպերայի և բալետի թատրոնի, ՀԽՍՀ կառավարության տան, հանրային գրադարանի, մի շարք բուհերի շենքերը և այլն:

Նշանավոր ճարտարապետներ էին նաև Մարկ Գրիգորյանը, Կարո Հալաբյանը, Գևորգ Քոչարը, Նիկողայոս Բունիաթյանը, Միքայել Մազմանյանը և ուրիշներ: 1932 թ. ստեղծվեց ճարտարապետների միությունը:

Այսպիսով՝ 1920–1941 թթ. հայկական մշակույթը հասավ հաջողությունների: Դրանք ավելին կլինեին, եթե խորհրդային երկրում 1930–ական թթ. չմոլեգնեին ստալինյան քաղաքական բռնաճնշումները: Դրանց գոհը դարձան մեծ թվով մտավորականներ, մշակույթի գործիչներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ովքե՞ր էին կազմել «Երեքի» խմբակը և ի՞նչ մոտեցումներ ունեին: Ե՞րբ է ստեղծվել Հայաստանի գրողների միությունը:
2. Ներկայացրե՛ք հայ թատրոնի և կինոարվեստի նշանավոր գործիչներին: ԹՎարկե՛ք 1920–1930 թթ. Խորհրդային Հայաստանում հիմնադրված թատրոնները:
3. Աղյուսակի միջոցով ներկայացրե՛ք խորհրդահայ կերպարվեստի և երաժշտության ձեռքբերումները 1920–1930 թթ.:
4. Ո՞ր նշանավոր ճարտարապետներն էին գործում Խորհրդային Հայաստանում 1920–1930–ական թթ.: Ներկայացրե՛ք նրանցից մեկի գործունեությունը:
5. Ելո՞ւյթ պատրաստե՛ք հայ նշանավոր գրողներից կամ արվեստագետներից մեկի մասին և ներկայացրե՛ք դասարանին:

Գրականագիտության, լեզվաբանության զարգացման ուղղությամբ իրենց շնորհակալ աշխատանքն էին շարունակում Մխիթարյան միաբանության գիտնականները: Մփյուռքի հոգևոր-մշակութային կյանքի աշխուժացումն առաջին հերթին անհրաժեշտ էր ազգապահպանու-

թյան համար: Թուրքական յաթաղանից փրկված հայ գաղթականության համար հիմնական նեցուկը Հայոց եկեղեցին ու դպրոցն էին: Շնորհիվ անդույ, ազգանվեր գործունեության՝ դժվարին պայմաններում սփյուռքահայությունը հիմնականում պահպանեց իր ազգային դիմագիծը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Մփյուռքի հայկական համայնքների առջև կրթական և մշակութային ի՞նչ խնդիրներ էին ծառացած:
2. Կրթական ի՞նչ հաստատություններ էին գործում սփյուռքահայ կենտրոններում:
3. Ներկայացրե՞ք սփյուռքահայ նշանավոր գրողներին և արվեստագետներին: Գիտության բնագավառում ի՞նչ ձեռքբերումներ եղան, ո՞ր հայտնի գիտնականներին կարող եք նշել: Վերհանձե՞ք սփյուռքահայ մշակույթի դերը:

ԳԼՈՒԽ 2. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ (1945–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

§ 1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մշակույթի զարգացման հիմնական միպրումները: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին մշակույթի զարգացմանը խոչընդոտեցին ստալինյան ղեկավարության իրականացրած նոր բռնաճնշումները. բազմաթիվ մտավորականներ հանիրալի մեղադրվեցին օտարամոլության համար:

Ստալինի մահից հետո բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին մշակույթի զարգացման համար: ԽՄԿԿ XX համագումարում անհատի պաշտամունքի քննադատությունը, աքսորավայրերից և բանտերից հարյուրհազարավոր բռնադատվածների, այդ թվում՝ ստեղծագործող մտավորականների վերադարձը, գրաքննության թուլացումը դրականորեն

ազդեցին մշակույթի զարգացման վրա: Այս ամենը հանգեցրեց 1960–ական թթ. ազատամիտ մշակույթի առանձին երևույթների հանդես գալուն, այսպես կոչված՝ «վաթսունականների» շարժմանը:

1950–ական թթ. կեսից մինչև 1960–ական թթ. կեսը ԽՍՀՄ պատմության մեջ մտավ «ձնհալ» անվամբ: «Ձնհալին» հետևեց 20–ամյա «լճացումը», որը մշակույթի բնագավառում բնորոշվեց հակասական միտումներով. մի կողմից շարունակվում էր գիտության ու մշակույթի զարգացումը, մյուս կողմից ուժեղանում էր ստեղծագործող մտավորականության գաղափարական հսկողությունը իշխանությունների կողմից:

Սոցիալիզմի համակարգի վերակա-

րանդոմ-ի, հմուղրվա դոհիտանբուտգատ
-վի 1211 մի րուգման րադուտուտուտ-ի 1967
:մնդոն վմդդիմուղրվա դոհիտանբուտգ
-տավն ճդիդմոնդ: Ճոդպուհի վիդիտուտով
-դո դոդոնմքմոմ դոդմսիտիտմս, Կնո
եոմոմ վմգմնոհի դոհիտավն դվնգմնոնդ
մրուսնոճոստ վմգդդուսելուսնուս մսդ դ
մրուսնոհոգ վմգդոտոմլոմ դոհիտավ-ի

:դոհիվադդոնգմի

իս դոհիվադդոնսիտ րոնոմ վն ամտոճ
-տստ դվնգդիդ, րուսսիտեոնոմ վմոհվդ
-նգստ դվնգդիմտոտի մգթմոնոնդս ծմս-լ
:դոճմնոհոդոյոթ մսդ դոդոնմնոնդ դոհի
-տիվդդիտոտավն ճդիդսիտոլ վմվիմդ դվ
-տմնգմնոլ ճվմնգդդոհիտիվ դոհիտ-1950

:մոդոյուսքմոյոյո

մստիվ-ի ոսիվդդոնոհիտ, ոսիվիվիվիվոնոտո
:դոհիտոդավն մսիտոդոհիտ ճդիվստոլմ Կոն
-տոլոլ վմովդդոնոհիտ վմգդդուսելուստավ-ի
վոդտոտոմ: ճվդոհիտիվ 1961: միդդ ճվմնդ
-դմստոդդի մտտոճոստ դոհիտավն վմիվդ
իտքմոն դովդդոնոհիտ վմգդդուսելուստավ-ի
ՀՈՎ դոհիտիտ: րուսդոճմն դոմնոնոմդտոհի
-տգ: Ճնդդդոնոհիտի դոհիտանբուտգատի

-ի: ճոյոյոյոնոհիտ վնդդդուսելուստի-ի
:րուսդոն ոսիվիվոնոհիտ ողմնո րուս
-դգմն 11 ու-նվ-1957-1961: րուսդոն ոսիվիվոն
մի րուսմսիտ րուսմգմն 51 դոմնոնոմդ
-դոյ րուսմստ դոհիտոյուսուս 1951-1961

դոմիվոնոհիտ

դվմոնոն վնդդդուսելուստիվ Կիտոտոմնո

:իսմնդդոնսիտ
1956: րուսդոն ոսիվիվոնոհիտ ողմնո րուս
-դգմն 11 ու-նվ-1957-1961: րուսդոն ոսիվիվոն
մի րուսմսիտ րուսմգմն 51 դոմնոնոմդ
-դոյ րուսմստ դոհիտոյուսուս 1951-1961

:իսմնդ

-նսմսիտ մոնոյ 0069 ողմ վիդիտ: ճմնոն
դոհիտավիվոնոհիտ 1971 մի րուսդման րուս
-սելուստգիտմոնոհիտ րուսմտոնո 9861-5861
:մրուսդոնոնոն ոնո-01, դոմնոնոնոնոնոնոն
-ոնոնոն մսդոնոնոնոն ճդիմտոտի րուսդոն
րուսմտ դոհիտոյուսուս 1961-1966: վիդիտ
-նվ-400-1961: 1961-1960: ողմ, ճմնոն
եոմնոնոնոնոն 003 մի րուսդման րուսդուսելուս
-դոնոնոնոնոն ողմ ողմոնոնոնոն ճվնոն
-դոնոն ողմ: միտոլոմ վմնդդոնոնոնոնոն
-ոնոնոն մի րուսդոնոնոն վմստոնոնոն

:միտոլ

-նոնոնոնոնոնոն ճդիմոնոն: ճոսելուսելմի
մվմոնոնոն ոնոնոն ողմնոն 1961: րուսմտ
:րուսմտ դոհիտոյուսուս 1948-1949 ճդիվոն
-ոնոն ողմոնոնոնոնոնոն մմս, դոմնոնոն
ոնոնոնոն մվմոնոնոն մսդոնոնոնոնոն
մրուսդոն ճդիմոնոնոնոն ճոնոնոնոնոնոն
դվմնդդվմոն ոնո: մնոնոն դոհիտոնոն
մի րուսիվոնոնոն, րուսդոնոնոն: րուսիվ
նոն, րուս-1961: դվմնդդվմոն ողմնոն
-դոնոնոնոն: մնոնոնոնոն դոհիտելուս

:մոնոնոնոնոն վնդդդոն

-մս ողմնոնոնոնոնոն ողմնոն ողմնոն
մի «մնոնոնոնոն դոհիտոնոնոնոն»: ողմ
-ոնոնոն վիդիտ մոնոնոնոնոնոն ողմնոն
:ճդիվոն ողմոնոնոնոն մնոնոն ողմնոն
-ոնոն, րուսդոնոն ողմնոն ճդի մրուսնոն
1961: րուսդոն ողմնոն վնդդվմոնոնոն
ոնոնոնոն ողմնոն ողմնոն, րուսդոն ողմնոն
-ոնոնոն 1961: րուսդոն ողմնոն ողմնոն

Վիկտոր Համբարձումյան

ընդգրկված աշխատողների ընդհանուր թիվն անցնում էր 20 հազարից, որից ավելի քան 8 հազարը գիտական աշխատողներ էին:

Համաշխարհային ճանաչում են վայելում աստղաֆիզիկայի բնագավառում Հայաստանում կատարված ուսումնասիրությունները: **Բյուրականի աստղաֆիզիկական աստղադիտարանը** դարձավ աստղագիտության ոլորտի գիտահետազոտական խոշոր կենտրոններից մեկն աշխարհում՝ աշխարհահռչակ աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանի գլխավորությամբ: Նա 1962–1965 թթ. զբաղեցրեց Աստղագետների միջազգային միության նախագահի պատվավոր պաշտոնը:

Նշանակալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին ֆիզիկայի բնագավառում: 1958 թ. ֆիզիկայի ինստիտուտում սկսվեցին ԽՍՀՄ խոշորագույն՝ 6 միլիարդ էլեկտրոն–վոլտ էներգիայով էլեկտրոնային արագացուցչի նախագծումն ու կառուցումը՝ ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ **Արտեմ Ալիխանյանի** ղեկավարությամբ: 1967 թ. էլեկտրոնային արագացուցչի շահագործմամբ Հայաստանի և Խորհրդային Միության շատ ֆիզիկոսներ հնարավորություն

ստացան բարդ փորձեր կատարելու միջուկային ֆիզիկայի բնագավառում:

Արագածի և Նոր Ամբերդի կայաններում շարունակվեցին հետազոտությունները տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրման ասպարեզում:

1956 թ. ստեղծվեց Գիտությունների ակադեմիայի նույր օրգանական քիմիայի ինստիտուտը, որը ակադեմիկոս **Արմենակ Մնջոյանի** գլխավորությամբ մեծ հաջողությունների հասավ դեղանյութերի ստեղծման, կենսաբանական ակտիվ միացությունների սինթեզման ասպարեզում:

Կիբեռնետիկայի, էլեկտրոնիկայի զարգացումը: 1950–ական թթ. կեսերից Հայաստանում զարգացում ստացան մաթեմատիկայի գծով տարվող հետազոտական աշխատանքները: Առաջին հաջողությունները կապված են ակադեմիկոսներ Արտաշես Շահինյանի, Մխիթար Զրբաշյանի և Սերգեյ Մերգելյանի անունների հետ:

1950–ական թթ. վերջերից հետազոտական աշխատանքներ ծավալվեցին հաշվողական մաթեմատիկայի և կիբեռնետիկայի բնագավառներում: Գիտնականներն ու ճարտարագետները նախագծեցին «Հրազդան», «Նաիրի» և այլ տիպի էլեկտրոնային հաշվիչ բարդ մեքենաները:

Հայագիտության զարգացումը: Հետպատերազմյան տարիներին անհատի պաշտամունքի պատճառով հայագիտության զարգացումն ընթանում էր ծանր պայմաններում: Ստալինյան բռնաճնշումները կասեցնում էին պատմական, տնտեսագիտական և փիլիսոփայական գիտությունների զարգացումը: Խորհրդահայ պատմաբանները ստիպված էին պատմական դեպքերն ու իրադարձությունները հարմարեցնել այն ժամանակ

2. Ներկայացված է Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուլտի Կենտրոնի կողմից 1945-1991 թվականներին:

մզղժղումն ու ծոսն էլ մզնմոյ

: Դրամզդումի
 - Թեմոզմ վճարդրսեխսալե Թաթր մոսավդոյ
 - Իսկ դոռո դոռեզ մզդրոսցոիդ վճարոիդ
 : մզդձմիս դ մդոմիսպոթ՝ Խմսդ, 'մդոմոնը
 նմոսնը 'միդոյո ղզԽմսԿ 'մդոմվմոռ,
 տոմոմը մզդոսիվդգնոիդ ղվճզմոտոի
 մզդրոսմնմզդ մսդմոի դոիոսալե : Դրս
 - Թիոթեմոզմ դոմեխսդոմմիԽզլ դոնը
 մզդրոսմզմձաջ ձմս 'եզ դոիո-0961

[illegible]

Այդպիսով մեր ժողովրդական համայնքը, ինչպես
և մեր հայրենիքը, իր անկրկնելի արժեքներով
և իր անհավասար կարողությամբ իր անհերքելի
հաջողությամբ իր անհավասար կարողությամբ իր
անհերքելի հաջողությամբ իր անհավասար կարողությամբ

-մոն դաժնանալու փոխարեն՝ իրենց համայնքում օգտագործելու համար օգնություն և աջակցություն է ցուցաբերում:

։ փկողմնայն
 ղոհիտաղի իոնոդոքսմո ղմս ‘միոմսս
 -ուպելս «ղսսֆելսսսոմի վնմիսնսս րո»
 նղիիոմսսոմսկ ‘եւ ղոհիո-0861-0961 :մզ-
 -ղսսֆելսսոմոլշո ևսղնոմղոպնղմ ժմոշ վր
 ղվնղիզնզսո րոմմզմմզի վմզղղոճմշոմ
 -ոն մզմմոտ ղոմֆելսսոմի վնմիսնսս
 րո :մղոմովոմզղ չվտմիղ ‘մղոմրզմզ
 ղզմսղ ‘մղոմովղղոպիս> մոնմղ ‘մղ
 ոմովղղոպիս> տսշղ մզղոսիվրզնոհո
 ղվնոնոմղ մզն զղր յոսզմնն ղոյոնոնմոն
 ղոմֆելսսովնոյոտոլ, :մզղղոսֆելսնսճոպ
 վրոնն ղվնզմզմ ժսղջ մմզղղոմոյոտո
 րոպոնմպմսղ ղվմզղվմոտ ոնոտոզ>
 :իսզն ղոմֆելսսովնոլզղմո ս ղոմֆելսմն
 -ոննո ‘ղոմֆելսսովնոլպ ‘ղոմֆելսսոմի
 վնմիսնսս րոպ ղվնղիլոիոզ մզղղոսֆ-
 -ւսմվոռղրոսոս յոսսոիոնոմղմ ղոմֆ-
 -ւսովնոյոտոմ ‘եւ ղոհիո-0961-0961

:յուսիճմոմիվզդ մշ ղ յսի
 ողտղոմ հոմոտոպսո ժմոճ ճնամյոմ վյ
 վմզդվմնղոմղոլվկ հոլ 'յուսիղոմոտոս ով
 իսոմվի լոհոմղոլոմ 'լոմղ մզղոլոճմնոհ
 -ողոյոթք մնղմոհ ժմոճ վյ ոլոխւսոտոհ
 վնմխնսք ւոշ :ղվմղոլսոմոջմոհ լսոլճ

են հիմնադրվել: Գիտության ո՞ր բնագավառները զարգացան: Նշե՞ք խորհրդահայ գիտության կարևոր նվաճումները: Ովքե՞ր էին խորհրդահայ գիտության նշանավոր ներկայացուցիչները, ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:

4. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ հայագիտության զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում: Խորհրդահայ ո՞ր նշանավոր պատմաբաններին և հնագետներին գիտեք: Ի՞նչ ձեռքբերումներ արձանագրվեցին հայագիտության բնագավառում:

§ 2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԸ

Գրականությունը: Հետպատերազմյան տարիներին գրական ասպարեզ իջավ երիտասարդ գրողների նոր սերունդ, որը թարմ շունչ բերեց հայ գրականությանը: Համաժողովրդական սիրո արժանացան Հովհաննես Շիրազը, Պարույր Սևակը, Համո Սահյանը, Միլվա Կապուտիկյանը, Գևորգ Էմինը, Վահագն Դավթյանը, Մերո Խանգաղյանը և ուրիշներ: Իրենց ստեղծագործական ուղին էին շարունակում Ավետիք Իսահակյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Ստեփան Զորյանը, Նաիրի Զարյանը, Հրաչյա Քոչարը և ուրիշներ: Հեռավոր Սիբիրի կալանավայրերում տևական տառապանք կրելուց հետո նրանց միացան Հայաստան վերադարձած Գուրգեն Մահարին, Մկրտիչ Արմենը, Վահրամ Ալազանը, Վաղարշակ Նորենը:

Ստալինի մահից և ԽՄԿԿ XX համագումարից հետո խորհրդահայ գրականության զարգացումն ընթացավ նոր հունով: Սկսեցին վերականգնվել պատմականության և ժողովրդայնության սկզբունքները, վերստին ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց մարդ-անհատը՝ իր անձնական կյանքով, խոհերով ու ապրումներով:

Ստեղծագործական բուռն կյանք ապրեց **Պարույր Սևակը**, որի այդ տարիների վաստակն ամփոփված է հատկապես «Անլռելի զանգակատուն», «Մարդը ափի

մեջ», «Եղիցի լույս» գրքերում: Նրա ստեղծագործության մեջ հառնեց իրական մարդը՝ իր դրամատիկ, հարուստ ներաշխարհով, պատմական հիշողությամբ, ժամանակի հանդեպ ունեցած պատասխանատվությամբ: **Հովհաննես Շիրազի** հարուստ գրական ժառանգության մեջ ծանրակշիռ տեղ զբաղեցրին Հայոց մեծ եղեռնի, բռնազավթված հայրենիքի խորհրդանիշ Արարատ լեռան, մայրության և այլ թեմաներ:

1960–1970–ական թթ. ծնվեց «գյուղական արձակը»: **Հրանտ Մաթևոսյանը**, **Վարդգես Պետրոսյանը**, **Մուշեղ Գալշոյանը** և մյուսները ոչ միայն արձանագրում էին գյուղի մարդու գիտակցության և բարոյականության խոր փոփոխությունները, այլև ցույց էին տալիս այդ փոփոխությունների դրամատիկ կողմերը՝ սերունդների կապի խզումը, մարդու և բնության փոխհարաբերությունների խաթարումը և այլն:

1980–ական թթ. երկրորդ կեսին խորհրդային հասարակությունում և մշակույթում հակասությունների սրումը արձագանք գտավ նաև գրական ստեղծագործություններում: Վերակառուցման քաղաքականության և հրապարակայնության գաղափարների զարգացման ընթացքում գրողների մի մասը հանդես եկավ ստեղծագործական գործընթացներին կուսակցության և պետության միջամտության դեմ:

ման նոր՝ ժամանակակից փուլը սկսվեց 1950-ական թթ. կեսից: Նկարահանվեց **«Նվագախմբի տղաները»** (ռեժիսորներ՝ Հենրիկ Մալյան, Հենրիկ Մարգարյան) ֆիլմը, որը մեծ հաջողություն ունեցավ: Ռեժիսորներ Մուկո Հակոբյանի **«Ոսկե ցլիկ»**, Ամասի Մարտիրոսյանի **«01-99»**, Արման Մանարյանի **«Տժվժիկ»** կարճամետրաժ ֆիլմերն անմիջապես սիրվեցին իրենց հումորով, հյուսելով կերպարներով:

1960-1970-ական թթ. խորհրդահայ կինոարվեստի վերելքի ժամանակաշրջանն էր: Ստեղծվեցին կինոնկարներ, որոնք այսօր էլ համաժողովրդական սեր են վայելում, և չի խամրում նրանց գեղարվեստական արժեքը. **«Բարև, ես եմ»**, **«Եռանկյունի»**, **«Մենք ենք, մեր սարերը»**, **«Մարոյան եղբայրներ»**, **«Նռան գույներ»** և այլն: Այս ֆիլմերը ներկայացնում են հայկական կինոյի «նոր ալիքը»:

Նկատելի տեղաշարժ է կատարվել ժամանակակից կատակերգության ժանրում: Միրված կինոկատակերգություններից են Հենրիկ Մալյանի **«Հայրիկ»**, Ներսես Հովհաննիսյանի **«Հարսնացուն հյուսիսից»**, Էդմոնդ Քեոսայանի **«Տղամարդիկ»** կինոնկարները: Հաջորդ տասնամյակը (1976-1985 թթ.) առանձնանում է կինոարտադրանքի ընդհանուր որակական մակարդակի վերելքով: Նկարահանվեցին Ֆրունզե Դովլաթյանի **«Երկունք»**, Հենրիկ Մալյանի **«Նահապետը»** կինոնկարները: Առաջինը պատմական ֆիլմի ժանրը հարստացնում է լայն էպիկական շնչով, երկրորդը բանաստեղծականությամբ և զգացմունքային մեծ ուժով հաստատում է մարդասիրության և պատմական արդարության գաղափարները:

Կերպարավեստը: Հետպատերազմյան տարիներն արվեստին վերադարձրին

տեսակների բազմազանությունն ու ստեղծագործողների անհատական դրսևորումները: **Մարտիրոս Մարյանի** ստեղծագործության մեջ նոր ուժով ներկայացան բնության ընդհանրացված պատկերները: Մ. Մարյանը Վարպետը, դարձավ ազգային կերպարվեստի դպրոցի նահապետը:

Հետսովյեթյան ժամանակաշրջանում կերպարվեստի զարգացման համար ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: 1950-ական թթ. հայկական արվեստի վերելքը պայմանավորվեց նաև 1945-ին Երևանի գեղարվեստական ինստիտուտի հիմնադրումով: Ասպարեզ մտավ նոր սերունդ, որը ճգտում էր նորովի արտահայտելու հասարակությանը հուզող խնդիրները:

Մեծ էր **Հովհաննես Զարդարյանի** ներդրումը: 1940-ական թթ. վերջին արվեստի վարպետների շարքը համալրեցին հայրենադարձ նկարիչները: Հատկապես ծանրակշիռ էր Հակոբ Կալենցի և Հակոբ Հակոբյանի դերը նուրբ գույների ներդաշնակությամբ գեղանկարչական նոր դպրոցի կազմավորման գործում:

1950-1970-ական թթ. հայկական գեղանկարչության ամենաբնորոշ գծերն էին ավանդական ժանրերի միաձուլումը, մարդկանց և բնապատկերի համադրումը: 1950-ական թթ. կեսին **Սարգիս Մուրադյանի** և **Գրիգոր Խանջյանի** ստեղծագործական պաթոսի հիմքում XX դարի սկզբի ողբերգական իրադարձություններն էին. Ս. Մուրադյանի **«Կոմիտասի վերջին գիշերը»**, Գ. Խանջյանի **«Իմ ժողովրդի պատմության տարեթվերից»** նկարաշարերը, Պարույր Սևակի **«Անլուելի զանգակատուն»** պոեմի պատկերազարդումը:

1959 թ. կազմակերպվեց քանդակագործ Հակոբ Գյուրջյանի Փարիզից Հայաստա-

1. Խաղաղության համաժողովում հայտարարվել է, որ հայաստանի և հարևան երկրների միջև չկա պատերազմ, և որ հայաստանը պահպանում է իր անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:
2. Թիֆլիսի կոնֆերանսի և Եվրոպական խորհրդի կողմից ստեղծված խորհրդակցական խմբակի աշխատանքները:
3. Խաղաղության համաժողովում հայտարարվել է, որ հայաստանը պահպանում է իր անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:
4. Թիֆլիսի կոնֆերանսի և Եվրոպական խորհրդի կողմից ստեղծված խորհրդակցական խմբակի աշխատանքները:
5. Եվրոպական խորհրդի կողմից ստեղծված խորհրդակցական խմբակի աշխատանքները:
6. Եվրոպական խորհրդի կողմից ստեղծված խորհրդակցական խմբակի աշխատանքները:

ՄԱՐԿԱԿԱՆԱԾՈՒՄ ԵՎ ՄԱՐԿԱԿԱՆԱԾՈՒՄ

Նախ և առաջ պետք է նշել, որ հայաստանի և հարևան երկրների միջև չկա պատերազմ, և որ հայաստանը պահպանում է իր անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Նախ և առաջ պետք է նշել, որ հայաստանի և հարևան երկրների միջև չկա պատերազմ, և որ հայաստանը պահպանում է իր անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Նախ և առաջ պետք է նշել, որ հայաստանի և հարևան երկրների միջև չկա պատերազմ, և որ հայաստանը պահպանում է իր անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Նախ և առաջ պետք է նշել, որ հայաստանի և հարևան երկրների միջև չկա պատերազմ, և որ հայաստանը պահպանում է իր անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Նախ և առաջ պետք է նշել, որ հայաստանի և հարևան երկրների միջև չկա պատերազմ, և որ հայաստանը պահպանում է իր անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Նախ և առաջ պետք է նշել, որ հայաստանի և հարևան երկրների միջև չկա պատերազմ, և որ հայաստանը պահպանում է իր անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

§ 3. ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Սփյուռքահայ դպրոցը: Սփյուռքահայ կյանքի կարևորագույն մաս հանդիսացող դպրոցները երկու տիպի էին՝ ամենօրյա և մեկօրյա: Մեկօրյա դպրոցների լայն ցանց գոյություն ուներ ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Ավստրալիայում: Դպրոցական ցանցը ավանդույթի ուժով պահպանվում էր Թուրքիայում: Ստամբուլում ապրող հայերի ճշգրիտ մեծամասնության երեխաները, սկզբնական կրթությունը ստանալով ազգային նախակրթարաններում, մեծ մասամբ շարունակում էին սովորել հայկական միջնակարգ դպրոցներում, լիցեյներում, երբեմն՝ ֆրանսիական և ամերիկյան, հազվադեպ՝ թուրքական դպրոցներում:

Իրանում ապրող հայերն ունեին 57 դպրոց: Որոշ հայ աշակերտներ ուսում էին ստանում օտար դպրոցներում, մասնավորապես՝ ֆրանսիական և ամերիկյան լիցեյներում: Հայկական նախակրթարաններն ավարտողների մի մասը նույնպես շարունակում էր սովորել օտար դպրոցներում:

Սփյուռքահայ կրթական կյանքի կենտրոնը **Լիբանան**ն էր: XX դ. երկրորդ կեսին Բեյրութի գրեթե բոլոր դպրոցների համար կառուցվել էին հարմարավետ շենքեր: Բազմաթիվ միջնակարգ դպրոցներ ու տասնյակ մանկապարտեզ-նախակրթարաններ համընդհանուր ճանաչում ունեին: 1951 թ. բացվել է Վահան Թեքեյանի անվան դպրոցը, իսկ 1962 թ.՝ Լևոնյան-Նազարյան վարժարանը:

Կազմակերպված դպրոցական համակարգ ուներ **սիրիահայ** գաղութը: Հալեպի Կոլիկյան և Կարեն-Եփփե ճեմարանները, Լևոն Նաճարյան-Գալուստ Կյուլպենկյան

վարժարանը սփյուռքի լավագույն միջնակարգ դպրոցներից էին:

Մեծ համբավ ուներ **Կիպրոսի Մելգոնյան կրթական հաստատությունը**, որը, միջնակարգի ծրագրից բացի, երկամյա դասընթացով պատրաստում էր ուսուցիչներ, լրագրողներ ու այլ մասնագետներ:

ԱՄՆ-ում հայկական դպրոցաշինությունն ընդամենը 50-ամյա պատմություն ունի: Առաջին ամենօրյա դպրոցը բացվել է 1963-ին Լուս Անջելեսում (Սրբոց Նահատակաց Ֆերաիյան երկրորդական վարժարան), 1965-ին՝ Մեսրոպյան միջնակարգ դպրոցը: 1982-ին քաղաքում գործել է 8 ամենօրյա դպրոց: Նախակրթարաններ կային Նյու Յորքում, Ֆիլադելֆիայում, Սան Ֆրանցիսկոյում, Ֆրեզնոյում, Նյու Ջերսիում, Դետրոյտում: Մոնրեալում և Տորոնտոյում (Կանադա) գործում էին 4-ական ամենօրյա հայկական վարժարաններ:

Սփյուռքահայ կրթական հաստատությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն **Բեյրութի Հայկազյան համալսարանը**, որի շրջանավարտները ստանում

Շառլ Ազնավուրի և Սերժ Սարգսյանի հանդիպումը Փարիզում

Վահյանը դարձավ սփյուռքահայ մի ամբողջ գրական հոսանքի առաջամարտիկներից թե՛ իր խմբագրած «Անի» ամսագրով և թե՛ գեղարվեստական ստեղծագործություններով, քննադատական-հրապարակախոսական հոդվածներով։ **Անդրանիկ Ծառուկյանի** գլուխգործոցներից է «Մանկություն չունեցող մարդիկ» գիրքը, որն արտացոլում է Մեծ եղեռնից փրկված որբերի ծանր ու դժվարին ճանապարհը։ 1940–1950–ական թթ. ասպարեզ եկան նոր գրողներ՝ **Վահե Օշականը**, **Գառնիկ Աղդարյանը** և ուրիշներ։

Սփյուռքահայ գրական կյանքի կարևոր դեմքերից է բանաստեղծ, դրամատուրգ **Մուշեղ Իշխանը**։ Նրա ստեղծագործության ներքին ազդակը տարագիր հայի պայքարն է ուժացման վտանգի դեմ՝ հանուն սեփական դիմագծի պահպանման, ազգային և համամարդկային իդեալների կենսագործման։ Մուշեղ Իշխանի բանաստեղծությունները տոգորված են նուրբ քնարականությամբ ու խոհականությամբ։

Հայազգի գրողների մի մասը ստեղծագործում էր օտար լեզուներով։ Ամենաշահավորը անգլերենով ստեղծագործող ամերիկահայ **Վիլյամ Սարոյանն էր**, որն արժանացել է համաշխարհային ճանաչման։ Նա աշխարհում սիրված գրողներից մեկն է, «մարդկային սրտի համընդհանուր լեզվով» է գրել և հոգով մնացել է հայ։ Ինչի մասին էլ որ գրել է՝ պահպանել է ազգային պատկանելության գիտակցումը, հաճախ պատկերել է հայ հերոսների, ներկայացրել հայկական միջավայր։

Սփյուռքահայ կերպարավեսոր։ Սփյուռքահայ կերպարավեստին ու քանդակագործությանը բնորոշ է ազգային ավանդույթների հենքի վրա սեփական դիմագծի կերտումը։

Եվրոպայում ստեղծագործող նշանավոր նկարիչներից էր **Ժիրայր Օրագյանը**, որն ապրում և ստեղծագործում էր Բուսլիայում։ Նրա ստեղծագործություններից ճանաչված են «Որբեր», «Եղեռներ» և այլ կտավներ։

Ֆրանսիական արդի գեղարվեստի խոշոր դեմքերից է **Գառգուն (Գառնիկ Զուլումյան)**։ Նա միջազգային համբավ է ձեռք բերել 1953–ից, երբ Փարիզում բացվեց նրա վեներտիկյան բնակարանների ցուցահանդեսը։ Նշանավոր են Գառգունի «Հայտնություն», «Ապոկալիպսիս», «Երկրային դրախտ» ու այլ նկարաշարեր, ինչպես և գրքերի նկարազարդումներ ու գրաֆիկական գործեր (վիճագրություններ)։ 1979 թ. Գառգուն ընտրվել է Ֆրանսիայի գեղարվեստի ակադեմիայի անդամ։

Ֆրանսիական արդի արվեստի ակադեմիայի անդամներից է **Ժանսենը (Հովհաննես Մեմերջյան)**։ 1954 թ. տակավին երիտասարդ՝ 34–ամյա Ժանսենին Ֆրանսիայում ազգային կենսաթոշակ է նշանակվել։ Նրա ստեղծագործության վրա խոր հետք են թողել Մեծ եղեռնի արհավիրքները։ Այդ թեմային նվիրված նրա կտավներն այժմ ցուցադրվում են Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցասրահում։

XX դարի ամերիկյան արվեստում բացառիկ տեղ է գրավում **Արշիլ Գորկին (Ոստանիկ Աղոյան)**։ 1920 թ–ից հաստատվել է ԱՄՆ–ում։ «Ինչպես մորս ասեղնագործ գոգնոցը բացվում է իմ կյանքում» (1944), «Արորը և երգը» (1947) ու այլ կտավներ համաշխարհային հռչակ են բերել նրան՝ դարձնելով «գերիրապաշտական էքսպրեսիոնիզմ» ուղղության սկզբնավորողը։

Արարելիի հայ նշանավոր դեմքեր։ Գրականության մեջ, արվեստի բնագա-

၂၇၁၆၆၈၈

ՄԱՂՁՍԻՆ

Նվազող խաղաղության ինդեքսի

Աղղղաբեխատուոյ ղոհողրաւոյ մսիոողոշը վժարաբիո

մզղմիւմնումսս Է մշնմոյ

:«**դմբել**սարվեմծոսմ **դ** **դմբել**

ՀԱՄԱՐԱՆԻՔ Դ ՈՒՍՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋՑԱԴՐՈՒՄԻ ՎԵՐԱԳԻՐՈՒՄԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎՃԱՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

2000]

៖ ព្យាបាល

[illegible]

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ

§ 1. ԿՐԹ-ԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Մշակույթի վիճակը: Անկախության հռչակումից հետո վերացվեցին գաղափարական կապանքները, որոնք կաշկանդում էին մշակույթի, մասնավորապես՝ ազգային մշակույթի զարգացումը: Ազատ ստեղծագործելու հնարավորություններ ընձեռվեցին: Բայց սոցիալ-տնտեսական դժվարին իրադրությունը բացասական ազդեցություն ունեցավ հոգևոր կյանքի վրա: Ճգնաժամ ապրեցին հայ թատրոնը և կինոն, կրճատվեց գրատպությունը, խախտվեցին մշակութային կապերը, ծանր վիճակում հայտնվեց գիտությունը:

Մշակույթի կոթողները, ճարտարապետական հուշարձանները, թատրոնի և կինոյի շենքերը հայտնվեցին անմխիթար վիճակում: Արվեստի որոշ հիմնարկների սեփականաշնորհման հետևանքով ստեղծագործական շատ խմբեր անգործության մատնվեցին: Այդուհանդերձ, սոցիալ-տնտեսական ծանր ճգնաժամը չէր կարող լիովին արգելակել մշակույթի զարգացումը: Այդ բնագավառի շատ աշխատողներ շարունակում էին գործել ժամանակի պահանջներին համահունչ: Պատահական չէ, որ Հայաստանի թատերական խմբերը, երգի և պարի համույթներն ունեցան նաև լուրջ ձեռքբերումներ:

Կրթական վերափոխումների քաղաքականությունը: Հայաստանի անկախ հանրապետության հռչակումից հետո սկսվեց կրթամշակութային ոլորտի վերափոխումը: Խորհրդային Հայաստանում ձեռք էր բերվել բարձր կրթական

մակարդակ: Բայց անկախությունից հետո կրթական ոլորտը դժվարին վիճակի մեջ հայտնվեց: Նախկին համակարգը, որն ընդգրկում էր կրթության երեք հիմնական աստիճանները (միջնակարգ, միջնակարգ-մասնագիտական և բարձրագույն), փոխարինվեց բազմաստիճան համակարգով:

Հատկապես **հանրակրթությունը** հայտնվեց ծանր վիճակում: Դպրոցների համար հրատարակվեցին նոր դասագրքեր, որոնցից ոչ բոլորն էին համապատասխանում հայ ազգային դպրոցի առջև դրված խնդիրներին: Զեռուցման բացակայության պատճառով ուսումնական տարվա և դասաժամերի տևողության կրճատումը, լավագույն ուսուցիչների արտահոսքը, դասագրքերի, մեթոդական և օժանդակ գրականության պակասը, գրենական պիտույքների թանկությունը և այլ հանգամանքներ դժվարացրին ուսումնական ծրագրերի կատարումը: Ծանր վիճակում էր դպրոցների նյութատեխնիկական բազան, շինությունները չէին վերանորոգվում, և դրանց հետագա շահագործումը դառնում էր վտանգավոր:

Բարձրագույն կրթությամբ շատ ուսուցիչներ, հիմնականում՝ տղամարդիկ, սոցիալական ծանր վիճակի պատճառով հեռանում էին դպրոցից:

Կային նաև դրական տեղաշարժեր: Միջնակարգ դպրոցները ստացան որոշակի ազատություն՝ հատկապես բարձր դասարաններում լրացուցիչ առարկաներ

:վնդղնամին դոհիտավն զոմզմ ծագջ
իոմժոյ ԶԳՐ ղվիւողորոք դոնմմոհա
՝մնգհոհի Զմմոտլսի ևսնգղա Դսսեիսն
ղձվր դոսեիսմնատմ դ վնդղսսեիստվն
դոհիտամվի ևս մոմոռլսվն ղվնգիմեւոյ
:մղոյնոցլ վճղոհի դոհիտավն յոսղսսե
-ստգհոտմոյ ղվնգեհոյ մղսսեիսն
դոսեիստոհլնգա դոհիտավն ՝մրսնոլ
վնգիոհի դոհիտավն ՝մրսիոմիոմձ դոհ
-ոռզսղս վնիմզ ՝մղսսեիսմոմիոմձո
վնդղնսձվր դոհիտողոլվճ դ դոհիտեիս
՝միոցլի մղոգ դոհիտոզսղս զոիօնգսո
ստզզ Եվրսնոտլոհոլ վոտոոմոյ

:յոսմմոձ վնդղղսսեիստգի
-ոմոյ դոհիտողսիսվր ղվիոլոլ յոսիոմն
վն մզմմն Եմիոլոլձոսս իսնգղվոհոն
դոյնոնմոն դոսեիստվն մղոտոոմոյ
մրսնոլսի ԵԶԵԿԵԼ ղՅԵԼ: ղվն ղՅԵԼնոմ
դոհիտոնմո վնվոյոյ դոհիտավն դոհ
-ոռոմլր ևս մսնզ վոյոզմզ դոսեիստգ
ղվոնսվմսոլ մղսսեիսեմի դ մղսսեիստ
-վն վոտոոմոյ յոսմզղոյոնոհ դոսե
-իսն վ-ԵԶԵԼ: **՝միոցլի դոսեիսի**

:ղվնգիիոմի յոսմնոլն
վիոլոյոյ մզղղսսեիստոոմ դոհիտ
-յոսոս տոձ մսիոլոյոյ դ ՝Եվնդղոյոն
ևսիոնոհիմզ ղվնգսսմ վն մզոն տոձ
միոնմոհոլ վոյո ԶԳՐ ճղոմն ՝ձսիոց
:մզղձսմ ևս մզղղոմոնոյոյ դոհիտ
-գի ևս իվեոյոնմ ղվնգիոնմ յոսմզղոյ
-ոն վնմոհոյոյ դոհիտոզսղս մսլ

:իսնգղղսսեիստվն
-ոյո ԶԵ ղոմ վնգիո յոսմ դոհիտալն Ե
:ժ 0002 ոհո իսզն վնդղղսսեիստվն
-ոյո Ե01 յոսիոնոմոն ղվն մզմնոհ
նգսմ յոսմ Ե ղոհիտալն վն յոսմն յոս
-տոոմոյ ղվոյձ ՝ժ ղոհիտ-0661 ԶԵԶ

:ղսսեիսեմի դոհիտոստոլն
ճ յոսնոլոհիոմ վն: ևսնոլոյոյ վոմ
-ոնոյոյ (ԵԶԵԼ) վոմվոսսվոն ոչոն

(ԵԶԵԼ) **մղոմոնոյոյ դոհիմնոյ վո**
-տոոմոյ Եվնսոլոյ ՝ժ 1661: մզղոյ
-գնոհո յոհ մզղղոմոնոյոյ դոսմն
ևս ղվնգիոհիոմզի մզղղստվոլոլ ևս
դ դոհիտոմիոհոյոյ (դոհիտվնմոտ
-մո) դոհիտվոլոլսոն ՝դոհիտիՅԵ
:տզզ վնդղղսսեիստոոմ դոհիտավն դ
դոհիտոյոսո դոհիտոյոնոմո ղղսսեիս
-իոզմնոյոյ ճղոլ իոնոյոլոլ ՝Եվ
-ղնոնղմ ղղսսեիսղսմսղձվ վնգսս

:մոյոյ
վնդղիմոլոյ վն դոհիտսնոյոյոյոյոյ դ
վնգսսմ յոստոմոնո վնգսնոհ) ոնստ
-ղոմվոնո դ ՝վնոտ Ե յոստոմոնոյ
-ոյ ՝վնոտ Ե տոմվնոնոմ ՝ղոյո
ևսնգղո վնմոհոյոյ դոյվոնոմզ մս
ղոյնոսո յոսմզսսմ մրսնսմ վ-ԵԶ վո
-վոսս ՝ժ 5661 դոսեիսմիոնո յոսնոհ
-տոզզ վն հոտոնոլ ևսնգիոնմնզ ճոյ
վնմոհոյոյ դոհիտեմի ղվոննոմ

:ղնո դ մրնվեմ դոհիտավն ՝մրնվ
-սոսի դոհիտավն ՝մղսսեիստոլվն
ղոնղղղ-ոնոյ ՝մղսսեիստոն դոսեիս
-իոնոհի դոհիտոլղոյոսի վնդղոհիոն
մվոնոնոնո յոսնոնղմ ղվնգիոյո ճվնգն
-ոմզ դոհիտոյոնո վնգսս: յոստմն
դոսեիսեմի ղղսնոմձոմ դոսեիստգիոն
-ղոյ ղվնգիմոնո մզղղսսեիստոլսո

:մղոյոնոլ վնդղնսմն
մսիոլոյոյ յոսիե նոն ՝վնդղնսմն վն
մզմնո յոստսնղմնսլ վն մղսսեիստգ
:ճվնդղձոնոհի դոսեիստոլոմոնոն
դոհիտոլղոյոսի Եվնոնոնո յոսմզղն
դոհիտեմիոնոյ մրսնոսո: մզղնսմն
(վնոտ Ե) **Եմիո** դ (վնոտ Ե) **ղվձ** ՝(վ
-ոտ Ե) **դոհիտմոտ վոյոլոնո ճղմզ**
Եվնոլոլոմ մղսսեիսեմի Եմիոլոլ

:յոսմզնոյ
ևսնոլոլ մզղիմոլոյոյ դոհիտոյոնո դ
մզննոմզ ղվոմձոմոնոլն ևսնոլոլ

Գիտությունը դիտարկվում էր որպես չափազանց ծախսարար բնագավառ և պետական միջոցներից ֆինանսավորվում էր նվազագույն չափով:

Հայաստանի ճյուղային գիտահետազոտական ինստիտուտների մեծ մասը՝ մոտ 80 %-ը, որ նախկինում կուտակել էր նյութատեխնիկական զգալի պաշարներ, գիտական և ինժեներատեխնիկական կադրեր, թուլացավ, մնացածներն էլ, նախկին միութենական գործընկերների հետ համատեղ կատարվող մշակումների ֆինանսավորման շնորհիվ, հազիվ կարողացան գոյատևել:

Հանրապետության գիտական համալիրի քայքայումը հանգեցրեց գիտական կադրերի («ուղեղների») արտահոսքի: Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների կենտրոնի հարցումների համաձայն՝ միայն ՀՀ ԳԱԱ-ի համակարգից 1991-1995 թթ. հեռացել էր 800 գիտաշխատող, որոնցից 200-ը մշտական բնակության էր մեկնել արտասահմանյան երկրներ:

Կադրային տեղաշարժ էր կատարվում նաև այսպես կոչված «ներքին արտահոսքի» միջոցով: Գիտնականներից շատերը, որոնք միջոցներ չունեին արտասահման մեկնելու, թողնում էին գիտական աշխատանքը և տեղափոխվում գործունեության

այլ ասպարեզներ, որտեղ հնարավոր էր ապահովել կյանքի քիչ թե շատ տանելի պայմաններ:

Բայցևայնպես, անկախության պայմաններում հետզհետե հնարավոր դարձավ կապեր հաստատել աշխարհի առաջատար գիտական կենտրոնների հետ, ուսումնասիրել և կիրառել գիտության կազմակերպման համաշխարհային փորձը: Հատկանշական է, որ Հայաստանի գիտական ներուժի օգտագործման հարցում հետաքրքրություններ էին հանդես բերում ոչ միայն Արևմուտքի համալսարաններն ու գիտահետազոտական կենտրոնները, այլև ռազմական բնույթի, մասնավորապես՝ Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ) կառույցները: Հայաստանի գիտնականների արտասահմանյան երկարաժամկետ գործուղումների մի մասը ֆինանսավորում էին «Հումբոլդտի» (ԳԴՀ), «Բենջամին Ֆրանկլինի» (ԱՄՆ), «Սորոսի» (ԱՄՆ) հիմնադրամները և այլն:

Ժամանակի ընթացքում գիտության ոլորտում նկատվեցին ձեռքբերումներ: Այժմ հայ գիտնականներն արդեն լուրջ ուսումնասիրություններ են կատարում և իրենց խոսքն են ասում բնական գիտությունների, բժշկության, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք անկախության սկզբնական շրջանում մշակույթի ճգնաժամի պատճառները:
2. Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան կրթության բնագավառում անկախության առաջին տարիներին: Փորձե՛ք վերհանել կրթական մակարդակի անկման պատճառները: Ներկայացրե՛ք ՀՀ արդի կրթական համակարգը:
3. Ինչո՞ւ գիտությունը հայտնվեց դժվարին վիճակում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ «ուղեղների արտահոսքը»: Գիտության կողմից ի՞նչ քայլեր են ձեռնարկվում գիտության զարգացման նպատակով:

§ 2. ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ

Գրականությունը: Հայաստանի երրորդ հանրապետության հռչակումից հետո ստեղծագործական գործունեությունը շարունակեցին գրական ավագ, միջին ու երիտասարդ սերունդները: Չափածո երկերի նոր ժողովածուներով ու շարքերով հանդես եկան նշանավոր բանաստեղծներ Համո Սահյանը, Վահագն Դավթյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Ռազմիկ Դավթյանը: Գրական կյանքի զարգացմանը իրենց մասնակցությունն ունեցան ավագ սերնդի ականավոր ներկայացուցիչներ Հրանտ Մաթևոսյանը, Աղասի Այվազյանը, Զորայր Խալափյանը և ուրիշներ:

Ժամանակակից մարդու հոգեբանությանը, հասարակական բարդ խնդիրների քննությանն են նվիրված **Լևոն Խեչոյանի** «Խնկի ծառեր», **Գուրգեն Խանջյանի** «Շարժասանդուղք» և «Մովերներ խամաճիկների փողոցում», **Արմեն Շեկոյանի** «Մետաքսի ճանապարհը» ժողովածուները:

Անկախության շրջանում զարգացում ապրեց վեպի ժանրը: Ազգային, հասարակական և հոգեբանական խնդիրներ են շոշափում **Գուրգեն Խանջյանի** «Հիվանդանոց», «Սպանել փրկչին», **Լևոն Խեչոյանի** «Մև գիրք, ծանր բզեզ» վեպերը: Լույս տեսան մի շարք պատմավեպեր, որոնք շարունակեցին զարգացնել հայ դասական պատմավեպի հարուստ ավանդույթները:

Թատերգության ասպարեզում հետաքրքիր պիեսներով հանդես եկան **Ա. Այվազյանը**, **Ն. Աղայանը**, **Պ. Զեյթունցյանը**, **Գ. Խանջյանը** և ուրիշներ:

Նկարչությունը և քանդակագործությունը: Հետխորհրդային առաջին տարի-

Հրանտ Մաթևոսյան

ներին դժվարին վիճակում հայտնվեցին նաև ազգային կերպարվեստն ու ճարտարապետությունը:

Ազգային արվեստն աշխարհին մատուցելու տեսակետից նշանակալից էր Գերմանիայի Բոխում քաղաքում 1995 թ. հունվարին բացված, մոտ երեք ամիս տևած «Հայաստան. հին մշակույթի վերագտնված երկիր» ցուցահանդեսը, ուր ներկայացված էին նախապատմական շրջանից ցայսօր հայերի ստեղծած մշակութային արժեքները:

Գեղարվեստական կյանքում որոշ աշխուժություն մտցրին մասնավոր պատկերասրահները: Այսօր Հայաստանում գործող մասնավոր պատկերասրահներից է «Մկրտչյան» պատկերասրահը, որի ուշադրության կենտրոնում XIX-XX դարերի հայ դասական կերպարվեստն է: Սփյուռքահայ նկարչուհի Սոնիա Պալասանյանի նախաձեռնությամբ 1994 թ. Երևանում կազմակերպվեց, 1995 թ. պաշտոնապես գրանցվեց, իսկ մեկ տարի անց իր դռները բացեց **Նորարար փորձառական ար-**

վեստի կենտրոնը (ՆՓԱԿ)՝ սեփական պատկերասրահով:

1990–ական թթ. ևս, ինչպես խորհրդային շրջանում, հայ կերպարվեստի առաջատար ճյուղը **գեղանկարն** էր: Այդ ասպարեզում աչքի ընկան **Մարգին Մուրադյանը** («Զարթոնք»), **Փարավոն Միրզոյանը** («Նաոյությունորտ դաշտային ծաղիկներով»), **Ռուդոլֆ Խաչատրյանը** («Բազմաչափ օրյեկտ»), **Սոնիա Պալասանյանը** («Անվերնագիր»):

1990–ական թթ. սոնտումենտալ արձանագործության համար դժվարին տարիներ էին: Այնուամենայնիվ, այդ ժամանակ Հայաստանում ստեղծվեցին զոհված ազատամարտիկների և Սպիտակի երկրաշարժի զոհերի հիշատակը հավերժացնող մի շարք հուշարձաններ:

Գարասկզբի առաջին տասնամյակում

*Հովհաննես Բաղդասարյանի
ձիարձանը Երևանում*

Էդգար Հովհաննիսյան

Երևանում կանգնեցված հուշարձաններից հայտնի են **Արա Շիրազի** «Զորավար Անդրանիկ» (2002, ճարտ.՝ Ասլան Մխիթարյան) և **Նորայր Կարգանյանի** «Հովհաննես Բաղրամյան» (2003, ճարտ.՝ Է. Արևշատյան) ձիարձանները, **Յուրի Պետրոսյանի** «Հովհաննես Այվազովսկի» (2003, ճարտ.՝ Ստեփան Բյուրքչյան), **Գևորգ Գևորգյանի** «Ծովակալ Իսակով» (2006, ճարտ.՝ Լ. Մկրտչյան) արձանները և այլն: Վերջին տարիների ստեղծագործություններից են Գյումրիում տեղադրված Մհեր Մկրտչյանի հուշարձանը (հեղ.՝ Ա. Շիրազ), Գարեգին Նժդեհին նվիրված հուշահամալիրը Կապանում (հեղ.՝ Գ. Գևորգյան) և այլն:

Երաժշտությունը: Անկախության առաջին տարիներին դժվար կացության մեջ հայտնվեց մեր երաժշտարվեստը, սակայն ժամանակի ընթացքում իրավիճակը սկսեց կարգավորվել:

Սփյուռքահայ շատ արվեստագետներ եկան Հայաստան, մասնակցեցին մշակութային վերաշինության գործին: Առաջիններից էր դիրիժոր և կոմպոզիտոր **Լուրիս Զգնավորյանը**, որը մինչև 2000 թ.

ստեղծված (Առնոդ Աղաբաբովի «Որտե՞ղ էիր, մա՛րդ Աստծո՞ւ», Արման Մանարյանի «Ընկեր Փանջունի», Դմիտրի Կեսայանցի «Անիծվածները» և այլն): Մյուս մասը առավել նոր կինոմտածողության կրողն է (Սուրեն Բաբայանի «Արյուն», Միքայել Գովլարյանի «Լաբիրինթոս», Հարություն Խաչատրյանի «Վերադարձ ավելոյաց երկիր», Վիգեն Զաղրանյանի «Զայն բարբառոյ...», «Տէ՛ր, ողորմեա՛» ֆիլմերը):

Հայ ռեժիսորների ֆիլմերը ներկայացվում են միջազգային կինոփառատոններում: Հայաստանում նույնպես կազմակերպվում են կինոփառատոններ, որոնց մեջ առաջնությունը, որպես մշակութային իրադարձություն, պատկանում է «Ոսկե ծիրան» միջազգային ամենամյա կինոփառատոնին:

Սփյուռքահայ մշակույթը: Հայրենի երկրից հեռու՝ օտար ափերում ապրող հայությունը, հարմարվելով և միասնացվելով իր բնակության երկրի հասարակական պայմաններին, մշտապես մտահոգվել է հոգևոր կյանքի կազմակերպման, ազգային ինքնությունը պահպանելու խնդիրներով: Համաշխարհայնացման (գլոբալացման) գործընթացի պայմաններում առավել, քան երբևէ կարևորվում է հայապահպանության խնդիրը: Այստեղ մեծ դեր է վերապահված Սփյուռքում գործող ազգային, հոգևոր և մշակութային բոլոր կառույցներին:

Հայկական դպրոցների թիվը Սփյուռքում թեև նվազում է, սակայն այսօր էլ, հատկապես մեծ գաղթօջախներում գործող հայկական դպրոցները շարունակում են ծանրակշիռ դեր ունենալ հայապահպանության գործում: Այդ դպրոցների մի մասն ունի միայն տարրական դասարաններ: Կան լրիվ միջնակարգ ուսուցման,

ինչպես և կիրականորա դպրոցներ: Բարձրագույն կրթական հաստատություն են Հայկազյան համալսարանը, Հայագիտական բարձրագույն հիմնարկը (Բեյրութ): Հայագիտական ամբիոններ են գործում աշխարհի տարբեր համալսարաններում (Կալիֆոռնիա, Միչիգան, Հարվարդ, Օքսֆորդ, Փարիզ և այլն):

Հայաստանի անկախության, Հայաստան-Սփյուռք համաժողովների, գրողների համատեղ համագումարների մթնոլորտում սփյուռքահայ գրականությունը ստանձնել է նոր խնդիրներ:

Սփյուռքահայ **գրականությունը** ստեղծվել է աշխարհի տարբեր երկրներում, քաղաքական տարբեր պայմաններում, հետևաբար զարգացման տարբեր հնարավորություններ ու ազդակներ է ունեցել:

Պոլսահայ գրական կյանքում, չնայած ազգային թեմաներով ստեղծագործելու՝ իշխանությունների հարուցած արգելքներին, աշխուժացում մտցրեց գրական մի ողջ սերունդ: Այն ներկայացնում էին **Զահրատը, Զարեհ Խրախունին, Ռուպեր Հատտեճյանը** և ուրիշներ՝ փորձառու **Հակոբ Մնձուրու** հետ միասին:

Մերը Հայաստանի նկատմամբ իր արտացոլումն է գտել իրանահայ բանաստեղծների տարբեր սերունդների՝ **Դևի, Արամ Գառնեի, Հովհաննես Մարդի, Գալուստ Խանենցի, Զորայր Միրզոյանի** և այլոց ստեղծագործություններում: Տարագիր բանաստեղծների հոգում հայրենիքը մշտական գոյություն է, սիրո ու ներշնչանքի առարկա:

Սփյուռքահայ բանաստեղծության դիմագիծը ստեղծում ու ամրողջացնում են բանաստեղծներ **Զավեն Սյուրմելյանը, Բյուզանդ Թովալյանը, Վազգեն Շուշանյանը, Դևր և ուրիշներ:**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
-------------------	---

ԲԱԺԻՆ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ.....	5
§ 1. Նոր տնտեսական քաղաքականությունը: Արդյունաբերացումը և կոլեկտիվացումը.....	5
§ 2-3. Հասարակական-քաղաքական կյանքը	11
ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1941-1945 թթ.).....	17
§ 1. Հայ ժողովրդի ներդրումը Մեծ հայրենականում.....	17
§ 2. Հայ առաքելական եկեղեցին և սփյուռքահայությունը երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին.....	22
ԳԼՈՒԽ 3. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1945-1985 թթ.)	25
§ 1. Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1945-1965 թթ.	25
§ 2. Սոցիալիստական հասարակարգի հակասությունների սրումը	31
ԳԼՈՒԽ 4. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ.....	36
§ 1-2. Վերակառուցման քաղաքականությունը: Արցախյան շարժումը.....	36
§ 3. Հայաստանի անկախացման գործընթացը	45

ԲԱԺԻՆ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ ՓՈԽԼՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	49
§ 1. Անկախ պետականության կայացման գործընթացը.....	49
§ 2. Սոցիալ-տնտեսական դրությունը.....	52
§ 3. Հասարակական-քաղաքական կյանքը.....	57
§ 4. Հայաստանի Հանրապետության միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը.....	62

121	§ 2. Այլ լիցենզավորման պայմաններում և ապահովում
88	§ 1. Կրթական հաստատությունների կազմակերպումը
118	ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄԸ
114	§ 3. Սկզբնական կրթության մեթոդներ
110	§ 2. Գրականության մեթոդներ և ապահովում
106	§ 1. Կրթության մեթոդներ և ապահովում
106	ԳԼՈՒԽ 2. ԱՄԵՐԻԿԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄԸ (1945-1991 թվականներ)
105	§ 3. Սկզբնական կրթության մեթոդներ և ապահովում
102	§ 2. Գրականության մեթոդներ և ապահովում
98	§ 1. Կրթական հաստատությունների կազմակերպումը
98	ԳԼՈՒԽ 1. ԱՄԵՐԻԿԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄԸ 1920-1941 թվականներ

ԳԼՈՒԽ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄԸ

93	Սկզբնական կրթության մեթոդներ
90	§ 2. Հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ
90	§ 1. Հայերեն-սկզբնական կրթության մեթոդներ
90	ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄԸ
85	§ 2. Հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ
81	§ 1. Հայերեն-սկզբնական կրթության մեթոդներ
81	ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄԸ 1946-1991 թվականներ
76	Սկզբնական կրթության մեթոդներ
76	§ 1. Սկզբնական կրթության մեթոդներ և ապահովում 1920-1939 թվականներ

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄԸ 1920 թվականից մինչև 1939 թվական

72	§ 2. Լիցենզավորման պայմաններ
66	§ 1. Կրթական հաստատությունների կազմակերպումը
66	ԳԼՈՒԽ 2. ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄԸ

Ա. ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ, Յ. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Ա. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, Է. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

1922 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

12-ՐԴ

ԳԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍԲԵՐԻ ԳԱՍԱԳԻՐՔ

Հրատարակչության տնօրեն՝	Էմին Մկրտչյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝	Արա Բաղդասարյան
Խմբագիր՝	Գոհար Քալաշյան
Համակարգչային ձևավորումը՝	Արևիկ Հակոբյանի
Քարտեզների մշակումը՝	Աննա Գալոյանի
Սրբագրիչ՝	Լիանա Միքայելյան

ISBN 978-99941-1-924-0

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 8 տպ. մամուլ, 20,8 պայմ. մամուլ: Տառատեսակը՝ «Ասպետ»:
Պատվեր № 09/18-2: Տպաքանակը՝ 31 900:

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են

ՇԱՊԻԿԻՆ

«Արարատը Խորվիրայից» © iStockphoto.com/Claudia Dewald

Անկախության հանրահավաք 1988 թ./Հայաստանի ազգային արխիվ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՆԿԱՐՆԵՐ

Էջեր՝ 7, 9, 15, 18, 21, 23, 24, 32, 38, 39, 44, 50, 71, 72, 100, 101, 102, 108, 111, 115, 121/
Հայաստանի ազգային արխիվ, էջեր՝ 59, 93, 96, 114/www.president.am, էջ 103՝ Հան-
րապետության հրապարակ © Հովիկ Կարապետյան, էջ 107՝ ՀՀ ԳԱԱ © Հովիկ Կա-
րապետյան, էջ 122՝ Հովհաննես Բաղրամյանի ձիարձանը © Հովիկ Կարապետյան,
էջ 122՝ Էդգար Հովհաննիսյան © Սերգեյ Առաքելյան, էջ 123՝ Հայաստանի ֆիլիարմոնիկ
նվագախումբը © Յուրի Յուզբաշյան:

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28

Ֆաքս՝ (+37410) 23 25 95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am

Էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am, www.dasagirq.am

Վաճառքի ենթակա է:

12

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

